

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ**

(ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ)

ԵՐԵՎԱՆ Ի 1998

АРМЕН АЙВАЗЯН

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ АРМЕНИИ В АМЕРИКАНСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ

КРИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Armen Aivazian

The History of Armenia as Presented in American Historiography

(A Critical Survey)

YEREVAN - 1998

ԴՏՀ 941 (479. 25) □ 970/980

ԳՄԴ 63. 3 (2Հ) □ 63. 3 (7 ԱՄՆ)

Ա 551

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել
Երևանի Պետական համալսարանի Պատմության
ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը

Այվազյան, Ա.

Ա 551 Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ. □ Եր.: «Արտագերս»
հրատ., 1998. □□□□□□էջ

Մենագրությունը քննում է Հայաստանի պատմության առանցքային հարցերի լուսաբանումները՝
ժամանակակից ամերիկյան պատմագրության մեջ: Հեղինակը հատուկ ուշադրություն է նվիրել աշխարհաքաղաք
քականության, Սառը պատերազմի և թուրքական քարոզչության՝ ամերիկյան հայագիտության վրա ունեցած
ազդեցություններին:

Նախատեսված է պատմաբանների, արևելագետների, միջազգայնագետների, ինչպես նաև՝ ընթերցող լայն
շրջանների համար:

Ա 0503020913 98   ԳՄԴ 63. 3 (2Հ)□63. 3 (7ԱՄՆ)
0038(01)98

© Ա. Այվազյան, 98 թ.

© «Արտագերս» հրատարակչություն, 98 թ.

Նվիրում եմ պապին՝
նորբայազեոցի Մկրտիչ Արշակի Այվազյանի
պաշտոն հիշատակին

Savoir pour prévoir
(Ճանաչի՛ր, որպեսզի կանխատեսե՛ս)

Օգյուստ Կոնտ (1798-1857)

ՇՆորհավալություն՝

ակադեմիկոսներ՝ Մկրտիչ Ներսիսյանին, Լենգրուշ Խուրշուդյանին, պատմական գիտությունների դոկտոր՝ Բաբկեն Հարությունյանին, պատմական գիտությունների թեկնածուներ՝ Գևորգ ՏերՎարդանյանին, Պավել Չոբանյանին և Մերուժան Կարապետյանին, բանասիրական գիտությունների թեկնածու՝ Սուրեն Սահակյանին, գրքիս նախնական՝ ձեռագիր, տարբերակում՝ ճշտումներ և օգտակար գիտողություններ անելու համար: Անշուշտ՝ բացառապես ինքս եմ գրքի բովանդակության և եզրակացությունների միակ պատասխանատուն:

Աշխատությունը գրվել է անձնական նախաձեռնությամբ ու առանց որևէ ֆինանսական աջակցության:

Երկու խոսք

Հայաստանից հետո ամենից երկար ապրել եմ Միացյալ Նահանգներում, ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 13 ամիս: Երիտասարդ քաղաքական գործիչների ամերիկյան խորհուրդ կազմակերպության (American - Council of Young Political Leaders) հրավերով՝ 1992 թ. մասնակցել եմ ԱՄՆ նախագահական ընտրությունները լուսաբանող շատ հետաքրքիր երկշաբաթյա մի ծրագրի: 1995 թ., Կարնեգի հիմնադրամի՝ Միջազգային Անվտանգության Ուսումնասիրություններ ծրագրի տրամադրած շնորհով և IREX կազմակերպության միջոցով, չորս ամիս աշխատել եմ Սիրակուզի համալսարանի՝ Հակամարտությունների վերլուծության և կարգավորման բաժանմունքում (Program on the Analysis and Resolution of Conflicts): 1997 թ. սեպտեմբերից մինչև 1998 թ. հունիս, որպես Ֆուլբրայթի անվան ավագ գիտնական, աշխատել եմ Ստանֆորդի համալսարանի՝ Ռուսական և Արևելաեվրոպական ուսումնասիրությունների կենտրոնում: Երախտապարտ եմ այն բոլոր կազմակերպություններին և անձանց, որոնք ինձ հնարավորություն են ընձեռել գործուղվելու և աշխատելու միջազգային հարաբերությունների, հակամարտաբանության (կոնֆլիկտոլոգիայի) և ռազմավարագիտության ամերիկյան առաջատար կենտրոններում (գործուղումներս հայագիտության հետ որևէ կապ չեն ունեցել): Որտեղ էլ եղել եմ՝ հանդիպել եմ համակրելի մարդկանց ու իրենց գործը հրաշալի իմացող մասնագետների: Ունեմ բազմաթիվ ամերիկացի ընկերներ, որոնց հարգում և սիրում եմ: Որոշ առումներով ինձ իրավամբ կարելի է համարել Ամերիկայի սիրահար: Հետևաբար՝ քննադատական սուր ուղղվածություն ունեցող այս աշխատությունը հակամերիկյան պարզունակ մոտիվներ չունի և չէր էլ կարող ունենալ, այն գրվել է միմիայն գիտությունն ու ճշմարտությունը պաշտպանելու և հաստատելու մղումով: Հուսով եմ, գիրքն ավարտելուց հետո, ընթերցողն ինձ հետ միասին կեզրակացնի, որ ամերիկյան ու առհասարակ միջազգային հայագիտության խնդիրն ու ավագան ամենից առավել կախված է հայաստանյան հայագիտության մակարդակից և վտանգված ապավանջից...

14 Սեպտեմբերի, 1998
Երևան

1. Ներածություն

Հայոց պատմությունը իբրև ռազմավարական պաշար

Յուրաքանչյուր պետության և ազգի հաջող կենսագործունեությունը պայմանավորված է համազօգային կենսական շահերի միասնական ընկալմամբ, ապա՝ նաև այդ շահերի շուրջ ձևավորված հասարակական համախմբվածությունով: Պատմության ընթացքում ազգի կուտակված ընդհանուր հոգևոր ժառանգության յուրացումը թերևս գլխավոր նախադրյալն է՝ հասարակական առողջ համախմբվածության հասնելու համար:

Հայոց պատմությունը Հայաստանի ռազմավարական անձեռնմխելի պաշարն է: Այն պարունակում է կայուն պետություն և հասարակություն կերտելու զարմանալի ամուր հիմք, որ է՝ հայկական չորսհազարամյա քաղաքակրթությունը և նրա արդյունք հանդիսացող հայոց զորեղ, ընդգծված յուրօրինակ ինքնությունը: Ըստ արժանավուն գնահատվելու և «ինտենսիվ շահագործման» ենթարկվելու դեպքում, ազգային քաղաքակրթությունն ու ինքնությունը իսկապես ավելին արժեն, քան նավթը, գազը, ոսկին, սպառման ենթակա այլ հանքանյութերը, քանզի վերջիններս կարող են որևէ պետության անվտանգ և զհաջող զարգացումն ապահովել ընդամենը ժամանակավորապես՝ միայն պատմական վաղանցուկ ժամանակահատվածի մեջ: Մինչդեռ ազգային քաղաքակրթության և ինքնության տրամադրած հոգևոր հարստություններն անսպառ են:

Այժմյան զարգացող պետությունների մեծամասնությունը, ներառյալ բնական հարուստ պաշարներ ունեցողները, հոգևորձալուծվածային այդչափ վիթխարի ռեսուրսներ և ազգային հստակ ինքնություն չունենալով՝ հաճախ են կանգնում հասարակական պետական վտանգավոր ճգնաժամերի առջև: Մենք ևս, սակայն, նույն ճակատագրին կարժանանանք, ազգային պետական բարդ խնդիրների ճիշտ լուծումները գտնելու գործում կխարխափենք, եթե տեր չկանգնենք մեր անցյալին և նրա հոգևոր հարստություններին, չարժեկորենք նրանց կարևորությունը Հայաստանի ազգային անվտանգության համար: Հետևաբար, հայոց պատմության գիտական ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև մեր և օտարերկրյա հանրությունը այդ ուսումնասիրության արդյունքների մատչելի մատուցումը ո՛չ թե զուտ ակադեմիական ձևով է, այլ՝ հայոց նորահաստատ պետականության կայացմանը նպաստող անհրաժեշտ և արդյունավետ միջոց: Աճող հայ սերնդի հայրենասիրական քաղաքացիական դաստիարակությունն ապահովող, ազգը միավորող ու համախմբող միակ ճանապարհն անցնում է մեր արժատների խորը և ճշմարիտ ճանաչման միջով:

Ցավոք, Հայաստանի հզորացումը չցանկացող հայտնի և անհայտ ուժերն առայժմ, մեզինքն առաջ անցնելով, ավելին են անում. խորապես գնահատելով հայոց պատմության ռազմավարական նշանակությունն ու ներուժը, վաղուց ի վեր իրականացնում են այն մասնամաս կողոպտելու և ոչնչացնելու ծրագրված քաղաքականություն: Խոսքս վերաբերում է միջազգային գիտական շրջանակներում արդեն տասնամյակներ ի վեր շարունակվող՝ հայոց պատմության հիմնահարցերի խեղաթյուրմանն ուղղված կազմակերպված գործողություններին: Հայ հասարակությունը ծանոթ է թուրքական և ադրբեջանական «հայագետների» հակագիտական գործունեությանը, որին, խորհրդային իրականության ընձեռած հնարավորությունների շրջանակում, խորհրդահայ գիտնականները 1960-1980-ական թթ. հուժկու հակահարված հասցրեցին: Սակայն, տարբեր պատճառներով, որոնք քննության կառնվեն ստորև, դեռևս լուրջ գնահատական չի տրվել Արևմուտքի, հատկապես՝ ԱՄՆ-ի հայագիտական կենտրոններում ծավալվող նույնօրինակ գործունեությանը: Հայաստանի ազգային (ներքին՝ քաղաքացիական ու արտաքին՝ միջազգային) անվտանգության տեսանկյունից գիտելով, արևմտյան կեղծ հայագիտությունն իր հետևանքներով առավել վնասաբեր է և վտանգավոր, քան՝ թուրք-ադրբեջանական պատմագիտական կեղծ ծարարությունը, քանզի այն Հայաստանի շահերի դեմ ուղղված միջազգային մասշտաբով տարվող քարոզի բուն հիմքն է և նույն այդ քարոզի բաղկացուցիչ մասը:

Թուրքամետությունը արևմտյան ակադեմիական շրջանակներում

Արևմտյան մտավորական և ակադեմիական շրջանակներում թուրքամետոլթյունը ձևավորվել է բավական վաղ՝ 1907 թ. դարի սկզբներին, երբ Մերձավոր և Միջին Արևելքում առաջին անգամ ուժգնորեն բախվեցին անգլիական և ռուսական կայսրությունների շահերը: Թուրքամետ տրամադրությունները առաջացան հիմնական աղբյուր հանդիսացող՝ Անգլիա-Ռուսաստան, այնուհետև նրան փոխարինեց լուսեկա՝ ԱՄՆ/Արևմուտք և ԽՍՀՄ/Արևելք աշխարհաքաղաքական մրցակցությունը շատ երկար տևեց, ընդմիջվելով միայն Առաջին և, նվազ չափով՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմների տարիներին: Այս ընդմիջումները, սակայն, կարճատև էին և, ցավոք, չէին կարող փոխել Արևմուտքի պետական քաղաքական շրջանակների ու նրանց սպասարկող մտավորականների և ակադեմիական շրջանակների թուրքամետ դիրքորոշումները¹: Իսկ Սառը պատերազմի տարիներին (1945-1990 թթ.) թուրքամետոլթյունն Արևմուտքում արձանագրեց մի իսկական հաղթարշավ: Սա մի ժամանակաշրջան էր, երբ աշխարհառաջավարական հակամարտությունը երկու գերտերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի և ԱՄՆ-ի ու նրանց գլխավորած միջպետական ռազմաքաղաքական խմբակցությունների՝ Վարշավյան պայմանագրի և Հյուսիս-Ատլանտյան պայմանագրի (ՆԱՏՕ) կազմակերպությունների միջև ընթանում էր մոլորակի գրեթե բոլոր անկյուններում: Այս հակամարտության էությունը լավագույնս բնորոշվում է խաղերի տեսությունից քաղաքագիտության ոլորտ թափանցած այսպես կոչված zero-sum game-ի հասկացությունը՝ երբ երկու կողմերից մեկի որևէ շահումը անպատճառ նշանակում է մյուս կողմի կորուստ և հավանաբար: Հետևաբար, միանգամայն բնական է, որ ԽՍՀՄ բաղկացուցիչ մաս կազմող Հայաստանի, ինչպես նաև աշխարհասփյուռ հայություն, պատմաիրավաքաղաքական ձգտումները և ազգային տարածքային պահանջները, սպառնալով ՆԱՏՕի առանցքային անդամներից մեկի՝ Թուրքիայի միջազգային վարկի և անգամ տարածքային ամբողջականությունը, այն էլ ի հաշիվ կոմունիստական ճամբարի հզորացման, բացահայտորեն հակասում էին Արևմուտքի ռազմավարական շահերին: Ահա թե այս մասին ինչ է գրում արևմտյան եզակի անաչառ պատմաբաններից մեկը՝ Քրիստոֆեր Ուոքերը.

Սառը պատերազմը որոշ չափով օրինականացրեց հայերի դեմ եղած նախապաշարմունքը արևմտյան ակադեմիական և նույնիսկ դիվանագիտական շրջանակներում (այդ ժամանակ մտածելակերպն այն էր, որ Թուրքիային պետք է սատարել ինչ գնով էլ որ լինի): Ու հակառակ այն բանի, որ Սառը պատերազմն ավարտվել է, բազմաթիվ արևմտյան գիտնականներ և էքստրեմիստներ դրսևորում են «բրեժնևեականություն»՝ հայերի տեսակետը հասկանալու իրենց անկարողության կամ չկամության մեջ, կամ գոնե այդ տեսակետի վավերագրային հիմքին լրջորեն ծանոթանալու գործում: Նրանք շարունակում են գրեթե անքննադատորեն աջակցել թուրքական պաշտոնական վերսիային: Արդյունքում՝ ակադեմիական հանդեսներում Հայոց նոր պատմության մասին հայտնվող ու գիտականության հավակնող նյութերից շատերը՝ իրականում parti pris (իմա՝ կանխորոշված Ա. Ա.), խտրական և անարժանահավատ են:²

Միանգամայն ճիշտ բնութագիր ու իրադրությունը տրված պատմատեսական գնահատական, այնուհանդերձ հարկ է ավելացնել, որ.

1. Ռուսաստանի հետ Արևմուտքի աշխարհաքաղաքական հակամարտությունը չընդհատվեց նաև ԽՍՀՄ փլուզումից հետո. իզուր չէ, որ ամերիկացի քաղաքական ազդեցիկ մեկնաբաններից շատերը բացահայտ հայտարարում են, որ «Սառը պատերազմի ավարտը նույնպես ավարտվել է»³ և որ պետք է նպատակասլաց կերպով շարունակել նվաճված դիրքերի ընդլայնումն ու ամրապնդումը: Դեպի Արևելք ՆԱՏՕի ընդլայնումը եկավ հաստատելու, որ Արևմուտքում գերիշխողը հենց այս տեսակետն է: 1990-ականների երկրորդ կեսին, աշխարհաքաղաքական անողոք իրողությունների բերումով՝ Հայաստանը դարձյալ հայտնվել է Ռուսաստանի հետ միևնույն՝ դեռևս հստակ բնորոշում և սահմաններ չունեցող ճամբարում, իսկ Թուրքիան շարունակում է հանդես գալ Արևմուտքի դաշնակցի դերում, ընդամին՝ հավակնելով դառնալու ռեգիոնալ գերուժ (այս խնդիրներին հանգամանորեն անդրադարձել ենք մեկ այլ աշխատության մեջ⁴): Այս ամենին գումարվել է նաև այն, որ Ադրբեյջանը ջանք չի խնայում դառնալու

1 1907 թ. դարում և 2007 թ. դարի սկզբին Օսմանյան Թուրքիայի նկատմամբ անգլիական պետական և մտավորական շրջանակների տրամադրությունների փայլուն վերլուծությունը տես Christopher J. Walker, "Greenmantle's Absent Armenians: A Study of Anglo-Ottoman Attitudes," Armenian Review, Winter 1992, Vol. 45, #4/180, pp. 1-38.

2 Christopher J. Walker, ed., *Armenia and Karabakh: The Struggle for Unity*. Foreword by Gérard Chaliand (London: Minority Rights Publications, 1991), p. 3.

3 Տես, օրինակ, John J. Maresca, *The End of the Cold War is Also Over* (Stanford University: Center for International Security and Arms Control, April 1995), pp. 1-23.

4 Տես Արմեն Ավագյան, «Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը» մեկնություններ մեջ (Երևան, "Հայաստան", "Արմինֆո", 1998):

Այսրկովկասում և Միջին Ասիայում Արևմուտքի հանգուցային դաշնակիցը: Հետևաբար, Սառը պատե՞րազմի տարիներին կարծր ուրվագիծ որդեգրած արևմտյան «հայագիտական» դպրոցն իր դիրքերը վե՞րանայելու որևէ դրդապատճառ չունի:

2. Արևմտյան «հայագիտությունը» իր ձեռքն է բարձրացրել ոչ միայն հայոց նոր պատմության վրա, ինչպես կարծում են Ուոքերը, նաև՝ շատերը մեզանում, այլև, ինչպես ստորև ցույց կտանք, աղնատում է նաև հայոց հին և միջնադարյան ֆաղափական ու մշակութային պատմության հարցերը: Սա միանգամայն օրինաչափ զարգացում է, քանզի պատմությունը միասնական «օրգանապես» շաղկապված պատճառափոխության երևույթ է. անհնար է գի՞տականորեն ուսումնասիրել պատմության այս կամ այն ժամանակաշրջանը՝ նրա նախորդ և ընդհանուր շրջաններից կտրված, իրադրությունների տարժամանակյա մեկուսացումներով: Պատմության «համոզիչ» կեղծարարությունը նույնպես պահանջում է հնարավոր չափով համապարփակ ընդգրկում:

Արևմտյան «հայագիտության» սխալ գնահատման պատճառները

Որո՞նք էին, ուրեմն, այն պատճառները, որ հայաստանցի հայագետներին խանգարեցին ժամանակին նշմարել և հակադրել Արևմուտքում հայոց պատմությունը խեղաթյուրելու աճող միտումներին: Նշենք նրանցից մի քանիսը.

ա) արևմտյան հայագիտության նկատմամբ ձևավորված անքննադատ վերաբերմունքը:

Հայաստանյան նորագույն պատմագիտությունը հիմնադրել են 1900-րդ դարի վերջին՝ 2000-րդ դարի սկզբին եվրոպայում ու Ռուսաստանում ուսում ստացած հայ մասնագետները: Հայոց պատմության հարցերի քննության մեջ կիրառելով եվրոպական պատմագիտության, լեզվաբանության, այլ հասարակական գիտությունների՝ իրենց սովորած արդի մեթոդաբանությունը, նրանք հասկանալի, բայց և միա՞ժամանակ չափազանցված ակնածանքով էին վերաբերվում իրենց ուսուցիչներին և եվրոպական արևելագիտությանն առհասարակ: Այս անքննադատ վերաբերմունքն էլ գումարվելով հայերի մեջ օտար տի՞րապետության շրջանում խորը արմատներ գցած ազգային թերարժեքության բարդույթին, հետագայում փոխանցվեց հայագետների նոր սերունդներին:

բ) Խորհրդահայ պատմագիտական դպրոցը, որ մեծ առաջընթաց ապրեց հատկապես 1940-ականներին մինչև 1990-ական թթ., չունեի եվրոպական լեզուներին ազատորեն տիրապետող բավականաչափ թվով մասնագետներ:

գ) Խորհրդային հասարակագիտության, ներառյալ՝ պատմագիտության, մեկուսացվածությունը Արևմուտքից և արևմտյան գիտական աշխարհից.

դ) ազգայնականության մեջ չմեղադրվելու բնական վախը՝ 1937 թ. տեսած մեր ավագ սերնդի մեջ.

ե) եվրոպական լեզուներին տիրապետող մեր մասնագետների (մասնավորապես՝ միջնադարագետները) մեծ մասի թույլ պատրաստվածությունը ինչպես միջազգային քաղաքական, այնպես էլ առհասարակ քաղաքական ու քաղաքագիտական հարցերում: Ավանդաբար, մեզանում այդպես էլ անհարկի անտեսվել են ֆաղափագիտական ուղղվածություն ունեցող պատմագիտությունը և պատմատեսությունը:

Խորհրդային պայմաններում Արևմուտքում առկա ազատությունները խիստ ուժեղացված էին ընկալվում: Բացառությամբ բացահայտորեն հայատյաց արևմտյան հեղինակների, հայ իրականության մեջ՝ և՛ Հայաստանում, և՛ սփյուռքում մեծարվում էին Հայաստանին ու հայերին վերաբերող գրեթե բո՞լոր գործերն ու նրանց հեղինակները (մասնավորապես՝ հայերենին գրավոր կամ բանավոր տիրապետողները), առանց նրանց հեղինակած բուն նյութի մեջ խորամուկ լինելու: Թվում է, թե խորհրդային Կոմկուսի նման մի վերադաս չունեցող՝ ազատ հասարակությունում ապրող գիտնականները գուցե ակադեմիական ուղիով էլ անհարկորեն և այլ շահ չունեն և իրենց տեսակետները պետք է արտահայտեն միմիայն գիտականության, ճշմարտացիության և պատմական արդարության գաղափարներով առաջնորդվելով: Իրականում թյուրմեկնում է, որ ինչքան միջոցներ ի՞նչ էր ծախսում միջազգային ասպարեզում «ագիտացիայի և պրոպագանդայի» վրա, քարոզչական նույն պատերազմում նույնքան կամ գուցե ավելին (ու ավելի արդյունավետորեն) էր ծախսում Թուրքիայի դաշնակից թիկունք Արևմուտքը:

զ) Արևմտյան Հանձնակատարների շարքերում կանգնած՝ ծնունդով Հայ մի քանի հեղինակ ևս խոսք պետք է ասվի, որ նրանք գիտակցաբար, երբեմն էլ՝ «Հարմարվողաբար» ծառայել ու ծառայում են ամենևին ոչ Հայագիտությանը և ոչ Հայ ազգի շահերին:

է) Վերջապես, արևմտյան «Հայագիտությունը» իր առջև դրված խնդիրներն իրականացնում է ոչ թուրքադարձական գոհարակցական կոպտություններով, այլ շատ ավելի նուրբ, արտաքննապես՝ գիտական ընդգծվածությամբ և ակադեմիական շղարշով: Այս կարգի կեղծարարությունը հարաբերականորեն դժվար նշմարելի է ու, հետևապես՝ առավել վտանգավոր:

Հարկ է նշել նաև, որ վերոբերյալ գործոններից յուրաքանչյուրը (անգամ առանձին վերցրած) միանգամայն բավարար էր, որ Հայաստանի այս կամ այն մասնագետը կաշկանդվեր պատշաճ կողմնորոշվելու կամ շփոթվեր արևմտյան «Հայագիտության» սարքած գորդյան հանդուստով:

Կարևոր մի նկատառում ևս. խոսելով արևմտյան կեղծ Հայագիտական դպրոցի մասին, միշտ նկատի ունենք Արևմուտքի, հատկապես ԱՄՆ-ի ակադեմիական իշխող միջավայրը, ասել է թե՛ այն խումբը, ում ձեռքում են (կամ ոչ ընդհանրապես են) Հայագիտական հիմնական ամբիոնները, հրատարակչությունները, հակահեղինակները, հակահեղինակները, հակահեղինակները՝ Ռոբերթ Թոմսոն (այժմ՝ Օքսֆորդի Համալսարանի Գալուստ Գյուլբենկյանի անվան Հայագիտության ամբիոնի վարիչ, մինչ այդ՝ 1969-1992 թթ. եղել է Հարվարդի Համալսարանի Հայագիտության ամբիոնի վարիչը), Նինա Գարսոյան (1965 թվականից Հայագիտական ղեկավար պաշտոններ է զբաղեցրել Կոլումբիայի Համալսարանում, մասնավորապես՝ եղել է Գեորգ Ավետիսյանի անվան Հայկական պատմության և քաղաքակրթության ամբիոնի առաջին վարիչը, 1993-ից անցել է թոշակի)⁵, Ռոնալդ Սյունի (Միչիգանի Համալսարանում մեկ տասնամյակից ավելի եղել է Ալեք Մանուկյանի անվան՝ Հայոց նոր պատմության ամբիոնի ղեկավար, 1995-ից՝ Չիկագոյի Համալսարանի Քաղաքագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր է), Ջեյմս Ռասսել (Թոմսոնին փոխարինել է Հարվարդի Հայագիտական ամբիոնի ղեկավարի պաշտոնում), Պիթեր Քաուլի (այժմ՝ հրավիրյալ դասախոս Լոս Անջելեսի UCLA Համալսարանի նախկին անվան ամբիոնում), Լևոն Ավդոյան (ԱՄՆ Կոնգրեսի գրասենյակի Կովկասի բաժնի պատասխանատու), Ջորջ Բուռնոլթյան (այժմ դասավանդում է Նյու Յորքի Այովայի քոլեջում, Հայոց Բարեգործական Ընդհանուր Միության խորհրդակցական), Ռոբերթ Հյուսն (այժմ դասավանդում է Նյու Ջերսիի Ռոյալ քոլեջում, զբաղվում է Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության⁶ և նրանց ձեռքի տակ աշխատող այլ մասնագետներ: Սրանցից զատ, Արևմուտքում, ներառյալ՝ ԱՄՆ-ում, գործել և գործում են նաև գիտնականներ, որոնց աշխատություններն իրոք գիտական են և պայմանավորված չեն ոչ ակադեմիական ինչ-ինչ պատվերներով: Թվենք նրանցից մի քանիսին ևս. Լուիզ Նալբանդյան († 1974 թ.)⁷, ամերիկահայ սոցիոլոգ Մարի Քիլբորն Մաթիսյան⁸, Վահագն Տատրյան (այժմ Գոլգենհայմ հիմնադրամի պատվերով աշխատում է ցեղասպանության ուսումնասիրության իր մշակած ծավալուն ծրագրի վրա), Լևոն Չորբաջյան (Մասաչուսեթսի Համալսարանի սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր), Ռուբեն Ադալյան (1990-ական թթ. քաղաքագիտություն է դասախոսել Վաշինգտոնում գտնվող Ջոն Հոպկինզի անվան Համալսարանում, ԱՆԻ Հայագիտական հաստատության տնօրեն), Ինա Բաղդիանյան⁹ (այժմ՝ Թաֆթս Համալսարանի Ջառաքյանի անվան Հայագիտական նորարաց ամբիոնի վարիչ), Դեյվիդ Մ. Լանգ († 1990 թ.) և Քրիստոֆեր Ուոքեր (լոնդոնաբնակ պատմաբաններ) և ուրիշներ: Սակայն, այս գիտնականների մի մասը, նաև գրեթե ողջ սփյուռքահայ Հայ մայրը, Հայոց պատմության հին և միջնադարյան շրջանի աղբյուրներին իրենց անծանոթության պատճառով, առայժմ լիակատար վստահություն է չնորհել արևմտյան Հայագիտության կեղծ դպրոցի ներկայացուցիչներին ու նրանց հրապարակումներին:

5 Նինա Գարսոյանի կենսագրական մանրամասնությունները տե՛ս *From Byzantium to Iran: Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoian* (Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1997), pp. XIII-XV.
6 Համառոտ կենսագրականը տե՛ս R. Hewsen, *Russian-Armenian Relations, 1700-1828* (Cambridge, Mass.: Society for Armenian Studies, 1984), p. [I], Preface.
7 Հատկապես հայտնի է նրա հետևյալ աշխատությունը՝ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1963).
8 Տե՛ս Mary Kilbourne Matossian, *The Impact of Soviet Policies in Armenia* (Leiden, Netherlands: E. J. Brill, 1962). Այս խիստ արժեքավոր աշխատության հավերժ թարգմանելու և հրատարակելու կարիքը կասկածից վեր է:
9 Ծանոթ ենք Կոլումբիայի համալսարանում վերջինիս պաշտպանած դոկտորական ավարտագրին՝ Ina Baghdiantz, *The Armenian Merchants of New Julfa: Some Aspects of Their International Trade in the Late Seventeenth century*. Ph. D. dissertation (Unpublished Dissertation Columbia University, 1993).

Սույն ուսումնասիրության խնդիրների մեջ չի մտնում ամերիկյան հայագիտության ամբողջական և համապարփակ հետազոտումը: Մեր նպատակն է ընդամենը՝ քննել հայոց պատմության առանցքային, սկզբունքային նշանակություն ունեցող հարցերի լուսաբանումները ամերիկյան պատմագրության մեջ:

Ուսումնասիրության առաջին մասում քննում ենք 1993 թ. լույս տեսած մի գիրք, որի հեղինակը փորձում է վերջնականապես «օրինականացնել» վերջին տասնամյակների ամերիկյան «հայագիտության» ծանրակշիռ խեղաթյուրումները: ԱՄՆ-ում այդ գիրքը գնահատել են որպես «հետխորհրդային հայ պատմագրության առաջին հիմնարար աշխատությունը»¹⁰ ու անմիջապես դրել ամենալայն շրջանառության մեջ: Իսկապես, ինչպես ստորև կտեսնենք, այդ գրքում տեղ գտած դրույթները լավագույնս արտահայտում են ամերիկյան «հայագիտության» հակագիտական և խիստ քաղաքականացված դիրքն ու էությունը:

Երկրորդ մասում, համառոտաբար, ուրվագծում ենք ամերիկյան «հայագիտության» վերջին երեք տասնամյակում արձանագրած «նվաճումները» և դրանց զարգացման արդի միտումները:

---

10 Robert H. Hewsen, "Review of Ronald Grigor Suny's *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington: Indiana University Press, 1993," *American Historical Review* October, 1994, p. 1357.

ՄԱՍԻ ԱՌԱՋԻՆ

Ամերիկյան «հայագիտության» գլուխգործոցը կամ կեղծ գիտական դպրոցի օրինաչափ զարգացումները (Ռ. Գ. Սյունիի «Հայացք դեպի Արարատ: Հայաստանը նոր պատմության մեջ» գիրքը)

1. Նախաբան

1993 թ. Բլումինգտոն քաղաքում գտնվող Ինդիանայի Համալսարանի տպագրատունը լույս ընծայեց Ռոնալդ Գրիգոր Սյունիի «Հայացք դեպի Արարատ. Հայաստանը նոր պատմության մեջ» գիրքը (Ronald Grigor Suny, Հրլուկա մրփշագ ՋաջաժմՊ Ջս՝բլկջ կլ "ըգբսլ Նկվմբսս. Bloomington: Indiana University Press, 1993. Pp. XI, 289): Հեղինակի անունը մեծ հարգ ունի թե՛ ամերիկյան ակադեմիական շրջանակներում, թե՛ ամերիկահայ համայնքում: ԱՄՆ-ում նա ունի նախկին ԽՍՀՄ ազգերի խնդիրների, այդ թվում՝ Այսրկովկասի նոր և նորագույն պատմության հարցերի առաջատար մասնագետներից մեկ լինելու համարում: Ահա թե իր գործընկերոջ արժանիքներին ինչպիսի փառաբանական գնահատական է տվել Ստանֆորդի Համալսարանի Ռուսական և արևելաեվրոպական ուսումնասիրությունների կենտրոնի տնօրեն Նորման Նայմարքը. «Սյունին մեթոդաբանության հարցերում իր մասնագիտական հմտությունը համատեղում է ռուսական և խորհրդային պատմության մասին հիմնավոր գիտելիքների և առանձին ոչ ռուս ազգերի, հատկապես՝ վրացիների և հայերի, պատմության և պատմագրության իր հանրաճանաչ ձեռնհասության հետ»¹¹:

Այս դիֆերամբի հավաստիությունը դեռևս կպարզենք, իսկ առայժմ՝ մի փոքր Ռ. Գ. Սյունիի մասին. 1995-ից Քաղաքագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր է ամերիկյան ամենահեղինակավոր Համալսարաններից մեկում՝ Չիկագոյի Համալսարանում: Մինչ այդ, առաջինը լինելով, Միչիգանի Համալսարանում մեկ տասնամյակից ավելի նա զբաղեցնում էր Ալեք Մանուկյանի նվիրատվությամբ հիմնադրված ու նրա անունը կրող Հայոց արդի պատմության ամբիոնի պրոֆեսորի պաշտոնը: Հայանպաստությանը կոչված այս պաշտոնավարության ընթացքում էլ Սյունին արտադրել է իր «գլխգործոցը», որը, ինչպես կտեսնենք, ամերիկյան հայագիտության «նվաճումների» թանձրություն է:

2. Սյունիի բուն նպատակը

«Հայացք դեպի Արարատ»ի Առաջաբանում Սյունին մատնանշում է իր ստեղծագործության բուն նպատակը, այն է՝ «կազմալուծել» (decompose) հայ

քաղաքական ազգայնականների քաղաքական գաղափարախոսության հիմքը, ըստ որի հայերի շարունակական գոյությունը որպես պատմական ժողովուրդ, նրանց առաջացումը Հայկական լեռնաշխարհում նրանց զինում է ինքնորոշման և պետականության իրավունքով ու նաև պատմականորեն վավերացված պահանջատիրությամբ այն տարածքների նկատմամբ, որ կազմում են Հայաստանը¹²:

Ըստ Սյունիի, հայերի այս կարծիքը ոչ այլ ինչ է, քան՝ միայն «հավատալիքների հավաքածու» (the collection of beliefs): Ահավաստիկ նրա գրած հաջորդ նախադասությունը (որն, ի դեպ, նաև ցույց է տալիս, որ Սյունին ինքն էլ հրաշալի գիտակցել է իր բռնած հայատյաց ճանապարհը և շտապել է կանխել իր հնարավոր քննադատներին).

Քանի որ հայկական պատմության այս ըմբռնումն այդքան մեծ քաղաքական դեր ունի հայերի համար..., ապա այն կասկածի ենթարկելու, այդպիսի ընթերցումը կազմող հավատալիքների հավաքածուն կազմա

11 Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1993), p. XII.

12 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., pp. 4-5.

լուծելու որևէ փորձ պետք է կատարվի զգուշությամբ և նրբանկատորեն՝ լիովին գիտակցելով, որ նմանօրինակ որևէ ուսումնասիրություն կարող է նկատվել իբրև հարձակում [հայ] ազգի ոգու դեմ իսկ:

[Because this view of Armenian history plays such an important political role for Armenians..., any attempt to dispute it, to decompose the collection of beliefs that make up this reading, must be done with care and sensitivity, with full awareness that such an investigation may be perceived as an attack on the very soul of the nation.]¹³

Թեև, Սյունիի վերը շարադրած նպատակն ինքնին բավարար է նրա երկը հակազիտական համարելու համար, սակայն, կարևոր է պարզելը, թե ի՞նչ հիմնական դրույթների վրա է նա կառուցել իր տեսությունը: Ուստի, հեղինակին շնորհակալություն հայտնելով իր գլխավոր՝ կանխորոշված (զուցե եւ՝ իրեն հանձարարված) նպատակն այդաստիճան անկեղծորեն խոստովանելու համար, անցնենք նրա երկասիրությունների քննությունը:

3. Հայոց հին և միջնադարյան պատմության հարցեր

Սյունիի օգտագործած աղբյուրները շատ հաճախ պարզապես հղված չեն, սա նրա գրքի մեթոդաբանական ամենաբնորոշ և ո՛չնպատահական թերություններից մեկն է: Ծիշտ այս հակազիտական եղանակով էլ հեղինակը «պարզել» է հայերի ծագումնաբանությունը.

«նախահայերը գաղթել են արևելյան Անատոլիա՝ Հայկական լեռնաշխարհ, մ.թ.ա. 6րդ դարի կեսերին»:

[the proto-Armenians migrated into eastern Anatolia, the Armenian Plateau, in the mid-sixth century B. C.]¹⁴

Այս կարճ նախադասություն մեջ կա միանգամից երկու կոպիտ սխալ.

1) Արևելյան Անատոլիայի նույնացումը Հայկական լեռնաշխարհի հետ սխալ է և՛ պատմական, և՛ աշխարհագրական տեսակետներից: Մինչև վերջին տասնամյակները Անատոլիա աշխարհագրական եզրը եղել է Փոքր Ասիա թերակղզու հոմանիշ: Սակայն, 1920-ական թթ. ի վեր, սկզբում միայն Թուրքիայում, ապա՝ նաև Արևմուտքում, Անատոլիան ու նոր թխած արևելյան Անատոլիա եզրը սկսեցին դիտավորել թյամբ գործածել՝ մատնանշելու համար Թուրքիայի Հանրապետության արևելյան ամբողջ տարածքը՝ ներառյալ Արևմտյան Հայաստանը և Քրդստանը¹⁵: Սակայն, անգամ այդպիսի սխալ և աշխարհագրորեն խեղաթյուրված «Անատոլիա»-ն կիրառողները դեռևս այն չէին նույնացրել ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի հետ, որ իր մեջ ներառում է նաև Արևելյան (Պարսկական / Խուսական / Խորհրդային / անկախ) Հայաստանը: Իսկ որ Սյունին Արևելահայաստանն էլ է մտցնում Անատոլիայի տարածքի մեջ շատ պարզ երևում է Ղարաբաղի աշխարհագրության նրա հետևյալ նկարագրությունից. «Ղարաբաղը՝ լեռնային մի շրջան է՝ արևելյան Անատոլիայով ձգվող մեծ Հայկական լեռնաշխարհի ամենաարևելյան ծայրին» (A - mountainous region at the easternmost edge of the great Armenian mountain-plateau stretching through eastern Anatolia)¹⁶: Նկատենք, որ ամերիկյան ուրիշ «հայագետներ» էլ են սկսել ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը համարել Անատոլիայի բաղկացուցիչ մաս: Այսպես, խոսելով Հին ժամանակների մասին, Նինա Գարսոյանը ևս, իմիջիայլոց, Հայկական լեռնաշխարհը մտցնում է Անատոլիայի մեջ, գրելով. «Անատոլիայում ու, մասնավորապես, Հայկական լեռնաշխարհում տիրող քաղաքական իրավիճակը» ("The - political situation prevailing in Anatolia and particularly on the Armenian highlands...")¹⁷:

Ինչևիցե, ստորև մենք դեռ մանրամասն կանդրադառնանք Սյունիի կողմից Անատոլիա եզրի օգտագործման ետնախորքային ելևեղներին, իսկ այժմ վերադառնանք հայերի ծագումնաբանության հարցերին:

2) Սյունին չի ասում, թե նախահայերը որտեղից են Հայկական լեռնաշխարհ «գաղթել»: Այդուհանդերձ, վստահորեն կարող ենք եզրակացնել, որ նա նկատի ունի վաղուց հնացած այն տեսությունը,

13 Նույն տեղում, էջ 5:

14 Ibid., p. 7.

15 Տե՛ս, օրինակ, Հայկական սովետական հանրագիտարան. ք. 1 (Երևան, 1974), էջ 373. Հմմտ. *Encyclopédie de l'Islam*. Nouvelle édition. Tome I. (Leyde-Paris: E. J. Brill, 1960), p. 475; *Encyclopedia Britannica*, Vol. 2 (Chicago-London-Toronto, 1961), p. 536:

16 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 193.

17 Richard Hovannisian, ed., *The Armenian People from Ancient to Modern times*, Vols. 1-2, (New York, St. Martin's Press, 1997), p. 37.

ըստ որի նախահայեր համարվող փոյուզիացիները մ.թ.ա. 600-րդ դարում ներխուժել և գրավել են պատմական Հայաստանի տարածքը: Ժամանակակից հայագիտությունը, սակայն, վաղուց է նշել Ուրարտական պետությունից գոյություն ունեցող (900-600-րդ դդ. մ.թ.ա.) և այդ պետությունից գոյություն ունեցող հաջորդական էթնիկ տարրի կայուն ներկայությունը Հայկական լեռնաշխարհում¹⁸: Գիտականորեն լիովին հիմնավոր այս տեսակետն ընդունվել է օտարերկրացի անաչառ մասնագետների կողմից և արձանագրվել անգլերեն մասնագիտական գրականության մեջ¹⁹: Սակայն, Սյունին կատարյալ լուրջության է մատնում ինչպես այս հայտնի տեսակետի գոյությունը, այնպես էլ հնդեվրոպացիների նախահայերենից Հայկական լեռնաշխարհում և նրա հարակից շրջաններում տեղադրող վերջին կապիտալ ուսումնասիրությունները²⁰: Ավելին՝ հնդեվրոպացիների նախահայերենի մասին գիտական բանավեճն իսկ հիշատակություն չի արժանացել: Այսպիսով, դրա հիշատակումը նա կամ աննպատակահարմար է դիտել (չէ՞ որ կվտանգվե՞ր հայերի եկվորություն թուրքախոս տեսությունը) կամ, գուցե, պարզապես անտեղյակ է դրան:

Խոսելով հայ ժողովրդի կազմավորման մասին, Սյունին անում է հետևյալ հայտարարությունները.

«Ընդհուպ մինչև մեծ թագավոր Տիգրանի (մ.թ.ա. 95-55) գահակալումը, հայերը նախնական (!) սոցիալական և լեզվական կազմավորման ընթացքի մեջ էին: Նախահայերը դարձան ճանաչելի խումբ իրենց սեփական իրանական տիպի (!) ցեղային (!) կառուցվածքով և փոխառնված (!) հեթանոսությունից» (չե՞ր և տարբերումներն իմն են՝ Ա. Ա.):

[Up to the reign of the great king Tigran (95-55 B.C.), Armenians were in the process of original social and linguistic formation. The Proto-Armenians became an identifiable group with their own Iranian-style tribal structure and borrowed paganism.]²¹

Նախ՝ պարզ չէ, թե ինչպե՞ս կարող էին, ըստ Սյունիի, ընդամենը չորս հարյուր հիսուն տարի առաջ արևմուտքից Հայաստան խուժած նախահայերը, արդեն մ.թ.ա. 10-ին դարում այդքան արագորեն կազմավորվել իրանական տիպի ցեղային կառուցվածքի մեջ (եթե, իհարկե, սրանով նա նախահայերի Իրանից գալուց մասին բոլորովին անհեթեթ նոր մի տեսությունն չի առաջադրում): Երկրորդ. այնուամենայնիվ, ո՞րո՞նք էին մ.թ.ա. 10-ին դարում նախահայկականից հայկական կարգավիճակի անցած ցեղերը, ի՞նչ էին նրանց անվանումները, ե՞րբ վերացավ այդ ցեղային կառուցվածքը: Այս հարցերին Սյունին չի անդրադարձել: Իրականում, արդի հայագիտությունը չի ճանաչում այդպիսի ցեղեր, իսկ հայ ժողովրդի կազմավորումն էլ ավարտված է համարում ամենաուշը մ.թ.ա. 600-500-րդ դարերում: Սիրելի պրոֆեսորս մի հարց ևս թողել է անպատասխան՝ արդ՞ո՞ք իր նշած «նախահայերը» սեփական հեթանոսության որևէ տարր չունենին, թե նրանք իրոք, ինչպես ինքն է ասում, միայն փոխառել էին «իրանական և հունական աստվածությունները», դրանց հիման վրա ստեղծելով իրենց «ազգային (sic! Ա. Ա.) հեթանոսական կրոնը», որին էլ զարմանալիորեն «մոլի նվիրվածություն էին ցուցաբերում»²²: Այնինչ, նախահայկական և բուն հայկական հեթանոսական կրոնի մասին գոյություն ունի մասնագիտական գրականություն, որն ամբողջովին զանց է առնված²³:

18 Տե՛ս, օրինակ, Գ. Ա. Капанцян, Хайаса -- колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1947. Գ. Բ. Ջաֆուկյան, Հայոց պատմություն: Նախագրային շրջան. Երևան, 1987: Նույնի՝ "Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում", "О соотношении хайасского и армянского языков", "Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախարիստոսական կրոնի և հավատալիքների մասին" -- ՊատմաՄրանասիրական հանդես, 1986, #1, 1988, #1, 2, 1992, #1. Բ. Ն. Ա. Արքայան, Գ. Բ. Ջաֆուկյան, Գ. Խ. Սարգսյան. Ուրարտոստան: Երևան, ԳԱ, 1988: Ա. Հմայակյան. Վանի թագավորության պետական կրոնը. Երևան, 1990:

19 Տե՛ս, օրինակ, R. D. Wilkinson, *Introduction to the History of Pre-Christian Armenia* (Cambridge, Mass.: Society for Armenian Studies, 1983), pp. 3-6, 72, notes 8 and 9; Edward Gulbekian, "Why did Herodotus Think the Armenians Were Phrygian Colonists?" *Armenian Review* 44 (3-175) (Autum 1991), pp. 65-70.

20 Տե՛ս Կ. Գ. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Предисл. Р. О. Якобсона, в 2-ух томах. Тбилиси, 1984. Այս աշխատությունը բազմիցս գրախոսվել է եվրոպական լեզուագիտության նախնական և նախնական լեզուագիտության մասին: Տե՛ս նաև L. Luca Cavalli-Sforza, Paolo Menozzi, Alberto Piazza, *The History and Geography of Human Genes* (Princeton University Press, 1996), pp. 264-265; Colin Renfrew, *Archeology and Language: the Puzzle of Indo-European Origins* (London: Jonathan Cape, 1987); Colin Renfrew, "The Origins of Indo-European Languages," *Sci. Am.* 261(4), pp. 106-114 (1989). A. B. Dolgopolski, "The Indo-European homeland and lexical contacts of Proto-Indo-European with other languages," *Mediterr. Lang. Rev.* (Harassowitz) 3:7-31. Merritt Ruhlen, *The Origin of Language: Tracing the Evolution of the Mother Tongue* (Toronto: John Wiley & Sons, Inc., 1994), pp. 186-188.

21 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 7.

22 Ibid., p. 8.

23 Տե՛ս ծմբ. 9:

Վերջապես, չափազանց հետաքրքրական կլինեն, եթե Սյունին իսկապես պարզաբաններ, թե ասելով, որ հայերը «ճանաչելի խումբ» դարձան միայն մ.թ.ա. առաջին դարում, ապա «Հայ» կոչելով ու՞մ նկատ տի ունենին, օրինակ, Հեքաթեոս Միլեթացին (մ.թ.ա. 550 թ.), Դարեհ թագավորի Բեհիսթունյան արձանագրությունը (մ.թ.ա. 520 թ.), ապա նաև Հերոդոտոսը և Քսենոփոնը (մ.թ.ա. 500-րդ դ.). սրանք վկայում թյուններ են, որ ինքը Սյունին հիշում է²⁴:

Այսքանով չբավարարվելով, Սյունին հայերի՝ իբրև ժողովրդի կազմավորումն դնում է ավելի ուշ ժամանակահատվածի մեջ, բոլորովին անպատեհ հայտարարելով, թե մ.թ. 400-րդ դարի սկզբի դրուժյամբ հայերն արդեն «կազմել էին եգալի, ճանաչելի էթնիկ կրոնային համայնք»²⁵: Այսպիսով, այս տեղաժամ մանակային քմահաճ խաթարումներից ու շիլաձշփոթից հայոց պատմությունն անտեղյակ անգլախոս անպատրաստ ընթերցողը մակաբերում է միայն այն, որ հայ ժողովրդի կազմավորումն ավարտվել է մ.թ.ա. առաջին դարից մինչև մ.թ. 400-րդ դարն ընկած ժամանակահատվածում, որն արդեն իսկ սխալ է և ոչ մի փաստով չի հիմնավորվում:

4. Հայոց գենետիկան

Հատուկ ուշադրություն է արժանի Սյունիի ձգտումը՝ հայերին ամեն կերպ ետ պահել իրենց արժանիքը մինչև մեր թվարկությանը նախորդած դարերը հասցնելու մտքից: Մ.թ.ա. 600-500-րդ դարերում ապրած «նախահայերի» մասին պարբերությունից անմիջապես հետո նա գրում է.

Պոլցե (Օ) կան գենետիկ կապեր այդ հին ժողովրդի և այսօր Խորհրդային Հայաստանում²⁶ ապրող ու մանց (Օ) միջև, սակայն ապրած լինելով Արևելք՝ Արևմուտք միգրացիաների, ներխուժումների, գավթումների և դաժան բնաջնջումների անկայուն տարածաշրջանում, արդի հայերն ավելի շատ էթնիկ միախառնությունների արդյունք են, քան Ուրարտուի կենսաբանական մաքրարյուն ժառանգներ (չեչտադրումներն իմն են՝ Ա. Ա.):

[Perhaps, there are genetic connections between this ancient people and some today living in Soviet Armenia, but having lived in a region of volatile East-West migrations, invasions, conquests, and brutal exterminations, modern Armenians are more the product of ethnic intermingling, than they are the pure biologic heirs of Urartu.]²⁷

Ուրարտուն հանկարծ ամենավերջում հիշատակելով՝ Սյունին փորձել է խոհեմաբար իր համար նախ հանջի տեղ թողնել, սակայն ամբողջ կոնտեքստն ստեղծում է ընթերցողի այն միանշանակ տպավորությունը, թե հայերը որոշակի գենետիկ միասնություն են հասել ավելի ուշ ժամանակներում, քիչ է մնում ասի՝ Խորհրդային Հայաստանի օրոք. չէ՞ որ Հայկական լեռնաշխարհում Սյունիի հիշատակած միգրացիաները, ներխուժումները, գավթումներն ու դաժան բնաջնջումները կրկնվել են ընդհուպ մինչև մեր դարի 2000-ական թթ.:

Իրականում՝ հայոց գենետիկ միասնությունը եղել է հայերի ազգախմբող, ազգատարանջատող և ազգապահպան որոշիչ գործոններից մեկը, կարելի է ասել՝ հայոց ինքնություն հիմնաքարերից մեկը: Ըստ Բլչոչիքբեգյանի Զսկմջլկչջ ը. «Հայերն ունեն շատ բնորոշ և միատեսակ դիմագծեր: Նրանք բարձրահասակ են ու թուխ, նրանց աչքերը մեծ են, քիթը՝ երկար, բավական բարակ, ուղիղ կամ թեթևակի ուրեն արծվային, հաճախ ծայրին թեքված: Նրանք չափազանց կարճագլուխ են՝ հայկական տիպիկ գլուխը կարճ է, այն ուղղաձգորեն բարձրանում է վզից վերև, այնպես որ գանգն ընդունում կոնուսաձև տեսք...»²⁸ Այս նկարագիրն է պատճառը, որ հային կարելի է դյուրությամբ ճանաչել օտար և հեռավոր երկրներում:

24 Ibid., p. 7; cf. Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: op. cit.*, p. 175, note 72.
25 Suny, *Looking toward Ararat, op. cit.*, p. 8.
26 Հանրաճառ է, 1993 թ. Խորհրդային Հայաստան այլևս չկար, ուրեմն՝ մեր «Հայագետը» գլացել է անգամ իր գիրքը, ամ վելի ճիշտ՝ միտքը, ըստ պատշաճի սրբագրելուց:
27 Ibid., p. 7.
28 Vol. 2 (Chicago-London-Toronto, 1961), pp. 380-381.

Հետաքրքիր է, որ ճիշտ այսպիսի դեմքեր են պատկերված մ.թ.ա. I թի դարի, հատկապես՝ Տիգրան մեծ, Արտավազդ Բ, Տիգրան Գ թագավորների պատկերները կրող դրամների վրա²⁹: Հայաստանի տաճարածքում պեղված՝ մ.թ.ա. երկրորդ և առաջին հազարամյակներով թվագրվող գանգերի ձևը, ինչպես նաև նրանց՝ գիտական ամենաարդիական եղանակներով կատարված դիմային վերակառուցումները, բացահայտում են հին և արդի հայ սերունդների գենետիկ խիստ միանմանությունը³⁰: Օրինակ, ըստ մասնագետների՝ «վաղ երկաթե դարի դամբարաններից ստացված գանգերը, որ պեղվել են Նորագույնում, բոլորովին չեն տարբերվում ժամանակակից հայերից. օժտված են խիստ դուրս ցցված քթոսկրերով, քթարմատի բարձրություն մեծ ցուցանիշներով, ուժեղ պրոֆիլավորված դիմային կմախքով»³¹: Մի այլ ուսումնասիրություն, որ կատարվել է այլ կարգի մեծածիփ տվյալների հետազոտության հիման վրա, ե՞վ կել է նույնատիպ եզրակացություն.

Частота распределения генов системы АВО и Rhesus (D) у армян, проживающих в Нагорном Карабахе, Армении, Грузии, Франции, установленная разными исследователями на весьма не однородном количественном материале и в разные годы, почти одинакова. Для данной популяции характерна высокая частота встречаемости генов RA и d.³²

Մարդաբանական գենետիկ այսաստիճան նույնությունն ունի իր պատմակա՛ն բացատրությունը, այն է՝ մինչդեռ հայերը դարեր շարունակ շատ մեծ թվով ձուլվել են այլազգիների մեջ, շատ հաճախ են թարկվելով բռնի ուժացման, նրանք իրենց մեջ չեն ձուլվել այլ էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչների մի այնպիսի զգալի թիվ, որ բավարար լիներ նշանակալի գենետիկ որակափոխություններ առաջացնելու համար: Աշխարհագրական, պատմական, սոցիալական, դավանական որոշակի իրողությունների բերուժ մով, հայերն ապրել են սոցիալական սաբանական հայտնի երևույթի՝ փաստական էնդոգամիայի արտակարգ երկարատև մի ժամանակահատված, այսինքն՝ հայերի մեջ խառն ամուսնությունները միշտ աննշան տոկոս են ունեցել (չհաշված արտերկրում ապրող հայերի հետ կատարվող ակկուլտուրացիայի և ամսիմիլյացիայի բնականոն երևույթները): Նշենք հայոց էնդոգամիային նպաստած պատմական երեք հիմնական գործոն.

ա) Հայաստանի էթնիկ միատարրությունը, որ պատմական փաստ էր արդեն մ.թ.ա. վերջին դարերում (հիշենք Ստրաբոնի հայտնի հաղորդումը Արտաշես Ա-ի օրոք Հայաստանի միալեզվություն մասին)³³, և որը ձգվեց ընդհուպ մինչև մ.թ. 17 դարը: 17-18-րդ դարերում ևս պատմական Հայաստանի տարածքում հայերը կազմում էին զգալի մեծամասնություն.

բ) մ.թ. 13 դարի երկրորդ կեսից հետո Հայաստանի տարածքի մեծ մասում Հայոց ռազմաքաղաքական անկախ և հզոր իշխանությունը չգոյությունը նպաստում էր հայերի ձուլմանը տիրող ազգությունների մեջ, սակայն անհնար էր դարձնում այլազգիների «հայացումը».

գ) Մահմեդականների, կաթոլիկների, հույների, վրացիների, ասորիների հետ ամուսնանալը գործնականորեն անհնար էր, որովհետև պայմանավորված էր կրոնական արգելքներով կամ սեփական համայնքի հետ կապերը խզելու վտանգով: Հիշենք թեկուզ այդ առթիվ Հայոց կանոնադրերում արձանագրված՝ «Վասն որ ընդ այլազգիս խառնակին խնամուխթյամբ» հատուկ հոդվածը, որ խիստ պատիժ էր նախատեսում և՛ ամուսնացողի, և՛ նրա ծնողների համար³⁴:

Այսպիսով, հայերը շարունակաբար պահպանել են գենետիկ միատարրության խիստ բարձր մակարդակ՝ իր ազգատարանջատիչ կարևոր հետևանքներով հանդերձ³⁵: Չափազանցություն չի լինի, եթե

29 Լուսապատճենները տե՛ս Զարեհ Պտուկյան. Արտաշեսյան հարստության դրամները: Վիեննա, 1969. Խ. Ա. Մուշեղյան. Հայաստանի դրամական գանձերը. Երևան, 1973:

30 Տե՛ս Ռուբեն Հարությունյան և Նվարդ Քոչար. Ի՞նչ են պատմում մեր գեները. Երևան, 1989, էջ 55, 61-62:

31 Նույն տեղում, էջ 55:

32 В. М. Нерсисян, Р. З. Деланян, И. Б. Данелян, Н. Я. Бадунц, "Особенности распределения фенотипов и генов систем АВО и Rhesus у населения Нагорного Карабаха", Генетика в Российской академии наук Том 30, 2, 1994 февраль, с. 274.

33 Strabo. Geography. Compiled and transl. by F. Lasserre (Paris, 1975), book XI, Chapters 14, 5 (Coll. G. Bude, vol. VIII, p. 123). Ստրաբոնի այս հաղորդման մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս Գագիկ Սարգսյան. Ինքնորոշում և կողմնորոշում. Մեծ Հայքի վերելքի շրջան. Թիֆլիսյան [Identitas], Ա, Երևան, «Կասար», 1995, էջ 89-100՝ 91-93-րդ:

34 Մխիթար Գոշ. Գիրք դատաստանի: Աշխատասիրությամբ՝ Խոսրով Թորոսյանի. Երևան, ԳԱ հրատ., 1975, էջ 365: Կանոնագիրք Հայոց, Հ. Ա: Աշխատասիրությամբ՝ Վազգեն Հակոբյանի. Երևան, ԳԱ հրատ., 1964, էջ 231:

35 Փաստական էնդոգամիայի սոցիալական հետևանքների մասին տե՛ս Ю. В. Бромлей, Очерки теории этноса. Москва,

նշենք, որ Հայ Հորից և մորից ծնված այսօրվա Հայերը, գենետիկորեն անհամեմատ ավելի մոտ են մ.թ.ա. վերջին դարերում ապրող Հայերին, քան, ասենք, այսօրվա Ֆրանսիացիները կամ իսպանացիները (չխոսք սելով այլևս ամերիկացիների, ավստրալացիների, բրազիլացիների և այլ երիտասարդ ազգերի մասին)՝ մ.թ. 100րդ դարում ապրած իրենց նախնիներին: Ինչպես ասացինք, մեր այս եզրակացությունը լիովին հաստատվում է հնագետների, գենետիկների, մարդաբանների, կենսաբանների և բժիշկների հայտնագործումներով և ուսումնասիրություններով³⁶: Վերջում նշենք, որ Սյունիի՝ Հայերի գենետիկային վերաբեկող սխալ թեզի աղբյուրը, ամենայն հավանականությամբ, թուրք հայտնի կեղծարար հեղինակներից մեկն է՝ Քյամուրան Գյուրուներ, որն ավելի պարզ է արտահայտվել. «Հին Հայերը ընդհանուր ոչինչ չունեն մեր այսօրվա ճանաչած Հայ համայնքի հետ»³⁷: Սակայն, ինչպես տեսանք, Սյունիի և Գյուրուների պատկերացումները Հայոց գենետիկայի մասին շատ հեռու են թե՛ պատմական իրականությունից, թե՛ մասնագիտական գրականության իմացությունից:

5. Ադրբեջանցիների և դարաբաղցի հայերի ծագումնաբանության «խնդիրներ»

Սյունին, կանխամտածված և անհիմն կերպով ժխտելով հին և նոր Հայ սերունդների գենետիկ շարունակականությունը, միաժամանակ չի վարանում հայտարարելու, որ կովկասյան ալբանացիները եղել են. ա) «հստակ էթնիկոկրոնական խումբ» (distinct ethnoreligious group), և բ) որ նույն այդ ժողովուրդը, թեև թուրքախոս և շիա մահմեդական դարձած, հանդիսանում է «այսօրվա ադրբեջանցիների ուղղակի նախնի (direct ancestors)»³⁸: Սա ասվել է հաշվի չառնելով պատմագիտական այն հաստատումը, որ Կովկասի ալբանացիների մեթաէթնիկ³⁹ խումբը բաղկացած էր 26 ցեղից, որոնցից յուրաքանչյուրը, ըստ Ստրաբոնի, խոսում էր իր «լեզվով»⁴⁰: Այս ցեղերը մեկ պետություն՝ Աղվանքի թագավորության մեջ միավորված էին շուրջ հինգ դար՝ մ.թ.ա. 10-ին դարից մինչև մ.թ. 462 թ. (երբ Պարսկաստանը լուծարեց այն): Դրանից հետո այդ ցեղերը գոյատևել են անջատված ընդհանուր բացառապես իրենց ցեղային անվանումների տակ, որոնց ուղղակի հետնորդներն են Դաղստանում և հյուսիսային Ադրբեջանում ապրող լեզվաբանական ժողովուրդները՝ լեզգիները, ուզբիները, թաբասարանցիները, ցախուրները, ուլթուլցիները, աբուլցիները, քրիզները, բուդուգները, խինալուգները⁴¹:

Կեղծ և շինծու է Սյունիի այն թեզը, թե կովկասյան ալբանացիներն այժմյան ադրբեջանցիների ուղղակի նախնիներն էին, քանզի ադրբեջանցիները՝ ա) եթե օգտագործենք ամերիկացի միջազգայնագետ Շիրին Հանթերի բնորոշումները՝ գենետիկորեն «իրանական և թյուրքական ժողովուրդների միախառնման» արդյունք են, բ) լեզվով՝ թյուրք են, գ) կրոնով՝ հիմնականում շիա մահմեդական են (աղվանները հայազավան քրիստոնյա էին), դ) մշակույթի տեսակետից, ինչպես ճիշտ նկատել է նույն Շիրին Հանթերը՝ «թուրք/իրանական խառը ժառանգություն» տեր են⁴²:

Իր բռնած թուրքադրբեջանական ուղեգիծը շարունակելով, Սյունին գրում է.

...հին և միջին դարերում Դարաբաղը Կովկասյան Աղվանքի թագավորության մաս էր կազմում...ժամանակի ընթացքում դարաբաղցի աղվանները միախառնվեցին Հայերի հետ: Աղվանական եկեղեցու Գանձասարում գտնվող կենտրոնական նստավայրը դարձավ Հայ եկեղեցու թեմերից մեկը:

1983, cc. 206-207.

36 Մանրամասնությունների և մատենագիտության համար, տե՛ս Ռուբեն Հարությունյան և Նվարդ Քոչար, Ազգ. աշխ., էջ 510 61, 75086, 1020104, 132, 1360137:

37 Տե՛ս Մանվել Զուլպյան, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ (հին և միջին դարեր). Երևան, 1995, էջ 46:

38 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 193.

39 Այս եզրի մասին մանրամասնորեն տե՛ս С. И. Брук, Н. Н. Чебоксаров. Метаэтнические общности. -- Расы и народы, Т. 6, Москва, 1976, cc. 15-41.

40 Strabo, *Geography*. Compiled and transl. by F. Lasserre (Paris, 1975), book XI, 4, 6.

41 Այդ ցեղերի էթնիկ պատմության և նրանցից շուրջ 20-ի անվանումների մասին տե՛ս А. А. Акопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван, 1987. Այս ֆունդամենտալ մենագրությունը ամփոփ կերպով ներկայացվել է նաև ֆրանսերեն, տե՛ս *Revue des Etudes Armeniennes*, Vol. XXI (Paris, 1988-1989), pp. 485-495. հմմտ. նաև ՊատմաՄրաճապարակյան հանդես, 1987, # 3, էջ 1660189, հատկապես, էջ 1670168, 1720175:

42 Shireen T. Hunter, "The Muslim Republics of the Former Soviet Union: Policy Challenges for the United States," *The Washington Quarterly*, Summer 1992, pp. 59-62.

[Karabakh had been in ancient and medieval times part of the kingdom of the Caucasian Albanians...in time the Karabakh Albanians merged with the Armenians. The central seat of the Albanian church at Gandzasar became one of the bishoprics of the Armenian church...]⁴³

Բարեբախտաբար, կարիք չունենք մանրամասնորեն հերքելու տիրահռչակ Զիա Բուենիաթովից ու նրա աշակերտներից փոխառնված այս կեղծիքները, քանզի դրանք անվավեր են ճանաչվել 1960-1990-ականներին ռուսերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն և հայերեն լեզուներով լույս տեսած բազմաթիվ գիտական ուսումնասիրություններում⁴⁴: Այսուհանդերձ, անենք սոսկ երկու կարևոր շեշտադրում.

ա) Ղարաբաղում երբեք չեն եղել «ղարաբաղցի աղվաններ», որ հետո էլ՝ «ժամանակի ընթացքում միախառնվեին» հայերին, որովհետև աղվանական ցեղերը բնակվում էին Կուր գետի ձախափնյակում, իսկ Ղարաբաղը գտնվում է այդ գետի աջափնյակում, ափից էլ՝ բավական հեռու:

Հետո. եթե և՛ զարաբաղցի հայերի, և՛ ադրբեջանցիների երակներում հոսեր միևնույն աղվանական արյունը, ապա այս երկու խմբերի մեջ գենետիկ որոշակի մերձավորությունը և նմանություններն անփոխափելի կլինեին, մինչդեռ համապատասխան լուրջ և հազարավոր տվյալներով փաստարկված ուսումնասիրությունները ցույց են տվել զարաբաղցի հայերի և ադրբեջանցիների միջև եղած վիթխարի գենետիկ հեռավորությունը⁴⁵:

բ) 1216-1238 թթ. կառուցված Գանձասարի վանքը, որ 1418 դարերում եղել է Ղարաբաղի հայոց հոգևոր և քաղաքական կենտրոնը, հայ ճարտարապետության ամենանշանակալից և միջազգայնորեն ճանաչված հուշարձաններից մեկն է⁴⁶: Իսկ ահա իրեն գիտնական, այն էլ «Հայոց պատմության պրոֆեսոր»⁴⁷ Հորջորջո Սյունին Գանձասարը համարում է «աղվանական եկեղեցի»:

Սյունին սրանով, փաստորեն, մեղսակից է դառնում պատմության նենգափոխման ադրբեջանցիների փորձերին. իսկ սա մի գործունեություն է, որ մեծապես պատասխանատու է հայ ադրբեջանական ազգամիջյան լարվածության համար: Պետք է ասել նաև, որ ադրբեջանական պատմագրությունը չի սահմանափակվել միայն հայոց պատմության վերաքննմամբ, այն կեղծել է նաև Իրանի պատմությունը, դառնալով նաև հայագիտական ոլորտից դուրս աշխատող մասնագետների քննադատության առարկան⁴⁸: Հնարավոր է արդյո՞ք, որ Սյունին պարզապես անտեղյակ է ադրբեջանական պատմակեղծարարության հանրաճանաչ խնդրին և դրան վերաբերող ծավալուն մատենագիտությունը: Վստահորեն՝ ո՛չ. նա նախընտրել է ադրբեջանական կեղծիքը. թեև կարդացել և այլ առիթով իր գրքում հղել է այդ հարցերին նվիրված՝ 1988 թ. Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակած առանցքային գրքույկը, ինչպես նաև՝ գիտական նույն տեսակետի՝ Ուոքերի խմբագրած անգլերեն տարբերակը⁴⁹:

Ուշագրավ է նաև Սյունիի շարադրանքի ոճը. քաղաքականապես խիստ զգայուն այս խնդիրն արժարձելիս, նա որևէ աղբյուր չի հղում, ո՛չ էլ՝ դեպքերի հստակ ժամանակագրությունն է տալիս: Օրի՞նակ, Սյունիի հայտարարությունն առ այն, թե «հին և միջին դարերում Ղարաբաղը Կովկասյան Աղվանքի թագավորության մաս էր կազմում»՝ արևմտյան անտեղյակ ընթերցողի վրա թողնելու է այն տպավորությունը, թե հնուց մինչև 1415-1500-րդ դարերը Այսրկովկասում գոյություն է ունեցել մի անկախ՝

43 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 193.
44 Այս հարցի համառոտ տեսությունը և մատենագիտությունը տե՛ս, օրինակ, Christopher J. Walker, ed., *Armenia and Karabakh*, op. cit., pp. 73-79, 138, note 19. տե՛ս նաև К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении. Сборник статей. Ереван, 1991.
45 В. М. Нерсисян, Р. З. Деланян, И. Б. Данелян, Н. Я. Бадунц, "Особенности распределения фенотипов...", указ. П соч., сс. 271--275.
46 Տե՛ս, օրինակ, А. Л. Якобсон, Гандзасарский монастырь и хачкары: Факты и вымыслы. -- К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, сс. 448-456. Գանձասարի վանքին վե՞րաբերող ուսումնասիրությունների մատենագիտությունը տե՛ս *Gandzasar. Documents of Armenian Architecture (Documenti di Architettura Armena)*. Milano, Italia, 1987, pp. 22-25, իսկ Գանձասարի վանքի բոլոր արձանագրությունները, այդ թվում նրա հայ հիմնադիր Սկանուցյանների, գետնի վրա են հետևյալ գրքում՝ Բագրատ Ուլուբաբյան, *Գանձասար*: Երևան, «Հայաստան», 1981:
47 Նույն 1993 թ. լույս տեսած իր մյուս գրքում Սյունին հե՛տոց այդպես էլ բնորոշված է, առանց իր կոչումի մեջ «արդի» բառի ճիշտակցությամբ, տե՛ս Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past*, op. cit., p. XII և կազմը:
48 Տե՛ս Էնայաթ Օլլաֆիեզա, Ազարբայջան և Արևմտ. Թեհրան, 1982 (պարսկ.) (նույնպես թարգմանությունը լույս է տեսել Երևանում 1993 թ.): Տե՛ս նաև Shireen T. Hunter, *The Transcaucasus in Transition: Nation-Building and Conflict* (Washington, D. C.: The Center for Strategic & International Studies, 1994), pp. 14-15, 190.
49 See Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 269 (note 1), 281.

Աղվանքի թագավորություն, որի կազմում էլ անընդմեջ եղել է Ղարաբաղը: 1978 թ. հրապարակված ուսումնասիրության 1987 թ. վերատպված իր մի հոդվածում Սյունին գրել է, թե՛ «իններորդ և տասներորդ դարերում Արցախ/Ղարաբաղը Կովկասյան Աղվանքի թագավորության մասն էր» (during the ninth and tenth centuries, Artsakh/Karabakh was part of the Caucasian Albanian kingdom)⁵⁰: Սակայն, ինչպես ասացինք՝ այդ թագավորությունը գոյատևել է մ.թ.ա. I-ին դարից մինչև մ.թ. 462 թ., իսկ Արցախը (Ղարաբաղը) գտնվել է այդ թագավորության կազմում 451 թվից մինչև 462 թ.: Եթե ընդունենք, որ Սյունին այս ամենը չի իմացել 1978-1987 թթ., ապա Հայաստանի ԳԱ հրապարակած վերոհիշյալ գրքույքի ընթերցումից հետո նա արդեն հրաշալի տեղյակ է եղել Աղվանքի խնդիրներին: Այսպիսով՝ Սյունին միանգամայն գիտակցաբար է գործածում լպրծուն ոճ. սա նրան պետք է իր իսկական՝ իր գրքում չհղված թուրքական և աղբյուրները քողարկելու համար:

6. Հայոց թագավորության միջազգային վարկը և սահմանները

Սյունին գրում է.

Իրենց (իմա՝ հայերի ք ք Ա. Ա.) անցյալում միայն մեկ անգամ է պատահել, որ Հայկական լեռնաշխարհն ամբողջությամբ միավորվել է մեկ հայ տիրապետողի իշխանության տակ:

[Only once in their past was the entire Armenian plateau unified under a single Armenian ruler...]⁵¹

Թուրքական ծանոթ կեղծիքներից է⁵²: Հետաքրքիր է, որ Սյունին այդպես էլ չի ճշտում, թե ո՞վ էր այդ միակ հայ տիրապետողը և իր հայտարարությունը հաստատելու համար որևէ աղբյուր չի վկայակոչում: Բարեբախտաբար, նրա հավանական սկզբնաղբյուրը՝ վերոհիշյալ Քյամուրան Գյուրունը, ավելի պարզ է խոսում: Ըստ Գյուրունի՝ «Միակ ժամանակաշրջանը, երբ այս (իմա՝ հայ ք ք Ա. Ա.) ավատատեղերը անկախություն էին վայելում, եղել է մ.թ.ա. 94-ից մինչև 66 թ.՝ Տիգրանի տիրապետության օրոք»⁵³, և կամ՝ «Եթե մենք թվագրենք [հայերի] անկախության ժամանակաշրջանը մ.թ.ա. 95 թվով, ապա կտեսնենք, որ այն տևել է ընդամենը 30 տարի: Դրանից հետո Հայաստանն այլ բան չէր, քան մի խաղաղիմուր հռոմեացիների և պարսիկների հակամարտությունների մեջ»⁵⁴:

Այստեղ հարկ չկա մանրամասնել պատմական հայտնի փաստերը. բավարարվենք սոսկ հիշեցնելով, որ իրականում Հայաստանը հարյուրամյակներ շարունակ եղել է մերձավորարևելյան տարածաշրջանի հզոր և խոշորագույն պետություններից մեկը, իսկ հայոց Արտաշեսյանների և Արշակունիների օրոք Հայկական լեռնաշխարհը գրեթե լիովին ներառված էր Հայաստանի՝ միջազգային մեծ կշիռ ունեցող պետականության մեջ⁵⁵:

7. Հայաստանի ցենզափոխումը Անատոլիայով

Թուրքաղբյուրներից պատմագրության հետ Սյունիի գրքի գուցե ամենամեծ կանոնավոր բնույթի են: Այսպես, Սյունին նախորդ մեջբերման մեջ Հայաստան եզրի փոխարեն գործածել է Հայկական լեռնաշխարհ աշխարհագրական եզրը: Արդյո՞ք սա պատահականություն է: Պարզվում է, որ ո՛չ: Հայաստան եզրն այս գրքում հիշատակվում է անհամեմատ ավելի քիչ, քան՝ նրա փոխարեն, երբեմն գա՛վ վեջտորեն անպատեհ տեղերում գործածվող, Անատոլիա՞ն ու Արևելյան Անատոլիա՞ն (տե՛ս էջ 55, 56, 67, 95, 98, 104, 111 և այլն): Հայաստան անվան այս նենգափոխումն առավել ցայտուն արտացոլվել է

50 Ronald Grigor Suny, "The Karabagh Problem: A Historical Perspective," *The Armenian Mirror-Spectator*, November 14, 1987, p. 8.

51 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 214.

52 Հետևյալ գիրքը մանրամասն ներկայացնում է թուրքական պատմագրության այս թեզը՝ Մանվել Զուլպյան, Հայոց պատմության մասին խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ, ԳՂ. աշխ.: Հմմտ. Clive Foss, "The Turkish View of Armenian History: A Vanishing Nation," in *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, ed. by Richard G. Hovannisian (New York: St. Martin's Press, 1992), p. 254.

53 Տե՛ս Kamuran Gurun, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed* (London-Nicosia-Istanbul: Published jointly by K. Rustem & Bro. and Weidenfeld & Nicolson Ltd., 1985), p. 15.

54 Ibid., p. 10.

55 Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս ստորև՝ (Թմսոնի վերաբերող քննադատության մեջ), էջ

գրքի Անվանացանկում (Index-ում)՝ տեղանունների և անձնանունների ցանկում (էջ 283-289): Անվանացանկի Հայաստան հոգևածը ուղղակի պարպված է. այն ընթերցողին լոկ հղում է երեք այլ հոգևածներին՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Խորհրդային Հայաստան և Թուրքահայաստան: Այսպիսով, Սյունիի Անվանացանկը հին և միջնադարյան Հայաստանի, Պարսկահայաստանի կամ Ռուսահայաստանի գոյություն ուղղակի չի ճանաչում, թեև շարադրանքի մեջ ինչ՞որ կերպ սողոսկել են «ևհին՝ Հայաստանը» (էջ 7), «[միջնադարյան] Հայաստանը», «[արևմտյան] Հայաստանը» (էջ 18), «պատմական Հայաստանը» (էջ 19, 104) և այլն: Ավելին, ինչպես շարադրանքում, նույնպես և Անվանացանկում թուրքախոսները ապրած բոլոր հայերի համար, ավանդական՝ արևմտահայերի կամ թուրքահայերի փոխարեն առաջարկվում է գործածել անատոլիական հայեր նորահնար հորջորջումը Ավելին, ինչպես շարադրանքում, նույնպես և Անվանացանկում թուրքախոսները ապրած բոլոր հայերի համար, ավանդական՝ արևմտահայերի կամ թուրքահայերի փոխարեն առաջարկվում է գործածել անատոլիական հայեր նորահնար հորջորջումը (մասնագետ պատմաբանի համար անատոլիական հայերը կարող են լինել միայն նրանք, ովքեր ապրել կամ ապրում են պատմական Հայաստանից դուրս՝ Փոքր Ասիա թերակղզու տարածքում): Դատելով Սյունիի՝ Անատոլիա եզրի գործածման բացարձակ գերակշռությունից, որ, ի դեպ, Անվանացանկը թերացել է արտացոլելուց (Անատոլիան գործածված է շատ ավելի էջերում, քան նշել է Անվանացանկը), նույնպես և ողջ շարադրանքից, կարելի է զարմանալ, թե ինչու՞ է գիրքը վերնագրված Հայաստանը և ո՛չ թե՝ Արևելյան Անատոլիան նոր պատմության մեջ:

Թուրքական քարոզչությունն այս մոտեցումը բավական վաղուց էր ծրագրել: Նրա էությունը հստակ ձևակերպել է թուրքախոսի գաղտնի ծառայության նախկին գործակալ, հետագայում՝ թուրքական «Հայագիտություն» գաղափարախոսական առաջնորդ Էսաթ Ուրասը⁵⁶ (ստորև մեջբերվող նախադասությունը թուրքերեն բնագրում ամբողջովին գրված է մեծատառերով ՍՍ Ա. Ա.).

Ամենից կարևոր և անհրաժեշտ եմ համարում ընդգծել հետևյալը. Հայաստանը չի կարող լինել որևէ այլ բան, քան աշխարհագրության վրա հիմնված հասարակ հիշողություն, տարածք՝ առանց քաղաքական սահմանների⁵⁷:

Այնուհանդերձ, խոստովանենք, որ Ուրասի համեմատությամբ՝ Սյունիին առաջադեմ հեղինակ է. չէ՞ որ Ուրասի՝ «Հայերը պատմության մեջ և հայկական հարցը» հսկայածավալ հատորի Անվանացանկում Հայաստան անունը չկա⁵⁸:

Մանվել Զուլալյանը, գրախոսելով թուրք պատմաբանի վերջերս լույս տեսած աշխատությունը, արդարացիորեն նկատել է, որ «թուրք պատմագրության բոլոր ուղղությունների ներկայացուցիչների հայեցակետը այն է, [որ] հայերը իրենց ողջ պատմության ընթացքում ինքնուրույնությունից զուրկ, փոքրամիջի մի համայնք են եղել, իսկ Հայաստան կոչեցյալ երկիրն էլ լոկ մի աշխարհագրական հասկացողություն է»⁵⁹: Իր վերոբերյալ արտահայտություններով Սյունիին պարզապես կրկնում է թուրք պատմագրության հենց ա՛յս հայեցակետը: Յավոք, Հայաստան անվան դեմ թուրքական քարոզչության արձա՛վը և արևելյան Անատոլիա կեղծիքով նրա նենգափոխումը⁶⁰ գրեթե ամբողջովին հաղթանակել է Արևմուտքի ակադեմիական շրջանակներում ու նաև լրջորեն թափանցել ուսսական պատմագրական և քաղաքագիտական գրականության մեջ (թեև ուսսներն ավելի հաճախ գործածում են Արևմտյան Հայաստան եզրը):

Ավելացնենք, որ պատմական Հայաստանի հիշատակումը «չեզոքացնող» թուրքական և թուրքա՛մեծ աշխատանքներին Սյունիին վաղուց է լծվել: Այսպես, դեռևս 1983 թ. լույս տեսած՝ «Հայաստանը

56 St' u Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. (Providence & Oxford: Berghahn Books, 1995), p. 444.

57 St' u Ուրասի գրքի հետևյալ գրախոսականում՝ Christopher J. Walker, "THE ARMENIANS IN HISTORY AND THE ARMENIAN QUESTION. BY ESAT URAS. An English translation of the revised and expanded second edition. pp. XIV, 1048. Ankara. documentary Publications, 1988," *Journal of the Royal Asiatic Society* (1990) #1, p. 166. Այս գրախոսության հայերեն թարգմանությունն տե՛ս «Փյունիկ» պարբերականի 1991 թ. մարտի 31-ի համարում, էջ 9-10:

58 Esat Uras, *The Armenians In History And The Armenian Question*. An English translation of the revised and expanded second edition. pp. XIV, 1048. Ankara. documentary Publications, 1988, p. 1034.

59 St' u Մանվել Զուլալյան. Էնվեր Կոնուկչու. Էրզրումը սելջուկներից մինչև Հանրապետությունը. Անկարա, 1992, 974 էջ (թուրք.). ՍՍ ՊատմաՄրասնախրական հանդես, 1997, հմր. 1, էջ 267.

60 Մանրամասնությունները տե՛ս Մանվել Զուլալյան. Հայոց Պատմության խեղափոխումը արդի թուրք պատմագրության մեջ. Երևան, 1995, էջ 28, 42, 60:

քսաներորդ դարում» անունով գրքով հիշատակում, նա արել է այսպիսի մի հայտարարություն. «Բացի խորհրդով դային Հայաստանից չկա այլ Հայաստան, ու նաև չկա մի այլ Հայ ազգ, բացի նրանից, ով երազում է Արարատի ստորոտում» (There is no Armenia but Soviet Armenia, and there is no Armenian nation but the one which dreams at the base of Ararat)⁶¹: Ահա այսպես՝ բացի պատմական Հայաստանը «չեղյալ» հայտարարելուց, փորձ է արվում նաև թուլացնել Հայաստանի սփյուռքը կապերը, միլիոնավոր սփյուռքահայերին զրկել իրենց Հայ ազգի բազմակցուցիչ մասը զգալուց ու, հետևաբար՝ համապատասխանաբար գործելուց: Հետաքրքիր է, որ Սյունիի արած այս հայտարարությունը ժամանակին քննադատել էր սոցիոլոգ Մարի Բիլբորն Մաթոսյանը⁶², որ ազգությունը ամերիկացի է: Սակայն, ինչպես տեսնում ենք, քննադատությունը տեղ չի հասել:

8. Հովսեփ Էմինի ճանապարհորդությունը Հայաստան և Սյունիի եզրակացությունները

Այժմ անդրադառնանք Հայացի դեպի Արարատի թերևս ամենաառանցքային հատվածին: Սյունին, խոսելով 1618 դարերի հայոց պատմության մասին, արել է մի շարք ցնցող եզրակացություններ: Լսենք իրեն.

Այսօր շատ հայերի համար դժվար է ընդունել այն գրությունը, որ հայերը ոչ միշտ (և ո՛չ մշտապես) են գիտակցել, որ եղել են յուրահատուկ և պատմականորեն նշանավոր ազգ, կազմել են եզակի մշակույթ ունեցող լեզվական և կրոնական նույն հարակցված համայնքի մի մասնիկը: Տանը, եկեղեցում և դպրոցում ստացած նրանց գիտելիքները միայն հաստատում և վերահաստատում են, թե նրանց ժառանգությունը հասնում է մինչև Տիգրան Մեծ, եթե ոչ մինչև Ուրարտու, հարկավ՝ մինչև Գրիգոր Լուսավորիչ («Հայաստանը առաջին քրիստոնյա երկիրն է եղել»), մինչև Սբ. Վարդան... Հե՛նց այս վաղեմի ժառանգությունն են ձգտում պահպանել արևմտյան հասարակության ապամշակութային և ասիմիլացիոն համայնքերին գիտակից ու հայրենասեր սփյուռքահայերը: Սակայն երբ ավելի մոտից ենք քննում հայերի (sic ընդ հայաստանի՝ Ա. Ա.) վաղ նորագույն պատմությունը (իմա՝ 1618 դ. ընդ Ա. Ա.), հայտնաբերում ենք, որ մինչև 1900 դ. դարի վերածնունդը շատ հայեր, եթե ոչ նրանց մեծամասնությունը, բացի տարրականից՝ կորցրել էին իրենց Հայ լինելու մասին ամբողջ գիտակցությունը, հատկապես բուն Հայաստանում: Երբ հայերը մտնում էին իրենց երրորդ հազարամյակը, հայկական մշակույթից և գիտակցությունից մնացել էին գրեթե միայն լեզուն և կրոնը (սրանք էլ աղճատված վիճակում):

[The notion that Armenians were not always (and consistently) aware that they made up a distinct and historically distinguished nation, that they were part of a coherent linguistic and religious community with a unique culture, is difficult for many Armenians today to accept. Their very existence at home, in church, and in school has been the affirmation and reaffirmation of a legacy that stretches back at least to Tigran the Great, if not Urartu, certainly to Grigor Lusavorich ("Armenia was the first Christian nation"), to Saint Vardan.... It is precisely this age-old legacy that conscious and patriotic Armenians in the diaspora are dedicated to preserving in the face of the acculturationist and assimilationist attractions of Western society. Yet when one takes a closer look at the early modern history of Armenians, one finds that all but a rudimentary sense of being Armenian had been lost for many (if not most) Armenians, particularly in Armenia proper, in the years before the nineteenth-century revival. Language and religion (and these in adulterated forms) were almost all that was left of Armenian culture and consciousness as Armenians entered their third millennium.]⁶³

Իր այս գրանդիոզ մտքերը Սյունին փորձում է հիմնավորել ընդամենը մի վկայությամբ, որ քաղել է Հայ ազգային ազատագրական շարժման անգլոգական գործիչ Հովսեփ Էմինի (1726-1809)՝ անգլերեն լեզվով 1792 թ. Լոնդոնում հրատարակած երկից: Նախ՝ կարդանք Էմինի վկայության Սյունիի վերաշարադրանքը, ծանոթանանք այդ վերաշարադրանքի հիման վրա Սյունիի արած ևս մի քանի ցնցիչ «հայտնաբերություններին», ապա անենք մե՛ր եզրակացությունները, ընդամենը՝ ընթերցելով Էմինի բուն հաղորդումը:

Այսպիսով, մեր պրոֆեսորը պատմում է (sic նշաններն իմն են, թարգմանում ենք աննշան կրճատումներով՝ Ա. Ա.).

61 Ronald G. Suny, *Armenia in the Twentieth Century* (Chico, CA: Scholars Press, 1983), p. 83.

62 Տե՛ս Mary Kilbourne Matossian-ի գրախոսությունը *Armenian Review*-ում, 1984, Հ. 37, էջ 89-91:

63 Suny, *Looking toward Ararat*, *op. cit.*, p. 55.

Եկեք հիշենք պատմութիւնը արկածախնդիր (sic) Հովսեփ Էմինի, որը 1804-ը դարի կեսերին ճանապարհով վեց Անատոլիա (sic) և բախվեց Օսմանյան կայսրութեան ամենահետամնաց շրջաններում ապրող հայերին ու նրանց անցյալին: Էմինը՝ անգլիական Հնդկաստանում մեծացած մի հայ, իր կյանքի առաքելութիւնը էր դարձրել մահմեդական լծից հայերի (sic)⁶⁴ ազատագրութիւնը... 1759 թ. նա ճանապարհ ընկավ դեպի արևելյան Թուրքիա (sic)՝ դեպի «Բարձր Հայքի լեռները»... Երբ Էմինը հասավ առաջին պատահած հայկական գյուղը, գյուղացիները, որոնք ապշել էին հայերենով խոսող մի ձիավորի տեսնելուց՝ քիչ էր մնում նրան ծեծի ենթարկելին: Փրկվելու համար Էմինն ստիպված եղավ ձեռքները թուրք է, ինչպես և գյուղացիները սկզբից կարծել էին: Ավելի ուշ, գյուղապետի հետ անձնական հանդիպման ժամանակ, Էմինը հարցնում է, թե ինչու էին հայերը դեմ նրա՝ միայնակ ձիով շրջելուն, արդյո՞ք նրանք դեմ են, որ հայերը գինվոր լինեն կամ ազատ գործեն: Գյուղապետը պատասխանում է. «Տեր, մեր ազատութիւնը մյուս աշխարհում է, մեր թագավորը Հիսուս Բրիտոսն է»: Էմինը հարցնում է. «Ինչպե՞ս է այդպես պատահել, ո՞վ է ձեզ ասել»: Նրանք պատասխանում են. «Եկեղեցու սուրբ հայրերը, որոնք ամ սում են, թե հայ ազգը ենթակա է եղել մահմեդականներին աշխարհի ստեղծման օրից և պետք է այդպես էլ մնա մինչև հարութիւնը օրը: Այլպես մենք կարող ենք մեր երկրից շատ արագ վտարվել օսմանցիներին»: Ապշելով պատմութեան այսպիսի նոր ընթացումից, Էմինը հանում է Մովսես Խորենացու իր օրի նակը և խնդրում է քահանային այնտեղից որոշ հատվածներ կարդալ: Ահա այստեղ էին այն ապացույցները, որ հայերն անկախ են եղել օսմանցիների Անատոլիա (sic)⁶⁵ գալուց շատ ավելի վաղ:⁶⁶

Այստեղ, կիսատ թողնելով Էմինի պատմածը և նրան այլևս չհիշելով՝ Սյունին սարքել է հայոց 1600-18-րդ դարերի պատմութեան իր մտակառուցումը.

Էմինի պատմած այս հատկանշական պատմութիւնը ցուցադրում է արևելյան Անատոլիայի (sic) հայ գյուղացիների գիտակցութեան անդեմախոր բացերը:

...հայերի դրութիւնը բացահայտվում է երկու հետաքրքիր առումներով.

1. մուսուլմանական իշխանութեան արդյունավետութիւնը հայերի վրա (sic ընդհանուր առմամբ հայերի վրա՝ Ա. Ա.) բխում էր մասամբ հայերի համոզմունքից, որ իրենց ենթակայութիւնը որոշ չափով արդարացված էր, սահմանված էր Աստծո կողմից, և, որ ազատագրութիւնը լինելու է կամ երկնքում և կամ 666 տարի հետո (համաձայն հին գուշակութեան) (sic ընդհանուր առմամբ Սյունիի շարադրանքից ընթացող երեք չի կարող իմանալ, թե ի՞նչ գուշակութեան մասին է խոսքը, քանզի Սյունին կիսատ է թողնում Էմինի պատմած այս դրվագը՝ Ա. Ա.):

2. Հայերի կրավորականութիւնը...խրախուսվում էր հայերի մեջ եղած հեղինակութիւնների, հատկապես՝ հոգևորականների կողմից:

1804-ը դարի դրութեամբ շատ հայեր գրեթե ոչինչ էին պահպանել իրենց ազգային մշակութից, բացառութեամբ լեզվից, որն էլ վերածված էր փոխադարձաբար անհասկանալի բարբառների և խառնված էր իշխող ազգութիւնից փոխառած բառապաշարի հետ: Նրանց կրոնը խառնված էր նախապաշարմունքի և հեթանոսական պրակտիկայից վերցված փոխառութիւնների հետ, իսկ նրանց եկեղեցին տիրապետողներն այլասերված էր... Հայոց պատմութեան մասին գիտելիքները բոլորովին ջնջված էին, բացառութեամբ վաղ նախնիների մի փոքրիկ խմբի, որը արտագրում ու վերարտագրում էր հին տեքստերը:

[Այսպիսով՝ հայերը գտնվում էին] սոցիալական հետամնացութեան, մշակութային ոչնչացվածութեան և քաղաքական անգործութեան վիճակում...

(This peculiar story told by Joseph Emin illustrates the abysmal lack of awareness of the Armenian peasants of eastern Anatolia....

These accounts reveal two interesting aspects of the Armenian condition:

1. Part of the effectiveness of Muslim rule over Armenians stemmed from Armenian conviction that this subjugation was in some sense justified, was ordained by God, and that liberation would come either in heaven or only after 666 years (according to ancient prophecy).

2. The passivity of the Armenians was...encouraged by the leading authorities among the Armenians, particularly the clerics.

64 Էմինը ձգտում էր հասնել ո՛չ թե սուկ «հայերի ազատագրությանը», այլ Հայաստանի՝ ազատագրությանը: Ինչպես տեսնում ենք, Սյունին սկզբունքորեն խուսափում է Հայաստան բառն օգտագործելուց, որ այստեղ միակ ճիշտը կլինէր, քանզի հայերն ապրում էին մահմեդականների իշխանության տակ նաև Իրանում, Սիրիայում, Եգիպտոսում, Կ. Պոլսում և այլուր:

65 Սյունին դարձյալ խուսափում է Հայաստան ասելուց: Ըստ նրա, ստացվում է, որ Մովսես Խորենացին գրել է անկախ Հայկական Անատոլիայի մասին, որ անհեթեթություն է:

66 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 55-56.

By the eighteenth century many Armenians had very little left of their national culture, except for a language reduced to mutually incomprehensible dialects and mixed with vocabulary borrowed from the dominant nationality. Their religion was mixed with superstition and borrowings from pagan practice, and their church was notoriously corrupt....Knowledge of Armenian history had been effectively wiped out, except among a small group of monks who copied and recopied the ancient texts....

[Thus, the Armenians were in] social backwardness, cultural annihilation, and political impotency....)⁶⁷

Ստորև մենք մանրամասն քննության կենթարկենք էմինի պատմածը, որպեսզի պարզենք, թե ի՞նչ հիմքեր ունեն Սյունին աշապիսի մտքեր արտահայտելու համար: Սակայն, նախ անդրադառնանք վերոն բերյալ մեջբերումներում արծարծված մի քանի խնդրի, որոնք պարզ ցուցադրում են, թե Միշիգանի և Պ Ջիկագոյի համալսարանների այս պրոֆեսորը ինչքան է ծանոթ հայ մատենագրությանը:

8.1. Հայոց մշակույթն ու մատենագրությունը 16-18 դարերում և հայոց պատմության մասին հայերի գիտելիքները

Ըստ Սյունիի՝ «Հայոց պատմության մասին և հայերի՝ գիտելիքները բոլորովին ջնջված էին, բացառությամբ վանականների մի փոքրիկ խմբի, որը արտագրում ու վերարտագրում էր հին տեքստերը»: Ափսո՛ս, պրոֆեսորս չի հրապարակում այդ վանականների մասին երևի միայն իրեն հայտնի վիճակագրական տվյալներ, որ մենք ևս իմանայինք, թե, օրինակ՝ քանի՞ հոգուց էր բաղկացած այդ խումբը, ի՞նչ հին տեքստեր էր արտագրում և ի՞նչ հաճախականությամբ էր դրանք վերարտագրում:

Սակայն, ասենք, որ 17-18-րդ դարերում հայ մտավորականները (ի դեպ, նաև աշխարհականները) ներգրավված չէին մեխանիկական «արտագրության և վերարտագրության մեջ», այլ, նույնիսկ թուրք-պարսկական բռնապետության անբարենպաստ պայմաններում, շարունակում էին արդյունավետորեն ստեղծագործել փիլիսոփայության և աստվածաբանության, պատմագրության և բանաստեղծության, քերականության և երաժշտության, ճարտարապետության և այլ բնագավառներում: Իրականությունն այն է, որ 17-18-րդ դարերում, մշակութային վնասը երկու՝ կրթության և տպագրության բնագավառում, հայերը բացահայտորեն առաջ էին անցել և՛ իշխող ազգություններից՝ պարսիկներից ու թուրքերից, և՛ տարածաշրջանի մյուս ժողովուրդներից:

8.1.1. Հայոց տպագրությունը

Այսպես, 1512 թ. մինչև 1759 թ., այսինքն՝ մինչև էմինի Հայաստան ժամանելը, հայերը տպագրել էին 570 տարբեր գրքեր⁶⁸, որոնց ընդհանուր տպաքանակը հասնում էր տասնյակ հազարների՝: Այս գրքերի մի զգալի մասը պարունակում էր նյութեր հայոց պատմության մասին, իսկ ոմանք էլ հե՛նց միայն հայոց պատմություն էին: Դրանցից էր, օրինակ, Առաքել Դավրիժեցու (†1670) մեծածավալ Գիրք պատմութեանը. այն ավարտի էր հասցվել Ս. Էջմիածնում 1662 թ. և տպագրվել էր Ամստերդամում 1669 թ., դառնալով հեղինակի կենդանության օրոք լույս տեսած հայ առաջին պատմագրական երկը⁶⁹ (ի դեպ, այս գիրքը լույս է տեսել նաև Ֆրանսերեն և ռուսերեն)⁷⁰: 1638 թ. Նոր Զուղայում հայերը հիմնադրեցին Իրանի և ամբողջ Միջին Արևելքի առաջին տպարանը, ընդ որում՝ եզակի սարքավորումները եվրոպայից չէին մոռցվել, այլ պատրաստվել էին հայ վարպետների ձեռքով⁷¹:

Ըստ երևույթին, Սյունին սխալմամբ կարծում է նաև, թե էմինի մոտ եղած Մովսես Խորենացու գիրքը մի ձեռագիր էր, մինչդեռ այն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է տպագիր օրինակ. մինչև 1759 թ. Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմությունը տպագրվել է վե՛ց անգամ՝ 1683-ին Մարսելում,

67 Ibid., p. 56.

68 Տե՛ս Ն. Ա. Ոսկանյան, Ք. Ա. Կորկոտյան, Ա. Մ. Սավադյան. Հայ գիրքը 1512-1800 թթ.: Հայ գնատիպ գրքի մատենագիտություն: Առաջաբանը՝ Ն. Ոսկանյանի, խմբագրությամբ՝ Ռ. Ա. Իշխանյանի, Երևան, 1988, էջ 10441:

69 Տե՛ս Արակել Դավրիժեցի. Книга историй. Перевод с армянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян. М Москва, 1973, с. 18.

70 Տե՛ս ծնթ. 52 և M. Brosset, Collection d'historiens arméniens. Livre d'histoire, composé par le vartabied Arakel de Tauriz, t. 1, St. Pétersbourg, 1874, p. 267-608.

71 Տե՛ս Լևոն Միսապյան, Նոր Զուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը. Նոր Զուղա, 1972: Տե՛ս նաև Ռաֆայել Իշխանյան, Հայ գրքի պատմություն. Հ. 1, Երևան, 1977, էջ 351-379:

1695-ին Ամստերդամում, 1698-ին (տպագրութեան վայրը դիտարկողը նշված չէ, սակայն, ամենայն հավանականութեամբ՝ Կ. Պոլսում), 1735-ին Կ. Պոլսում (Մինաս Համդեցու համառոտ շարագրութեամբ), 1736-ին Լոնդոնում, 1752-ին Վենետիկում⁷²: Մեր համոզմամբ, էմինի անձնական օրինակը եղել է այս տպագրութիւններից մեկը:

Շեշտենք, որ այդ դարաշրջանում, գուգահեռաբար, ողջ թափով և անընդհատ, գործում էր նաև հայ ձեռագրական ավանդույթը՝ հազարավոր այլ գրքերի արտագրութեան ավանդական միջոցը:

Հայոց նվաճումների արժեքն ավելի պարզ կպատկերացնենք, եթե նկատենք, թե ինչպիսին էր իրավիճակը մշակութային նույն ճակատում տարածաշրջանում իշխող ազգութիւնների՝ թուրքերի և պարսիկների մոտ: Այսպես՝ առաջին թուրքերեն գիրքը տպագրվել է 1729 թ., ընդ որում՝ այդ հրատարակութիւնը գլուխ բերելուն օգնել և որոշ սարքավորումներ էին տրամադրել Կ. Պոլսի հայկական տպարանները, «որոնք այդ ժամանակ բավականաչափ մեծ փորձ էին կուտակել, և քանզի՝ հայկական առաջին տպարանը Կ. Պոլսում հիմնադրվել էր տակավին 1565 թ.»⁷³:

Պարսկերենով առաջին գիրքը լույս է տեսել 1826 թ.⁷⁴: Վրացերենով առաջին գիրքը տպագրվել է 1708 թ.⁷⁵: Հետաքրքիր է, արդյո՞ք հայտնի են պրոֆեսորիս աղբբեջաներենով, քրդերենով, ասորերենով և մեր տարածաշրջանում գործածական այլ լեզուներով լույս ընծայված հնատիպ գրքեր:

8.1.2. Հայոց կրթությունը

Գրքի այլ էջերում Սյունին գարգացնում է 18-րդ դարի դրութեամբ իբր գրանցված հայերի «մշակութային ոչնչացվածութեան» (cultural annihilation)⁷⁶ իր տեսակետը՝ հայտարարելով, մասնավորապես, թե «մինչև ուսական անեքսիան կովկասյան հայերը դպրոցներ չեն ունեցել» (!?!? -- Ա. Ա.)⁷⁷:

Նախ նշենք, որ հազարավոր օրինակ գրքերի ձեռագիր արտագրութիւնը և տպագրութիւնը, որ, ի դեպ, այն ժամանակներում ավելի թանկ ձեռնարկ էր, քան նույնիսկ այժմ է, ինքնըստինքյան հաստատում է, որ Սյունին, կատարելապես անտեղյակ լինելով հայոց ստեղծած մշակութային նյութական հարստութեանը, մեծապես թերազնահատում է 16-18-րդ դարերում ապրող հայերի կրթութեան ու գրագիտութեան մակարդակը, որ իրականում մի քանի անգամ ավելի բարձր էր, քան օսմանցի թուրքերինը, ասորիներինը (վերջիններս երբեմն հաճախում էին հայկական դպրոցներ)⁷⁸, վրացիներինը և, նվազ չափով, պարսիկներինը:

15-16-րդ դարերում, Հայաստանում ընթացող ավերիչ պատերազմները պատճառեցին հայ մշակութի մեծ նահանջ: Սակայն, 17-րդ դարում սկսվեց հայոց կրթամշակութային վերածնունդը, որը թեև փոքր-ինչ դանդաղորեն, սակայն համաչափ տարածվեց Բաղեշի հոչակավոր դպրոցից մինչև Տաթև, իսկ այստեղից էլ՝ ողջ Հայաստանով մեկ⁷⁹: Օրինակ, 1653 թ. էջմիածնի դպրոցն ուներ 50 ուսանող՝ «կայսակտրեալք են բազմութիւնք եղբարց կուսակրոնից իրբև յիսնեակ թուով. միշտ յաստուածաշունչ գիրս պարապեալք եւ յար ի քննութիւնս բնախօսական տառից կրթեալք»⁸⁰: 1639 թ. մարտին գրված մի նախ մակում այս դպրոցն անվանված է «զնոր Աթէնս». «Միմէնն վարդապետն... եկն ի սուրբ Աթոռս եւ հաստատեաց զնոր Աթէնս շնորհօք ս. Հոգւոյն... եւ էին ամենքեան (իմա՝ աշակերտողները Ա. Ա.) մեծ եւ

72 Տե՛ս Ն. Ա. Ոսկանյան, Ք. Ա. Կորկոտյան, Ա. Մ. Սափալեան. Հայ գիրքը 1512-1800 թթ., էջ 88-90, 116-118, 126-129, 331, 338, 415-416:

73 Տե՛ս Ю. А. Петросян, Османская Империя: Могущество и гибель. Москва: Наука, 1990, сс. 144-145 (ի դեպ, 1748 թվին թուրքերենով տպագրությունը ընդհատվեց, վերսկսվելով միայն 18-րդ դարի վերջին). Հմտ. Բ. Մ. Թուրքիան, Հայկական տպագրությունը Օսմանյան կայսրությունում և հայերու նպաստը թուրքական տպագրական արվեստին. Գ. Մ. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ. XII: Թուրքիա: Երևան, ԳԱ, 1985, էջ 98-114:

74 Տե՛ս Արդժուլ Ռազգաթ Դումբուլի. Մուսաիրե Սուլթանի (պարսկերեն՝ Թագավորական գործեր) Գիրքը վերաստվել է Թեհրանում 1973 թ.:

75 Տե՛ս Н. Бердзенишвили, И. Джавахишвили, С. Джанашиа. История Грузии. Часть I, Тбилиси, 1946, с. 387.

76 Ibid..

77 Ibid., p. 58.

78 Տե՛ս Ա. Մովսիսյան. Որվագներ հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, ԺժԺ դարեր. Երևան, 1958, էջ 302:

79 Տե՛ս Ներսես Ակիմյան. Բաղեշի դպրոցը, 1500-1704. Վիեննա, 1952:

80 «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի ճիշատակարաններ (1641-1660 թթ.)»: Հտ. Գ: Կազմեց Վազգեն Հակոբյան. Երևան, 1984, հտ. Գ, էջ 537:

փոքր Լ (30) հոգի»⁸¹: Առաքել Դավրիժեցին ևս հաստատում է, որ երբ Միմեոն Ջուղայեցին դեռ նոր էր եկել Էջմիածին⁸², միաբանների թիվը ավելի քիչ էր՝ «...ոչ միայն Էջմիածնի միաբանքն, այլ և բոլոր վանօրէից գրոց աշակերտեալ արեղայքն... միահամուռ ժողովեցան անձինք երեսուն, և սկսան առնուլ դաս»⁸³: Հայկական բարձրագույն կրթութեան օջախներում ուսուցման առարկա են եղել փիլիսոփայութիւնը, աստվածաբանութիւնը, աստղաբաշխութիւնը, մատենագիտութիւնը, պատմութիւնը, աշխարհագրութիւնը, քերականութիւնը, թվաբանութիւնը, տարրաբանութիւնը, երկրաչափութիւնը, ճարտասանութիւնը, տրամաբանութիւնը, մարդակազմութիւնը, տոմարագիտութիւնը, երաժշտութիւնը և այլ առարկաներ⁸⁴: Ի դեպ, վերոհիշյալ Միմեոն Ջուղայեցին, փոխանակ «արտագրելու ու վերարտագրելու հին տեքստերը», նստել ու հեղինակել էր հայերեն Քերականութիւն (1637 թ., տպագրվել է 1725 թ. Կ. Պոլսում) ու նաև Տրամաբանութիւն (տպագրվել է 1728 թ. Կ. Պոլսում)⁸⁵:

Գաղափար կազմելու համար, թե ի՞նչ կարևոր նշանակություն էին տալիս հայ վերնախավերն ազգային կրթութեան զարգացմանը, ստորև մեջբերում ենք ընդամենը մի պատմական վկայություն: 1693 թ. մայիսի 10-ին Նոր Ջուղայի հայության հոգևոր և աշխարհիկ ղեկավարութիւնը («...ի Շոշ եղեալ քրիստոնէախումբ դասք եկեղեցականաց և աշխարհականաց») մի գրություն է ուղարկում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբաններին և Արարատյան ու Ատրպատականի երկրների հոգևոր հայրերին, որը դատարարում էր անօրինականորեն ընտրված Նահապետ Ա կաթողիկոսի (1691-1705) վարքագիծը: (Ընդ ուրում, օգտվելով 1636 թ-ից ի վեր Նոր Ջուղայում հաստատված տպարանի ընձեռած հնարավորութիւնը նից, այս շրջաբերականը բազմացրել են 200 օրինակ:) Ընդգծելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի գործունեության առաջնահերթ 12 բնագավառ, նրանք երկրորդ իսկ կետում մատնանշում էին ազգային առաջընթացի գործում կրթաօլուսավորական լայն ցանց ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը (փաստորեն, սա հենց առաջին գործնական կետն է, քանզի բուն առաջին կետը բարոյախոսական է՝ այն խոսում է սոսկ Սուրբ Գրքի «անպարապ ընթերցման» մասին):

[Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը] դպրատունս և զգաստունս հաստատեսցէ՛ յամենայն տեղիս, որպէս սովորութիւն է այլազգեաց քրիստոնէից, և մանաւանդ թէ մեզ իսկ գլխովին, նաև պարսից ևս, զոր զի սողացն է քաջայայտ՝ թէ որքան ունին ջանք և փոյթ յաղթ իրի: Քանզի շինութիւն և հաստատութիւն ազգի դովա՛ւ լինի: Որպէս և տեսանեմք խոպանացեալ և անգիտանացեալ ազգն վրաց՝ յաղազս ոչ ունելոյ փոյթ գայնմանէ⁸⁶:

Այս նախադասութեանը ծանոթանալուց հետո, թողնենք, որ ընթերցողն ինքը դատի, թե ինչ արժեք ունի Սյունիի վերոհիշյալ հայտարարութիւնը 18-րդ դարի գրությունամբ հայերի «մշակութային ոչնչացվածութեան» մասին, կամ թե՛ իբր հայերը «միասնական՝ ազգային հստակ գիտակցութիւն ունեցող ժողովուրդ չեն եղել» (not a single people with a clear national sense⁸⁷, այլ մինչև քսաներորդ դար եղել են «մի հասարակ էթնոգրաֆիկ կոնգլոմերատ» (a simple ethnographic conglomerate)⁸⁸: Ցավոք, պրոֆեսորս չի բարեհաճում բացատրել վերջին՝ գիտական գրականութեան մեջ մեզ երբևէ չհանդիպած և բոլորովին անհասկանալի բնորոշման իմաստը. ի՞նչ կնշանակի «էթնոգրաֆիկ կոնգլոմերատ»:

Իսկ ուսական անեքսիայից առաջ կովկասյան հայերի դպրոցներ չունենալու մասին Սյունիի խոշորագույն «գյուտը» կարելի էր ուղղակի ներկայացնել Նոբելյան մրցանակի, եթե, իհարկե, մոռանանք դպրոցում սովորած «մի քանի» փաստեր, օրինակ, որ Հայաստանում, ներառյալ նրա «կովկասյան» մասը, հայերենով ուսուցմամբ առաջին դպրոցները բացել է Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը՝ տակավին 5-րդ դարի սկզբին: Հայոց դպրութեան ավելի ուշ շրջանների մասին ևս գոյություն ունի սովորածավալ գրական

81 Տե՛ս. Հ. Պողոս Անանեան, Ոսկան վարդապետի անմակամիճ. Ի «Բազմավէպ», 1967, թիւ 608, էջ 133:
82 Հմմտ. Հ. Ղ. Միրզոյան. XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն. Երևան, 1983, էջ 148, ծմբ. 216:
83 Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք պատմութեանց. Աշխատասիրությամբ՝ Լ. Ա. Խանյարյանի, Երևան, 1990, էջ 321:
84 Տե՛ս, օրինակ, Հայ ժողովրդի պատմություն. Հտ. 4, Երևան, 1972, էջ 437-450:
85 Տե՛ս Ն. Ա. Ոսկանյան, Ք. Ա. Կորկոտյան, Ա. Մ. Սալպալեան. Հայ գիրքը 1512-1800 թթ., էջ 263-264, 278-279:
86 Տե՛ս Յ. Թ. Տերթրյումյան. Պատմություն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան. հտ. Բ, Նոր Ջուղա, 1881, էջ 118-119: Այս փաստաթղթի մանրամասն քննությունը տե՛ս Ա. Մ. Այվալյան. Երկու փաստաթուղթ Հայ եկեղեցու պատմութեան դիմադրի (1665 և 1693 թթ.). Ի «Շողակաթ», Ստամբուլ, 1996, (տպագրության մեջ է): Նույն ուսումնասիրության համառոտ տարբերակը լույս է տեսել Հայաստանի Հանրապետություն օրաթերթում (26 մարտի 1995 թ., էջ 6) հետևյալ խորագրով՝ «Կաթողիկոսական ընտրություններին վերաբերող երկու կարևոր փաստաթուղթ (1665 և 1693 թթ.):»:
87 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 4.
88 Ibid., p. 27.

նություն⁸⁹: Կարո՞ղ է Սյունին ասել, թե՛ եթե ոչ Հայկական դպրոցներում դասավանդվելու, ապա ի՞նչ այլ նպատակով կամ ու՞մ համար էին գրվում զանազան առարկաների դասագրքերը⁹⁰:

Ինչևիցե՛ Սյունիի այս և այլ «գյուտերը» վկայում են ինչպես Հայոց պատմությունից այս հեղինակի տարրական գիտելիքների բացակայություն, այնպես էլ նրա՝ միտումով կեղծարարության դիմելու փաստի մասին:

8.2. Հայոց լեզվին վերաբերող հարցեր

Ըստ Սյունիի, 18^{րդ} դարի դրությամբ Հայոց լեզուն «վերածված էր փոխադարձաբար անհասկալի նախ բարբառների և խառնված էր իշխող ազգությունից փոխառած բառապաշարի հետ»: Եվ դարձյալ՝ հեղինակը չի հղում այն աղբյուրը, որ իրեն ստիպել է այսպիսի հայտարարություն անելու: Քիչ հետո մենք կնշենք Սյունիի օգտագործած աղբյուրը, սակայն նախ շեշտենք, որ «14^{րդ} մինչև 18^{րդ} դար [տեևձ] աղետաբեր ժամանակաշրջանում»⁹¹ ևս՝ Հայերը, իրենց բացարձակ մեծամասնության մեջ, խոսեցին լուրջ տարբեր բարբառներով, ունակ էին միմյանց հետ շփվելու և շփվում էին խոսակցական և գրավոր հայերենով, քանզի:

1. Հայոց լեզուն երբեք իր միասնականությունը չի կորցրել. հիշյալ շրջանում ևս Հայոց լեզվի քեթրականական կառուցվածքը և արմատական բառապաշարը միանգամայն կենդանի էին և գործածական. գրվել են քերականական ու պատմագիտական աշխատություններ, ստեղծվել անգուգական բառարաններ, կատարվել թարգմանություններ... Այս փաստը հաստատված է ահռելի ծավալ ունեցող հրատարակված և ձեռագիր վիճակում պահպանված գրականության մեջ⁹²:

2. Գրաբարը՝ դասական Հայերենը շարունակում էր օգտագործվել իբրև գրական լեզու ընդհուպ մինչև 19^{րդ} դարի կեսերը (երբեմն՝ նույնիսկ մինչև 20^{րդ} դար):

3. Գործածական էր նաև միջին (Կրիլիկյան) Հայերենը, 12^{րդ} դարից ի վեր այն ևս, զգալի չափով, ձեռք էր բերել գրական լեզվի կարգավիճակ, որի և Կ. Պոլսի բարբառի հիմքի վրա աստիճանաբար ձևավորվեց արևմտահայ գրական լեզուն:

4. Սխալվում է Սյունիի նաև Հայերենի բարբառների գնահատության հարցում՝ կարծելով, թե Հայերենի այդ տարածական միավորները կարող են «փոխադարձաբար անհասկանալի» դառնալ: Ընդհանրապես նրանք հենց փոխադարձաբար լրացնում են մեկը մյուսին, որովհետև բոլոր հնագույն բարբառները և նրանցից հեռացած միավորները ունեն նույն հնչյունական, քերականական ու բառային հատկանիշները՝ մի տեղում մի քիչ ավելի, մյուսում պակաս, սակայն քերականական կուռ կառուցվածքով, գրաբարյան ձևերի յուրացմամբ, նոր ձևերի ու ոճերի ծավալումներով, գրաբարում չվկայված հնդեվրոպական բառերի պահպանումով, լեզվական երևույթների, լեզվական իրողությունների և այլն և այլ գործոնների կենսունակությամբ: Բարբառները միշտ էլ գոյություն են ունեցել, գործել են թե՛ գրաբարի, թե՛ միջին Հայերենի, թե՛ աշխարհաբարի և թե՛ ժամանակակից Հայերենի հետ զուգահեռ և փոխադարձաբար հարստացրել են միմյանց: Եվ այսպես՝ գրաբարի հիմքում ընկած են Տարոնի և Արարատյան բարբառները, նոր գրական Հայերենների՝ արևելահայերենի հիմքում Արարատյան, իսկ արևմտահայերենի՝ Կ. Պոլսի բարբառները:

Այսպես է Հայոց լեզվի զարգացման պատմությունը, այդպես՝ լեզվական օրինաչափությունների ամբողջությունը, որ փոփոխվում ու կատարելագործվում է դարերի ու հազարամյակների աստիճանական զարգացումով:

89 Տե՛ս, օրինակ, Բետկյալ աշխատությունները՝ Ա. Մովսիսյան. Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Եջվ. աշխ.: Ա. Ալպրուհյան, Պատմություն հայ դպրոցի: Կահիրե, 1946:

90 Տե՛ս, օրինակ, Գ. Չառուկյան. Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում. Երևան, 1954: Սյունիի կնոթողորենք նաև կարդալու վերջերս Երևանում լույս տեսած (նախապես վեցնետիկյան «Բազմավեպում» հրատարակված) մի ուշագրավ աշխատություն, որ ցվիրված է ընդամենը մեկ հայկական դպրոցի պատմությամբ՝ Արևակ Դեմեճյան, Նախիջևանի Հայոց վարժարանը և Հոմըր (ԺԷ դար): Երևան, 1998:

91 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 54.

92 Այս մասին բավարար պատկերացում կարող են տալ Հակոբ Անասյանի կոթողային «Հայկական մատենագիտություն. ԵՊ ԺԸ դդ.» երկու հրատարակված հատորները (Երևան, 1959, 1978):

Կարճ ասած, պարզ է, որ Սյունին որևէ գաղափար չունի Հայագիտության առանձին ճյուղը ներկայացնող Հայերենագիտության մասին՝ մի գիտություն, որ միջազգային ասպարեզում հայտնի է առնվազն 1900-րդ դարից, իսկ, օրինակ, Հայաստանի Ակադեմիայում 1943 թ. ի վեր գործում է Լեզվաբանություն մի ամբողջ ինստիտուտ՝ իր 1973 թ. կազմավորված ու բեղմնավոր աշխատող բարբառագիտական առանձին բաժնով: Այլևս չբարդացնելու համար այս պարզ խնդիրը, այստեղ ցանկացողներին հղում ենք հայերենագիտության բնագավառում միջազգային ճանաչում ունեցող առաջատար մասնագետի ելույթը կոթողային աշխատություն⁹³:

Ի դեպ, եթե Սյունին ճիշտ վերլուծեր էմինի պատմությունը, ապա իր՝ հայերենի «փոխադարձաբար անհասկանալի բարբառների» ձևաբանական թեզի հանդեպ: Արդարև, էմինը, որ 1726 թ. ծնվել էր Պարսկաստանի Համադան քաղաքում⁹⁴ և մեծացել Հնդկաստանում, առաջին անգամ մտնելով իր պատմական հայրենիք՝ նրա Բարձր Հայք նահանգը, այնուամենայնիվ, ունակ գտնվեց հայերեն լեզվով ազատորեն հաղորդակցվելու հայ գյուղացիների հետ, որոնք անտարակույս խոսում էին այլ բարբառով (ստորև տես՝ նաև էմինի պատմության բուն մեջբերումը):

Արձագանքենք, սակայն, Սյունիի այն քամահարակա հայտարարությունը, թե հայոց լեզուն «խառնված էր իշխող ազգությունների փոխառած բառապաշարի հետ»: Այսպես ասելով, Սյունին, անընդունալի, ուզում է շատ նրբորեն ընթերցողի մոտ ստեղծել այն տպավորությունը, թե հայերեն «իշխող ազգություն» (ավելի ճիշտ կլիներ ասել՝ ազգությունների, քանզի դրանք երկուսն էին՝ օսմանցի թուրքերը և պարսիկները) համեմատ զարգացման ավելի ցածր մակարդակի վրա էին, այլապես նա պետք է փորձեր նաև տեսնելու, թե նույն ժամանակաշրջանում ինչպիսին էր իր իմացած իշխող ազգություն՝ օսմանցի թուրքի լեզվական դրությունը: Սյունին չգիտի⁹⁵, որ օսմաներենն այնքան լի էր արաբերեն ու պարսկերեն (նաև՝ հունարեն, հայերեն ու եվրոպական) փոխառություններով, որ 1928 թ. սկսված թուրքերենի «մաքրագործման» բարենորոգումից ընդամենը մի քանի տասնամյակ անց՝ օսմաներենը գործնականորեն անհասկանալի է դարձել թուրքի այսօրվա քաղաքացու համար: Օրինակ՝ Չիկագոյի Համալսարանի պրոֆեսոր Ռ. Դանկոֆի վերջերս լույս տեսած ընդգրկուն Հայոց փոխառությունները թուրքերենում նույն ուսումնասիրությունը հաշվում է թուրքերենում գործածվող՝ հայերենից փոխառված առնվազն 806 բառ⁹⁶: Այնպես որ, նույնիսկ իր այնքան «նուրբ» եղանակով, թուրքական կամ, թեկուզ՝ պարսկական կառավարումը Հայաստանում, Աֆրիկայում ֆրանսիական կառավարման նման մի «լուսավորիչ» երևույթի տեսքով ներկայացնելու որևէ իրական պատմական հիմք մեր «Սյունի պրոֆեսորը» չունի:

Այժմ տեսնենք, թե ո՞րն է Սյունիի խնդրո առարկա հայտարարության բուն աղբյուրը: Պարզվում է, որ վերոհիշյալ էսաթ Ուրասը իր գրքում գրել է գրեթե բառացիորեն նույնը. ահա՛ «նույնիսկ այսօր հայերենը կարելի է բաժանել ութ տարբեր բարբառների, որոնք մեծավ մասավ աղավաղված են և բացարձակորեն անհամատեղելի»⁹⁶: 1990 թ. Ուրասի գիրքը գրախոսելիս, Ք. Ուոքերը հատուկ ուշադրություն էր դարձրել այս նկատողության վրա և դիպուկ նկատել.

Եթե այս նախադասությունը, բացի վերավորանքից, ունի որևէ այլ իմաստ, ապա այն լիիրավ կարելի է գործածել նաև անգլերենի հասցեին: Լեզուն ազգ հասկացության գլխավոր բաղադրիչն է, այդ պատճառով էլ հայերենն արատավորելու և թուրքերենից նրա ածանցվածությունը ցույց տալու Ուրասի փորձերը, անկասկած, բխում են թուրքերեն առաջաբանում տեղ գտած գլխավոր գաղափարից, այն է՝ ջնջել հայ ազգի ինքնակա գոյություն մասին որևէ միտք:⁹⁷

93 Գ. Բ. Ջաֆուլյան, Հայոց լեզվի գարգացումն ու կառուցվածքը. Երևան, 1969. Նույնի՝ Հայ բարբառագիտության գերանունը թյուն. Երևան, 1972. Նույնի՝ Հայոց պատմություն. Ասիականագիտական շրջան. Երևան, 1987:

94 *The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian, written in English by himself*. 2nd ed. (first published in London in 1792), (Calcutta: Baptist Mission Press, 1918), p 5.

95 Տե՛ս R. Dankoff, *Armenian Loanwords in Turkish* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1995). հմմտ. Uwe Blasing, *Armenische Lehngut im Türkisch* am Beispiel von Hemsin (Amsterdam-Atlanta: GA, 1992): Այս բնագավառում լուրջ ուսումնասիրություններով հանդես են եկել նաև հայաստանցի մասնագետները. տե՛ս, օրինակ՝ Խաչիկ Ամիրջյան. Հայերենից փոխառյալ բառերը արդի թուրքերենում. 00 *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*. XII: Թուրքիա: Երևան, ԳԱ, 1985, էջ 143 164: Նույնի՝ Հայերենից փոխառյալ բառեր թուրքերենում. Երևան, 1996. Ներսես Մկրտչյան, Հայերենից թուրքերեն անվճար գած նորահայտ փոխառություններ. 00 *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*. Հտ. XVI, 1996, էջ 230 243:

96 Տե՛ս Esat Uras. *The Armenians In History And The Armenian Question*, op. cit., p. 333.

97 Տե՛ս Ուոքերի վերը զննված գրախոսությունը *Journal of the Royal Asiatic Society* (1990) #1, p. 167:

Ինչպես տեսնում ենք, Ուրասը և Սյունին գործնականում նույն բանն են ասում և անում: Համեօ մատենք Սյունիի և Ուրասի անգլերեն բնագրերը. «by the eighteenth century...[the Armenian] language [was] reduced to mutually incomprehensible dialects and mixed with vocabulary borrowed from the dominant nationality»⁹⁸. Ուրաս՝ «Even today, Armenian can be divided up into eight different dialects, most of which are corrupt and totally incompatible» և «Greek and Latin influence reduced Armenian to a state of extreme confusion»⁹⁹: Ուշագրավ է, որ նույն մտքերն ասված են պարզապես տարբեր համանիշ արտահայտում թյուններով, երբեմն էլ՝ երկուսի բառապաշարը համընկնում է:

Սյունիի՝ Հայ ժողովրդի առաջացման և գոյատևման հիմքի՝ Հայոց լեզվի դեմ ուղղված վերոհիշյալ հարձակումը եզակի է: Ինչպես վերը տեսանք, անդրադառնալով Հայոց լեզվին, Սյունին համարում է, որ ընդհուպ մինչև մ.թ.ա. Մին դար հայոց լեզուն դեռ իր նախնական կազմավորման ընթացքում էր¹⁰⁰: Դժվարանում ենք ասել, թե նախնական լեզվական կազմավորում (original linguistic formation) ասելով և Հայոց լեզվի ձևավորմանը վերաբերող հսկա գրականությունն անտեղյակ լինելով՝ Սյունին ի՞նչ է հասկանում, սակայն Հայոց պատմության սկսնակ մասնագետներն անգամ զիտեն հույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնի (մ.թ.ա. 64մ.թ. 24) տեղեկությունն առ այն, որ մ.թ.ա. Չորդ դարում Հայաստանի թագավորությունից ամբողջ տարածքում իշխող լեզուն արդեն Հայերենն էր,¹⁰¹ որ նշանակում է, թե Հայերենի նախնական կազմավորումը ավարտված պետք է լիներ դրանից շատ ավելի վաղ: Այսպես, Բրիտանական Հանրագիտարանը իրավամբ ենթադրում է, որ Հայկական լեռնաշխարհում Հայերենը գերիշխող էր արդեն մ.թ.ա. Չորդ դարում¹⁰²:

Հայոց լեզվի մասին Սյունիի մի այլ մեկնաբանությունը դարձյալ փորձում է այսօրվա Հայերին ետ պահել մ.թ.ա. առաջին հազարամյակում իրենց արմատները փնտրելուց. սիրելի պրոֆեսորս արդի և հին Հայերենը բաղդատում է և ինքնագոհ շեշտում՝ թեև «նրանց (իմա՝ հին և նոր Հայերի) լեզուն կապված է (sic), բայց նաև հեռու է (sic) և տարբեր (sic)»¹⁰³: Գրաբարին ամենևին չտիրապետող, ժամանակակից Հայերենով էլ հազիվհազ կմկմացող պատահական մի անձի հերթական մերկապարանոց մի հայտարարություն՝ սյունիզմի մի նոր գոհար: Կարծե՛ս՝ խոսքը վերաբերում է մի բրածո ազգի լեզվին, որի զարգացումը պահածոյացվել է ու որևէ առաջընթաց չի ունեցել: Ի՞նչ արժե ապա գրաբարի ու արդի Հայերենի՝ որպես տարբեր լեզուների մասին թեզը, մտքի ինչպիսի՞ խորը փայլատակում: Հայոց պատմության ամերիկյան պրոֆեսորն ուղղակի չգիտի, որ հին և նոր Հայերենների բառապաշարը նույնական է, քերականությունը՝ տարբեր, այլև՝ որ միջին կրթության տեր Հայ մարդն ինքնուսուցմամբ կարող է կապ տարելապես տիրապետել հին Հայերենին: Պատմական փաստ է նաև այն, որ հին և նոր Հայերենը անհամեմատ ավելի մոտ են, քան, ասենք՝ լատիներենն ու իտալերենը, լատիներենն ու ֆրանսերենը, հին կելթերենն ու անգլերենը, հին (մինչև մ.թ. Չորդ դար) պարսկերենն ու նոր պարսկերենը, հին եբրայերենն ու նոր եբրայերենը և հնուց գործածական շատ այլ լեզուներ: Սա էլ իր հերթին փաստում է Հայ ազգի երկարատև խիստ ինքնուրույն քաղաքակրթությունը:

Մնում է, որ իրավացիորեն լուրջ կասկածի ենթարկենք Հայերենի սյունիական իմացությունը, այսօր տեղ էլ արձանագրենք, որ Հայոց հին պատմությանը վերաբերող սյունիական դատողությունները մասնագիտական կամ «պրոֆեսիոնալ» լինել չեն կարող:

8.3. Էմինի տեղեկությունները գիտական քննության լույսով

Այժմ վերադառնանք Հայ գյուղացիների հետ էմինի հանդիպմանը և հիշեցնենք, որ իր վերոհիշյալ համապարփակ եզրակացությունները Սյունին հիմնել է այդ միակ դրվագի վրա, ինչը պատմագիտական մեթոդաբանության տեսակետից ինքնին գուցե հիշուցնում է: Այսուհանդերձ, տեսնենք, թե արդյո՞ք նա պատշաճորե՞ն է օգտագործել գոնե իր նախընտրած այդ միակ աղբյուրը՝ էմինի վկայությունները: Քա՛նի որ Սյունին ընտրովի և հատվածաբար է ներկայացրել էմինի հաղորդումը, ստորև նախ տալիս ենք

98 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 56, cf. pp. 18, 55.

99 Esat Uras, *The Armenians In History And The Armenian Question*, op. cit., p. 329, 333.

100 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 7.

101 Strabo, *Geography*, op.cit., book XI, Chapters 14, 5 (Coll. G. Bude, vol. VIII, p. 123).

102 The New Encyclopedia Britannica (Fifteenth ed., 1984, *Macropedia*, Vol. 2), p. 23.

103 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 7.

Հաղորդման ամբողջական շարադրանքը՝ Հ. Խաչմանյանի արևմտահայերեն ընտիր թարգմանությունը (Համեմատել ենք անգլերեն բնագրի հետ և արել մի քանի մանր սրբագրում): Այսպիսով, 1759 թ. Հալեք պից դուրս գալով և քսանութ օր շարունակ ճամփորդելով, իր երեք Հայ ծառայի ուղեկցությունը, էմինը Հասել է Էրզրումի մատույցներին (էմինն իր ինքնակենսագրությունը գրել է երրորդ դեմքով):

Ենգիթ-Քոչ կոչված գյուղը մտնելուց առաջ տեսան, որ հոս թուրք զորքին նիզակները ցցված էին ամեն տունի առջև, գրեթե 500ձի չափ. ասոնք կերելի Վրացի էմիրություն, Սողոմոն իշխանին դեմ ելած բանակին ցրված մեկ մասն էին: Էմին ասավ իր մարդոց. «Դուք այս գյուղին մեջ կեցեք և գիշերը հայու մը տուն հանգիստ առեք, ես շարունակեմ իմ ճամփան որ չըլլա թե այս սատանորդիները իմ մասին հեռու տապալակներ ընեն»: Եվ գանոնք իր ետևը ձգելով, խորունկ ձյուններու մեջ հառաջացավ մինչև որ երեք ժամ վերջ իրիկնամուտին հասավ ձիսիս (՝Ահեհիս՝ Ա. Ա.) ուրիշ հայկական գյուղ մը: Երբ գյուղին բնակիչները տեսան էմինը ընտիր գործ ձիու մը վրա հեծած, կարծեցին թե թուրք հեծելագորային (trooper) մըն էր: Բայց երբ ան սկսավ իրենց լեզվով խոսիլ, շատ բարկացան և ուզեցին բյուրերով հարձակիլ վրան և ձեծիլ գայն: Սպառնական խոսքերով անոնք հարցուցին թե ան ինչպե՞ս կհամարձակեր անուանին ճամփորդելու, առանց կարավանի, քանի որ քրիստոնյա էր: Էմին անոնց այս վարմունքը տեսնելով, իրենց բիրտ գործողության սկսելու առաջ, թրքերեն լեզվով սկսավ խոսել անոնց հետ, սպառնալով բոլոր գյուղացիները սրի քաշել տալ հաջորդ առավոտ հոն հասնելիք զորքի միջոցով: Այս կեղծ թուրքին խոսքերն լսածուն պես, խեղճ արարածները սարսափեցան և հարյուրի չափ գյուղացիներ ծունկի եկան անոր առջև գթություն հայցելով և խոստանալով մեծ գումարներ, եթե ներք իրենց և այլևս այդ մասին չխորհեր, նույն ատեն հայտնելով իրենց հավատարմությունը Օսմանցիներուն, որոնք միակն էին ձյունին ու բուրքին առանձին ճամփորդելու կարող տարվան այս եղանակին մեջ: Էմին այս կարգադրության համաձայն ձևանալով, խոստացավ այս դեպքերը չհիշել երբեք, և իր ձիսն իջնելով, ամենախորին ակնածանքով առաջնորդվեցավ դեպի գյուղացիներին տաքուկ տունը, ուր իրեն համար ոչխար մը մորթեցին և իր ձիուն լավագույն ձևով հոգ տարին: Երբ որ փխլավը և քեպպը պատրաստ էին ընթրիքի համար, էմին հրաման ըրավ որ ամեն մարդ իր տունը երթա. գյուղացիներին և անոր եղբոր միայն շնորհք ըրավ որ իր հետ սենյակին մեջ մնան, իրեն ծառայելու համար: Սեղանին սփռոցը գետինը փովեցավ և կերակուրները վրան գետեղվեցան: Այդ օրը, չորեքշաբթի, ծոմապահության օր ըլլալով, էմին չէր ուզեր ճաշել. իսկ հայերը կխորհեին թե եղած կարգադրությունն գոհ չէր ու ավելի կաշառք կպահանջեր: Այդ դիվանին սովորությունը թուրք զորքերուն մեջ ընդհանուր էր դարձեր: Ասոնք, իրենց ճամփորդություններու միջոցին, մեկ երկու օրով կմնային հայ գյուղերը: Այդ պատեհությամբ, շատ անգամ կպատահեր, որ այս զորքերը խոժու դեմք մը առնեին և մերժեին ուտել իրենց հրամայված ճաշը. անոնք թույլ չէին տար նաև, որ կեր տրվեր իրենց ձիերուն, մինչև որ այդպիսով կարենային խեղճ տանուտերեն մեծ գումարներ կորզել: Այս պատճառով ալ երբ գյուղացիները հանգանակություն մը ընելու պիտի սկսեին, էմին հրամայեց որ տեղերնուն չչարժեին, և սկսավ շատ մտերմորեն խոսիլ իրենց հետ. «Դուք քրիստոնյաներդ ինչո՞ւ կառարկեք, երբ ձեր ազգակիցներեն մեկը քմահաճույքը կունենա ռազմիկ դառնալու. և ինչո՞ւ դուք ազատ չէք: Ինչո՞ւ դուք ձեր սեփական թագավորը չունենաք»: Անոնց պատասխանը եղավ. «Պարոն, մեր ազատությունը անդիի աշխարհքն է. մեր թագավորը Հիսուս Քրիստոսն է»: Էմին ըսավ. «Ի՞նչ խոսք է այդ. ո՞վ ըսավ ձեզի թե այդպես է»: «Եկեղեցիին Սուրբ Հայրերը, որոնք կըսեն թե հայ ազգը մահմեդականներուն հպատակ եղած է աշխարհի ստեղծվելեն ի վեր, և այդպես ալ պետք է մնա մինչև հարություն օրը: Եթե ոչ մենք շատ արագ կընայինք թուրքերը մեր երկրեն դուրս վռնելը»: «Բարեկամներս, ըսավ էմին, հիմա ձեզի գաղտնիք մը պիտի հայտնեմ, եթե երգում ընեք Սուրբ Ավետարանի վրա, թե ընթացքնիդ պիտի փոխեք»: Անոնք երգում ըրին, և էմին շարունակեց. «Նախ այս միտք վերցուցեք, որովհետև ես քրիստոնյա եմ և ձեզ նման ծոմ կպահեմ»: Հետո գրպանեն հանեց Մովսես խորենացիի պատմությունը, քիչ մը կարդալ գիտցող քահանայի մը լուր զրկեց. ցուցուց անոր հայոց թագավորնեքուն ծննդաբերությունը... [Ապա էմինը սկսում է քարոզել ազատության գաղափարներ, բերելով օրինակներ եվրոպացի քրիստոնյաների պատմությունից և Աստվածաշնչից

էմին այսպես կշարունակեր իր ճառախոսությունը, երբ քահանան գինքը ընդմիջելով գոչեց. «Իրավունք ունի». և ան տունեն դուրս վազելով կանչեց գյուղին բոլոր ժողովուրդը՝ մարդիկ, կիներ և երեխաներ, ովքեր ջերմեռանդությամբ կուզեին էմինի ոտքերը համբուրել: Էմին սուրբ հայրերուն փառասիրությունը չունեցավ՝ այդ բանը արտոնելու անոնց, հապա անոնցմե յուրաքանչյուրը նույն խանդաղատանքով անուամ իր բազուկներուն մեջ: Խնդրության և ողբի այս տեսարանը կարժեր որ նկարագրվեր ճարտասանի մը բերանով: Պարկեշտ քահանան գոչեց. «Սիրեցյալ եղբայրներս, սիրեցեք և հարգեցեք այս անձը, որով

Հետև ասիկա այն մարդն է, որուն մասին Ներսես Մեծը¹⁰⁴ մարգարեացավ գրեթե 630 տարի առաջ, և որ պիտի ազատե մեզ մեր Հարստահարիչներուն ձեռքեն, մեր և մեր կրոնի թշնամիներեն... սուրբ մարգարեութունը 666 տարի վերջ պիտի կատարվի... 638 տարին անցած են արդեն. կմնա 28 տարի ևս, լրացնելու համար մեր Հալածանքը: Հետո մենք ազատ պիտի ըլլանք և աշխարհի վրա ոչ մի ուժ կարող պիտի չըլլա մեզ Հարստահարելու¹⁰⁵:

Արդարև, այս շարադրանքը հարկադրում է եզրակացություններ անել ո՛չ թե à la Սյունի, այլ տրամադորեն հակառակ ուղղությամբ: Այսպես.

1. Զենիսցի Հայ գյուղացիները կարծել էին, թե էմիրը «թուրք հեծելազորային» է: Նրանք սարսափած էին ("frightened out of their senses") և՛ այն մտքից, որ նրան թյուրիմացաբար վիրավորել էին, և՛, ըմանավանդ՝ որովհետև գիտեին, որ մերձակա գյուղում իջևանած թուրքական գումարտակը՝ քրիստոնյա վրացիներից մի քանի օր առաջ կրած պարտությունից հետո, կատաղած տրամադրություն մեջ պետք է լինի ու չնչին առիթ տալու դեպքում իսկ կարող է իրենցից քիչախնդիր լինել:

2. Երբ «թուրք հեծելազորայինը»՝ նույն ինքը էմիրը, հարցրել էր այս ահաբեկ գյուղացիներին, թե միթե՞ նրանք չեն ուզում ազատ ապրել և ունենալ սեփական թագավոր, վերջիններս, բնականորեն, շտապել էին ցուցադրելու, հենց էմիրի խոսքերով ասած՝ «իրենց հավատարմությունը Օսմանցիներուն» (their fidelity to the Othmans): Այսպիսի վարքագիծը միանգամայն հասկանալի է. այն համապատասխանում էր օսմանյան հասարակության՝ Շարիաթի (իսլամական իրավունքի) կանոններով ապրող հիմնական պահանջին, այն է՝ ոչ մի մահազանգի հնարավորությանը մահամեղականներին: Այս տարրական ճշմարտությունը հասկանալու համար պատմաբանից ու անգամ ո՛չ մասնագետից մեծ ջանքեր չեն պահանջվում: Սոցիալական վարքագծի բազմաթիվ նմանատիպ երևույթների, երբ ինչ՞իչ պատճառներով ճշմարտության փոխարեն ասվում է դիմացինի համար նախատեսված ու նրան ցանկալի ոչ ճշմարտությունը, մենք հանդիպում ենք գրեթե ամեն օր: Պատկերենք, օրինակ, նույնաբնույթ մի իրավիճակ. ամ սենք, մեկը 1950-1980-ական թթ. դուրս գար Արևելյան Բեռլինի որևէ փողոց, բացելուց քարոզեր Արևմտյան ու Արևելյան Գերմանիաների վերամիավորում ու հարցներ, թե առ այդ ինչ կարծիք ունենանցորդները. վստահաբար, արևելագերմանական հատուկ ծառայություններից սարսափահար բեռլինցիները այդ մարդուն կպատասխանեին ճիշտ նույն ոճով, որով էմիրին պատասխանել էին Հայ գյուղացիները, մանավանդ՝ եթե այդ մարդուն համարեին ՇՏԱԶԻՐ (արևելագերմանական ՊԱԿԻ) ծպտված գործակալ:

3. Զենիսցի Հայ գյուղացիների հասկանալի վարքագծին անտրամաբանական մեկնություն տալը Սյունիին պետք է եղել ապացուցելու համար անապացուցելին, այն է՝ թե իբր.

ա) Հայերը մոռացել էին, որ իրենք ապրում են Հայաստանում՝ իրենց հայրենիքում, այսինքն՝ այս երկիրն իրականում նրանց հայրենիքն էլ չէ. այս նույն դրույթն ավելի պարզորոշ արտահայտված է Սյունիի մի այլ հրապարակման մեջ՝ «Հայաստան հասկացությունն իսկ կորսված էր Հայ գանգավածների մեջ»¹⁰⁶: Ըստ Սյունիի, էմիրի հանդիպած Հայ գյուղացիները, ապա և՛ ինչպես ինքն է «մակաբերում», Հայերի մեծամասնությունը, չեն էլ իմացել, որ անցյալում անկախ պետականություն են ունեցել, քանզի «Հայոց պատմության մասին գիտելիքները բոլորովին ջնջված էին»: Ի դեպ, Սյունիի այս հիասքանչ «Հայտնագործությունը» քոչելմտել է նաև նախկին Խորհրդային Միության ազգային խնդիրներին վերաբերող և ամերիկյան համալսարաններում վերջին տարիների գործածական դասագիրք, որի մեջ այն հաճույքով վերարտագրել է երիտասարդ «Հայագետ» Նորա Դադվիթը¹⁰⁷:

104 Զենիսի քառանգան կամ էմիրը շփոթել են 40րդ դարի Հայոց կաթողիկոս Ներսես Մեծին (Nerses the Great) 120րդ դարում ապրած Ներսես Ծնորհալու հետ, որը ծնվել է մոտ 1100 թ. և մահացել 1173 թ. օգոստոսի 13օրին: Այսինքն՝ ըստ քառանգանի՝ Ներսեսը մարգարեացել է մոտավորապես 1129 թ.:

105 Տե՛ս Հովսեփ Էմիրի կյանքն ու արկածները: Անգլերեն բնագրեն թարգմանեց Հ. Խաչմանյան. (Պեյրուք. Տպարան Մշակ, 1958), էջ 154-157. հմմտ. *The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian*, pp. 140-143.

106 Տե՛ս Ronald Suny, "Some Notes on the National Character, Religion, and Way of Life of the Armenians," unpublished paper presented at the Lelio Basso Foundation conference, Venice, October 18-20, 1985, p. 4; մեջբերված է հետևյալ հոդվածում՝ Nora Dudwick, "Armenia: the nation awakens," in Bremmer, I. and Taras, R., eds., *Nations & Politics in the Soviet Successor States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), pp. 261-287: at 264, note 25 (p. 281).

107 Նույն տեղում:

Պետք է նկատենք, սակայն, որ այս մտայնությունը նորություն չէ, այլև՝ սրա հեղինակն ամենևին էլ Սյունին չէ: Միայն այս մտայնության ծրագրայնությունը կարելի է բացատրել այն, որ Հայաստան անունից վաղուց ի վեր խորշում են բազմաթիվ արևմտյան, հատկապես՝ ամերիկյան և բրիտանական պատմագիտական հրատարակություններ: Միայն մի օրինակ. Արևմուտքում Իրանի պատմությանը վերաբերող ամենահեղինակավոր գիտական ուսումնասիրությունը համարվող «Իրանի Քեմբրիջի պատմություն» ճորջ հատորը, որ ընդգրկում է 1335-1735 թթ. ժամանակահատվածը, Հայաստանը հիշում է ընդամենը երկու անգամ (էջ 59, 419), իսկ 1735-1991 թթ. պատմությունը շարադրող Պրոք հատորի համար Հայաստանն առհասարակ անծանոթ անուն է: Ասենք, որ այս երկու հատորների ընդհանուր ծավալը 2100 էջից ավելի է: Միտումն առավել հստակ կլինի, եթե համեմատենք, թե քանի անգամ է նույն հրատարակությունը հիշատակել, օրինակ, Վրաստան անունը. ճորջ հատորում՝ էջ 59, 71, 75, 79-80, 163, 172, 245-6, 268-9, 285-6, 296, 309, 327. հտ. Պոսմ՝ էջ 20, 47, 95, 97, 114, 126-131, 136, 159, 517, 583, 299-300, 305, 311, 315, 317-319, 325, 327-34, 365, 374, 377, 379, 381-3, 385, 583, 601, 706¹⁰⁸: Ընթերցողը կարող է հարցնել՝ իսկ գուցե՞ Հայաստանն այսպես մոռացություն մատնելը բխում է հենց եվրոպական սկզբնաղբյուրներից, գուցե՞ այդ ստվարածավալ հատորների պատրաստությանը մասնակցած արևմտյան անվանի գիտնականներն իրենց կարգադրած սկզբնաղբյուրների մեջ պարզապես չեն հանդիպել Հայաստան անվանը: Քա՛վ լիցի. մեր տարածաշրջանի պատմությանը վերաբերող 14-19-րդ դարերի եվրոպական աղբյուրների բացարձակ մեծամասնությունը հրաշալիորեն ծանոթ է Հայաստանին՝ մի երկրի, որ նվաճված էր թյուրք ցեղախմբերի, այնուհետև՝ օսմանյան թուրքերի և պարսիկների կողմից, բայց ամենևին չէր կորցրել իր ազգային դիմագիծը, չէ՛ր դադարել Հայաստան լինելուց¹⁰⁹:

բ) Սյունին պնդում է նաև, թե հայերը ազատագրվելու որևէ մղում իսկի չեն էլ ունեցել: Նա նույն իսկ համարձակվում է քննադատել հայ պատմաբաններին այն բանի համար, որ նրանք «գրում են, թե իբր հայերը անընդհատ դարերի միջով շարունակել են պահպանել իրենց ավանդական ազգային գիտակցությունը և ազատության ու անկախության ձգտումները» (Armenian historians write as if Armenians continued to maintain their traditional national consciousness and aspirations for freedom and independence)¹¹⁰: Այս վերջին կեղծիքը ուղղակի սրբապղծություն է մեր ամբողջ պատմության հասցեին: Այստեղ չենք պատրաստվում անդրադառնալ հայ ազատագրական շարժումների պատմության հանրապետական և անթիվ այն փաստերին, որոնք արձանագրված են դասագրքերում և պատմագիտական զանազան ուսումնասիրություններում: Խոսենք միայն Էմինի պատմությունից բխող, և Սյունիի՝ միտումով չարած եզրակացությունների մասին:

Այն, որ Սյունին ո՛չ թե անընդունակ է եղել հասկանալու ջենիսցի հայ գյուղացիների սկզբնական վարքագծի պատճառները, այլ դիմել է մտածված նենգափոխության, պարզ երևում է այնտեղից, որ նա կիսատ է թողել Էմինի պատմածը և լուել հաշորդ դրվագի մասին, որն իր «տեսության» փարք փարին չի թողնում: Այն է՝ երբ Էմինը բացահայտել է իր հայ լինելը և սկսել խոսել ազատության ու ազատասիրության մասին, «ամենահետամնաց» հայ գյուղացիները նրա փարոզն ընդունել են անասելի ոգևորությամբ և խանդավառությամբ («գյուղին բոլոր ժողովուրդը՝ մարդիկ, կիներ և երեխաներ, որոնք ջերմեք ունեցող ժամանակները կոզգեին Էմինի ոտքերը համբուրել: Էմին... անոնցմե յուրաքանչյուրը նույն խանդաղատանքով առավ իր բազուկներուն մեջ: Խնդրության և ողբի այս տեսարանը կարժեր որ նկարագրվեր ճարտասանի մը բերանով...»):

Հետո. եթե այդ հայ գյուղացիներն իրոք չգիտեին, որ անցյալում անկախ երկիր են ունեցել, ինչպես է, որ նրանք բացահայտորեն, անգամ «թուրք հեծելազորային» երեսին, ասել են, թե ապրում են իրենց երկրում՝ «մենք շատ արագ կրնայինք թուրքերը մեր երկրեն դուրս վռնել»: Սա արդեն բռնությունն ուժով պատասխան տալու կարգախոս է և ինքնին վկայում է, որ թուրքերն իրենք էլ շատ լավ գիտեին,

108 The Cambridge History of Iran. Vols. 6, 7 (Cambridge: Cambridge University Press, 1986, 1991).

109 Տե՛ս, օրինակ, Վասիկյանի դիվաններից քաղված՝ 16018 դդ. գրված փաստաթղթերի ժողովածուն [Chick H. (the compiler) A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries. Vol I-II (London: Eyre & Spottiswoode, 1939). Անգլիացի հեղինակների հիմնականում դրական ակնարկները Հայաստանի և հայերի մասին տե՛ս Christopher Walker, Visions of Ararat (London, 1997). Հայաստանի մասին եվրոպական աղբյուրների մանրամասն քննությունը տե՛ս Մանվել Չուլալյան. Հայ ժողովրդի 13018-րդ դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների: Գիրք Ա Քաղաքական պատմություն. Երևան, ԳԱ, 1990:

110 Suny, Looking toward Ararat, op. cit., p. 95. Cf. Suny, Nation-making, Nation-breaking: The End of the Ottoman Empire and the Armenian Community, a paper prepared for presentation at the colloquium on "The Historian, Nationalism, and the End of Empire," at Princeton University, May 3, 1996, p. 6.

որ երկիրը Հայաստան է, և հանրահայտ ճշմարտություն պարունակող այդպիսի խոսքերից չպիտի խրտչենք: Այս եզրակացություն համար ունենք բազմաթիվ այլ պատմական տեղեկություններ. օրինակ, թուրք հեղինակ Քյաթիբե Չելեբիի՝ 1649 թ. գրած և 1732 թ. տպագրված Ջիհանգոնյում կարգում ենք. «ներկայումս Մեծ Արմենիան բաղկացած է Վանի, Կարսի և Էրզրումի վիլայեթներից, իսկ Փոքր Արմենիան (իմա Կիլիկիան Ա. Ա.)՝ Ադանայի և Մարաշի վիլայեթներից: Որոշ գրքեր ասում են, որ նախ կինում Հայաստանի մայրաքաղաքն Ախլաթն էր: [Հայոց] պետությունն անկումով նրա ժողովուրդը վերածվեց ուսյաթների և ցրվեց մինչև Տարսուս ու Մսիս (Կիլիկիայում)»¹¹¹: Այնուհետև, խոսելով Էրզրումի մասին, նույն հեղինակը նկատում է, որ անցյալում Էրզրումը գտնվում էր «պարսիկների, հայերի և Բյուզանդիայի» իշխանության տակ¹¹²: Ի դեպ, 1957 թ. Քյաթիբե Չելեբիի մահվան 300-ամյակի կապակցությամբ Անկարայում «Ջիհանգոնյումայի» վերաբերյալ լույս տեսած մի առանձին ուսումնասիրությունում մեջ հեղինակային «Արմենիա երկրի մասին» շատ պարզ վերնագիրը դարձել է «Արևելյան Աստուղի»¹¹³:

Էմինի պատմածից ևս մի փաստ, որ Սյունին «չի նկատել». ի՞նչ են նշանակում հայ քահանայի հետևյալ խոսքերը, եթե ո՛չ ազատագրվելու ճգնում. «սիրեցեք և հարգեցեք այս անձը, որովհետև ասիկա այն մարդն է, որուն մասին Ներսես Մեծը մարգարեացավ գրեթե 630 տարի առաջ, և որ պիտի ազատե մեզ մեր հարստահարիչներուն ձեռքեն, մեր և մեր կրոնի թշնամիներեն», և ապա՝ «կմնա 28 տարի ևս, լրացնելու համար մեր հալածանքը: Հետո մենք ազատ պիտի ըլլանք և աշխարհի վրա ոչ մի ուժ կա՞րող պիտի չըլլա մեզ հարստահարելու»:

4. Սյունին ակնհայտորեն գաղափար չունի, թե ի՞նչ բան է Ս. Ներսեսի գուշակությունը: Նա ծափնոթ չէ Աշոտ Հովհաննիսյանի «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի» դասական ուսումնասիրությունում, որի առաջին հատորի (Երևան, 1957) վերնագրով էլ հայ միջնադարյան ազատագրական գաղափարախոսության «տեսիլքային» բաժինը արդարացիորեն կոչում են «Հայ ազատագրական լեգենդ»¹¹⁴: Վերջինս, փաստորեն, Հայաստանի ազատագրության մի ծրագիր էր, որ 10-ից մինչև 18-րդ դար չափազանց տարածված էր և՛ հայ վերնախավերի, և՛ ժողովրդական զանգվածների մեջ: Լեգենդի բազմազան տարբերակների գլխավոր և անփոփոխ միտքն այն է, որ Հայաստանը օտար տիրապետության լուծը կթոթափի և կվերականգնի իր անկախությունը միմիայն քրիստոնյա հզոր ազգերի աջակցությամբ: Ըստ մի ջազգային իրադրության փոփոխությունների, ազատագրությանը նպաստող քրիստոնյա հզոր ազգեր համարվում էին սկզբում բյուզանդացիներն ու «Ֆրանկները» (այսինքն՝ կաթոլիկ եվրոպացիները), ավելի ուշ՝ ուսանները: Լեգենդի մի քանի հնագույն տարբերակներ կանխագուշակում էին, որ քրիստոնյա ազատագրիչ բանակները Հայաստան պիտի առաջնորդեն այսպես կոչված «արմանները» կամ «որմանները», այսինքն՝ հայոց Տրդատ Մեծ թագավորի (298-330) Քրդ դարի սկզբում Հռոմում թողած հայ զինվորների ժառանգները¹¹⁵: Այն փաստը, որ Ջենիսի քահանան հայ էմինին դրել էր գուշակությամբ

111 “Джихан-ньюма“ и “Фезлеке“ Кятиба Челеби как источник по истории Армении вXVII в.и. Предисловие, перевод и комментарии А. А. Папазяна вЕреван: АН Арм. ССР, 1973и, с. 54. Ժամանակին Ա. Հ. Փափազյանը նկատել է այս նկարագրության մի շարք սխալներն ու շփոթները, այն է՝ ա) Արևելյան Հայաստանը, որ գտնվում էր Սեֆյան Իրանի տիպի ռապակության տակ, լրիվ դուրս է մնացել Մեծ Հայքի նկարագրությունից, բ) 17-րդ դարում Արևմտյան Հայաստանի տաճարաճում մտնում էին ոչ թե երեք, այլ հինգ վիլայեթ՝ այդ թվում Վանը, Կարսը, Էրզրումը և Չլիզըրը, գ) Փոքր Հայքը շփոթվել է Կիլիկյան Հայաստանի հետ (տե՛ս Ա. Հ. Փափազյան. Քյաթիբե Չելեբիի «Ջիհանգոնյումայի»՝ որպես աղբյուր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության. Պատմա-Օրհնագրական հանդես 1966, համար 4 (35), էջ 230-231):

112 Նույն տեղում, էջ 90:

113 Տե՛ս Kâtip Celebi, Hayati ve eserleri hakkında incelemeler. Ankara, 1957. - այս մասին տե՛ս Ա. Հ. Փափազյան. Քյաթիբե Չելեբիի «Ջիհանգոնյումայի»՝ որպես աղբյուր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, ԳՎ. աշխ., էջ 232:

114 Տե՛ս, օրինակ, Հայկական Սովետական Հանրագիտարան. Հ. 6. Երևան, 1980, էջ 121:

115 Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. Հտ. Ա, Երևան. ԳԱ հրատարակչություն, 1957, էջ 33-57, 66, 76-78: Տրդատ Գ-ի ճանապարհորդությունը Հռոմ գիտության կողմից դեռևս չի հաստատվել: Աշոտ Հովհաննիսյանի կարծիքով, լեգենդը Տրդատ Գ-ին վերագրել է Տրդատ Ա-ի (65-88) հայտնի այցը Հռոմ 66 թ. և այնտեղ նրա թագադրությունը Ներոնի կողմից: Եթե Տրդատ Գ իրոք Հռոմ չի մեկնել, ապա մեր կողմից ավելացնենք, որ հայ զինվորների գործունեությունը Հռոմում հնարավոր է, որ արդեն ոչ թե մ. թ. 1-ին, այլ 3-րդ դարի արձագանք լինի: Խոսքս վերաբերում է հայ նետաձիգների այն զնդերին, որոնց 233 թ. Ալեքսանդր Սևերոս կայսրը բերել էր Հռոմ Սասանյան Պարսկաստանի դեմ հալոստեանական պատերազմից հետո: Հետագայում հայկական այս զնդերը հաջողությամբ կոպել են գերմանական ցեղերի դեմ, իսկ 237 թ. արդեն այնչափ ազդեցություն են ունեցել, որ Հռոմում գահի են բարձրացրել նոր կայսր՝ Տիտոսին: Այս փաստերը հստակ արձանագրված են հռոմեական աղբյուրներում (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն. Հտ. II, Երևան, 1984, էջ 34. հմմտ. Aellus Lampridius, Alexander Severus, 61, 8 Scriptores Historiae Augustae, Hohl., vol.1, Lipsiae, 1927; Herodianus, Ab excessu divi Marci libri VII. 2. Ed. K. Stavenhagen, Lipsiae, 1922; "Trelli Pollionis," Tyranni triginta, 32, 3, Scriptores historiae Augustae, ed. Hohl, vol. II, Lipsiae, 1927, p. 132. Տե՛ս նաև R. D. Wilkinson, *Introduct-*

նախատեսված Հայաստանի ազատագրողի տեղը, կարծե՛ս հուշում է, որ նա ծանոթ է եղել լեգենդի՝ Հե՛նց արմանների դիպաշարով տարբերակին: Լեգենդի դիպաշարի երկու փոխկապակցված առանցքներն էին. ա) որ Հայաստանը կորցնելու է իր ինքնուրույնությունը, և բ) որ նա դարձյալ այն ետ է բերելու: Սա ինքնըստինքյան նշանակում էր, որ հայ զանգվածները քաջատեղյակ էին անցյալում անկախ թագավորություն ունեցած լինելուն: Ավելին՝ հայ ազատագրական լեգենդը առատորեն արտացոլված ու արձափ նագրված է ինչպես հայ մատենագրության մեջ, նույնպես և եվրոպական բազմաթիվ աղբյուրներում: Այսպես՝ շվեդ արևելագետ Հենրիխ Բրենները, որ Հայաստանում ճանապարհորդել է 1699 թ., լեգենդի տարբերակներից մեկը և նրա վայելած ժողովրդականությունն արձանագրել է այսպես.

Հին մի մարգարեության համաձայն, ...հայերը, ...որոնք հզոր էին երբեմն... ժամանակի ընթացքում... հուզած լինելով իրենց դեմ Աստուծո բարկությունը, զրկվելու են սեփական թագավորությունից և ցափքուցրիվ լինելու աշխարհով մեկ, ինչպես երբեմնի Եհովայի սիրած ժողովուրդը՝ հրեաները: Բայց պիտի գա ժամանակ, երբ Աստուծո բարկությունը պիտի նահանջի նրա գլխարկության առաջ: Պիտի հառնի եվրոպական մի թագավոր, վերականգնելու նրանց թագավորությունը, ազատի հայերին իրենց տառապանքներից և վերադարձնի նրանց իրենց վաղեմի բնակավայրը: Եվրոպական այդ թագավորին հափշտակելու սպասում են հիմա այնպես, ինչպես հրեաները Մեսիային¹¹⁶ (ընդգծումն իմը Գ. Ա. Ա.):

Այսպիսի վկայություններ արձանագրել են եվրոպացի բազմաթիվ ճանապարհորդներ, օրինակ՝ Տափերնին, Շարդենը, Լա Բուլե լա Գուզը, դը Լալեն, Պողոս Փիրոմալլին, Արևելքում երբևէ գործած ամենանախնամոր կաթոլիկ միսիոներ Ռաֆայել դյու Մանը և ուրիշները¹¹⁷, որոնք փաստում են և՛ հայերի քաջածանոթությունը լեգենդին, և՛ անկախ պետականությունը վերագտնելու հայոց մեծ տենչը: Հիշենք թեկուզ էմինի հետ կապված մի այլ դեպք, որ Սյունին չէր էլ ուզի նկատել: Երբ 1763 թ. էմինը ժամանում է Աստրախան.

մարգարեացող հայ վաճառականները... այլևս հաստատված իրողություն նկատեցին, թե էմին բուն իսկ այն մարդն էր, զոր Ս. Մովսես, մեծ նահապետը գուշակած էր վեց հարյուր քսան տարի առաջ¹¹⁸: Ասոնք իրենց զավակները ևս միասին բերելով, գետնամած ինկան էմինի ոտքերուն առջև¹¹⁹:

Լեգենդի ազդեցությամբ էլ հայերը էմինին սկսեցին կոչել «Հայաստանի իշխան» (the prince of Armenia), «ամենայն Հայոց իշխան», «մեծայարգ և պերճապատիւ նրբանկատ և խոհեմագոյն ազնուափայլ տոհմ և պայազատ իշխանագուն իշխանաց իշխան», իսկ վրաց Հերակլ թագավորի նամակում (14/25 նոյեմբերի 1762 թ.) նա անվանված է «բարիժնունդ և պայծառափայլ բայազատափառ իշխանիդ էմին Արարիդ»¹²⁰:

Փաստերը մեզ բերում են այն համոզման, որ Սյունին էմինի երկը չի էլ կարգացել: Այսպես, նա պետք է նկատած լիներ, որ թե՛ արևմտահայերը և թե՛ արևելահայերը էմինի գործունեությամբ բավական ոգևորված էին և նույնիսկ սկսել էին ապստամբելու կոնկրետ նախապատրաստություններ տեսնել: Այսպես, 1763 թ. գրված մի նամակում Ս. Կարապետի առաջնորդ Հովհան արքեպիսկոպոսը (ի դեպ՝ բարձրաստիճան հոգևորական)¹²¹ էմինին հաղորդում էր.

ion to the History of Pre-Christian Armenia, op. cit., p. 62.)

116 Տե՛ս Heinricus Brunner, *Epitomae commentariorum Moysis Armeni, de origine et regibus armenorum et parthorum etc*, Stockholmiae, 1723, p. 96. - մեքբերումը տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. Հտ. Բ, Երևան. ԳԱ հրատ., 1959, էջ 315: Բրենների մասին առավել հանգամանալից տե՛ս Գոհար Մուրադյան. Ուշ միջնադարի շվեդ հեղինակը Կովկասի և Ռուսաստանի ժողովուրդների մասին. Գ. ԻրանՇահան հմր. 16017 (199501996), էջ 22029:

117 Բոլորի քննությունը տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. Հտ. Բ, էջ 1630223 և Հ. Ա. Անասյան, 170րդ դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (Պատմական հետազոտություն), Երևան, ԳԱ հրատ., 1961, էջ 1530170:

118 Հավանական է, գլխաթի ունի Մովսես Բ Եղվարդեցի կաթողիկոսին (5740604) կամ գուցե Մովսես Խորենացուն, իսկ ժամանակագրությունը շփոթ է Գ. Ա. Ա.:

119 Տե՛ս Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները, ԳՂ. աշխ. էջ 224. հմմտ. *The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian*, p. 199.

120 Տե՛ս *The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian*, p. 182, A. P. Иоаннисян, Иосиф Эмин. Ереван, Изд-во Госуниверситета, 1945, с. 109-111 fi2-ое издание вышло в свет в АН Арм. ССР, 1989ff.

121 Հովհան արքեպիսկոպոսի գործունեության մանրամասն քննությունը տե՛ս A. P. Иоаннисян, Иосиф Эмин, сс. 145-161, 230-235.

Անցնող տասնամեկ ամիսը գրելով էի զբաղած: Ինձ շատ դուրին եղավ ձեզմով շահագրգռել ու ձեր հեթոտական մտածողություններն համակել Թուրքիո բոլոր կարևոր հայերը՝ Պոլիս, Ջմյուռուհիա, Կեսարիա, Թոքատ, Էրզրում Տիարպեքիր...Վուեր (Վա՞ն քա՞ Ա. Ա.) և այլն, և այլն... Գալով կովողներուն, գիտցեք որ... ձեզ պիտի դիմավորեն 40,000 մարտիկներ: Ասորիներ և եզրտի քյուրտեր նմանապես պատրաստ են միա՞նալու մեզ¹²²:

Սյունին կարող էր այսպիսի բազմաթիվ այլ մանրամասնություններ գտնել թե՛ Էմինի գրքում և թե՛ այդ գրքի դեռևս չգերազանցված պատմագիտական հետազոտություն մեջ, որը պատկանում է Հանգուց՝ յալ ակադեմիկոս Աբգար Հովհաննիսյանի գրչին (Սյունիին անհայտ են ինչպես երկիցս՝ (1945 և 1989 թթ.) տպված այս մենագրությունը¹²³, նույնպես և Էմինին ու նրա ժամանակին վերաբերող բոլոր սկզբնաղբյուրներն ու ուսումնասիրությունները):

Ի վերջո, նշենք ևս երկու ակնառու փաստ, որ Սյունին զանց է առել Հանուն Հայերի՝ ազատագրական ցանկություններ չունենալու մասին իր «եզրակացություն».

ա) Սյունին տեղյակ չէ անգամ Սասնա ծռեր ժողովրդական էպոսի գոյությունը. էպոս, որ ազգային անկախության և ազատության իր կենտրոնական թեմայով ու բազմաթիվ պատումներով պահպանվել է ընդհուպ մինչև մեր օրերը: Ընդ որում, էպոսը դեռևս 16րդ դարում¹²⁴ առաջինն արձանագրել են եվրոպացի ճանապարհորդները:

«Սասնա ծռեր» հերոսական էպոսը Հայ ժողովրդի փայլուն տարեգրությունն է, որ իբրև բանարձակատի անմահ կոթող, իր բազմաթիվ պատումներով ու տարբերակներով տարածված է եղել Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Հայ ժողովրդական վեպում առանձնապես շեշտված են հերոսականությունը, հայոց պետականության ամուր հիմքերի, հայ ընտանիքի, հայոց համախավածության, հայկական գաղափարախոսության ամենաբազմազան հարցեր: Եվ եթե հանկարծ հայ անգրագետ շինականին հասու չէր լինի Հայ դասական մատենագրությունը, ապա «Սասնա ծռեր», «Արշակ» և նմանաբնույթ այլևայլ ծավալուն երկերը միշտ էլ վառ էին պահում հայրենասիրական, ազատասիրական, ինքնուրույն լինելու գաղափարները: Ավելին՝ վանքերին կից բազմաթիվ դպրոցներում խորենացու «Հայոց պատմություն» եղել է ուսուցման պարտադիր դասագիրք (վկա՝ հիշատակված հնատիպ բազմաթիվ հրատարակություններից բացի, նաև նրա հարյուրավոր ձեռագիր օրինակությունները): Միայնունք, ավելին՝ շփացածություն է մտածելը, որ եթե գրագիտությունը զանգվածային չի եղել, ապա մարդը զուրկ է եղել մտածելուց, չի հասկացել հայրենասիրությունը, հայրենիքին պահպան կանգնելը, թե՛ զուլում, մահ ու ավեր տարածող օտար նվաճողը հաճելի է եղել Հայ մարդուն, կամ, ասենք՝ եզրի, ասորի փոքրամասնություններին:

բ) Սյունին կատարելապես անտեսում է 1720ական թթ. հայոց ազատամարտը, երբ, ըստ հայկական ու ոչհայկական աղբյուրների Արևելյան Լեռնահայաստանը՝ Ղարաբաղն ու Կապանը, ռազմի դաշտ հանելով 30,000ից 60,000ի միջև տատանվող հայոց մշտական զորամիավորումներ, նվաճել էին փաստացի անկախություն¹²⁵: Կարելի է ասել, որ հայոց պատմության այդ փառահեղ ժամանակաշրջանը ամբերկյան «Հայագիտության» համար մնացել է իսկական մբսսջ կլլլլլլլլ՝ անծանոթ մի տարածք: Այսպես՝ ԱՄՆում հայոց 18րդ դարի պատմության երկու «առաջատար» մասնագետ՝ Զորը Բուռնությունը և Ռոբերթ Հյուսնը ԴավիթՊեկին անգիտաբար կոչում են Ղարաբաղի և Կապանի հայկական զինված ուժերի գլխավոր զորահրամանատար¹²⁶: Մինչդեռ հայտնի է, որ ԴավիթՊեկի իշխանությունը Կապանի

122 Տե՛ս Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները, Գշվ. աշխ. էջ 267. հմմտ. *The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian*, pp. 234-235. cf. pp. 228-229.

123 Տե՛ս ծնթ. 110:

124 Տե՛ս Roberto Gulbenkian et H. Berberian, "La Legende de David de Sassoun d'apres deux voyageurs Portugais du XVIe siècle," *Revue des Études Arméniennes* Tome VIII (Paris, 1971), 175-188.

125 Տե՛ս Эзов. *op. cit.*, документы 213, 215, 216, 219, 224, 231, 233, 252, 301; [Anonymous] *A Chronicle of the Carmelites in Persia*, *op. cit.*, p. 578; [Judas Tadeusz] Krusinski, *The History of the Late Revolutions of Persia*. Vols. II. (New York: ARNO Press, 1973; reprint of the 1740 London ed), p. 131; П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в., М.: Изд. АН СССР, 1953, сс. 158-162; Армянское Войско в XVIII веке. Документы. Подготовил к изд. А. Хачатрян. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1968, сс. 69-72; Ա. Մ. Ալվազյան. Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թ. և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերը Սյունիք. *Պատմա-Սրբապատմական հանդես* 131:4 (1990), էջ 68-71.

126 G. Bournoutian, *A History of Qarabagh*. An Annotated Translation of Mirza Jamal Javanshir Qarabagh's *Tarikh-e Qarabagh* (Costa Mesa, CA: Mazda Publisher's, 1994), p. 17; Նույնի՝ *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule, 1795-1828* (Costa Mesa, CA and

սահմաններից անդին չի անցել և երբեք չի տարածվել դաշնակից Հայկական Ղարաբաղի վրա, որի դեմ կավարները ևս քաջ հայտնի են՝ Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան՝ Զալալյան, Ղարաբաղի հայոց զորքերի գլխավոր զորահրամանատար Ավան՝ յուզբաշի, Թարխան՝ յուզբաշի և այլն:

Ընդհանուր առմամբ՝ ամերիկացի հայագետները խորշել են 1720Վական թթ. հայոց ազատագրական պատերազմն ուսումնասիրության առարկա դարձնելուց և նույնիսկ այդ շրջանի մասին եղած հայտնի փաստերն անգլախոս ընթերցողին պատշաճորեն ներկայացնելուց: Այս բավական հետաքրքիր «գիտախտրական» վերաբերմունքը, մեր կարծիքով, երկու պատճառ ունի: Նախ՝ այդ շրջանում հայերի՝ պարսկական և թուրքական կանոնավոր զերակալի ուժերի դեմ տարած տասնյակ ռազմական հաղթանակները¹²⁷ հաստատում են հայերի՝ ազատասեր և մարտունակ ազգ լինելը և ցրիվ տալիս թուրք-պարսկ ջանաձյունիական հակառակի մասին տարփողող «պատմական տեսությունները»: Երկրորդ, ու, թերևս, ավելի կարևոր հանգամանքն այն է, որ Սաուր պատերազմի ծնունդ և այդ պատերազմի գաղափարական պահանջները սպասարկելու կոչված սյունիատիպ ամերիկացի «հայագետները» բնականաբար չէին ցանկանալու հանգամանորեն խոսել հենց նույն 1720Վական թթ. սկիզբ առած հայ՝ ռուսական ռազմա-քաղաքական համագործակցության մասին. չէ՞ որ այդ համագործակցությունը պատմականորեն ուղղված էր Թուրքիայի՝ ՆԱՏՕՎական դաշնակցի դեմ: Ավելին՝ այդ համագործակցության բացառիկ կայունությունը ամրապնդում էր հակառակորդ Խորհրդային Միության մեջ ապրող երկու ազգերի՝ ռուսների և հայերի բարեկամությունը ու դրանով իսկ՝ Խորհրդային Միությունը: 1991 թ. Հայաստանի անկախանալով՝ հայ՝ ռուսական ավանդական ռազմա-քաղաքական համագործակցությունը վերածեց միջպետական ռազմա-քաղաքական դաշինքի, որ այս անգամ հանդես է գալիս իբրև լուրջ մի խոչընդոտ ՆԱՏՕի ազդեցության ոլորտների ընդլայնման համար: Կարելի է չկասկածել, որ ռուս-հայկական ավանդական ռազմա-քաղաքական համագործակցությունից դժգոհ ճիշտ այս մտայնությունն է առթել Սյունիի՝ խորհրդահայ պատմաբաններին ուղղված հետևյալ «քննադատությունը», թե՛ «փորձելով արդարացնել Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև արդի կապերը, սովետական պատմաբանները շատ են շահագործել 18րդ դարի Ղարաբաղի մելիքների ռուսական կողմնորոշումը... իրականում՝ ռուսական կողմնորոշումը ո՛չ կովկասյան հայերի համար է եղել կայուն մի տրամադրություն, և ո՛չ էլ հայերի մեծամասնության համար՝ ընդգրկուն մի շարժում» (In their efforts to legitimize the present links between Russia and Armenia, Soviet historians have made much of the Russian orientation of the eighteenth-century meliks of Karabakh... in fact the Russian orientation was neither a consistent attitude of Caucasian Armenians nor a widespread movement among the majority of Armenians)¹²⁸:

5. Մի երկու խոսք էլ՝ ազատագրական պայքարի նկատմամբ հայոց եկեղեցական գործիչների ունեցած դիրքորոշման մասին: Հիշեցնենք Սյունիի գնահատականները. «Հայերի կրավորականությունը... խրախուսվում էր հայերի մեջ եղած հեղինակությունների, հատկապես՝ հոգևորականների կողմից»:

Ինչպես տեսանք, հենց Հովսեփ Էմինի հավատարիմ գինակիցներից մեկը՝ ազատագրական շարժման բուռն ջատագով ու կազմակերպիչ Հովնան արքեպիսկոպոսը, հայոց ամենաբարձրաստիճան հոգևորականներից էր: 1720Վական թթ. ազատագրական շարժման ամենահայտնի ղեկավարներից էր Գանձասարի հայոց կաթողիկոս Եսայի Հասան՝ Զալալյանը (†1728), որի նամակներից մեկում (24 սեպտեմբերի 1718 թ.) կարդում ենք բառացիորեն հետևյալը (պահպանվել է ռուսերեն թարգմանությամբ).

О, дабы исполнилось оное дело (իմա Հայաստանի ազատագրությունը՝ Ա. Ա.) по желанию и намерению нашему, чтоб свободился бедный наш народ от рук тиранских!... все, как малые, так и большие, упавшаго народа христиане армянские желают свободы, о которых мы здесь с попечением имеем, а оных сколько есть силы, все в готовности обретаются и ожидают видеть тот день, в которой бы новую издавна желаемую свободу от всего сердца получить!¹²⁹

New York: Mazda Publisher's, 1992), p. 4, note 12; Robert Hewsen, *Russian-Armenian Relations, 1700-1828* (Cambridge, Mass.: - Society for Armenian Studies, 1984), pp. 13-14.

127 1723-1727 թթ. հայկական և օսմանյան զորքերի միջև տեղի ունեցած 13 խոշոր ճակատամարտերի վայրը, ժամանակը և օսմանցիների կրած կորուստները նշող աղյուսակը տե՛ս А. М. Aivazian, *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal* (Center for Policy Analysis, American University of Armenia, 1997), p. 20.

128 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 34.

129 Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов. Том II, часть I. Под ред. Аш. Иоаннисяна. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1964ff, док. 155, с. 371.

Եսայի կաթողիկոսը 200րդ դարի հայ պատմաբան չէ, սակայն ո՞վ գրտե՛ Սյունին նրան էլ կարող է մեղադրել հայերին ազատագրական ցանկություններ վերագրելու մեջ:

Բերենք հայ հոգևորականության «կրավորականության» թեզի փուլ լինելը հաստատող մի վերջին փաստարկ ևս: 1723 թ. ապրիլի 20ին էջմիածին այցելած թուրք ղեսպանը, Աստուածատուր Ա. Համադ դանցի կաթողիկոսին (1715-1725) մեղադրում էր թէ՛ «դու էլ մեծ սուլի (=հանցանքի) տէր աս, որ Ը՞ ուստին խեռ մին աս դառցել, էսչանք խայ աս կանգընացուցել, որ ասում ան, թէ ԿՌ (60,000) խայ ես՞ րաղով հագիր ան (=գինված պատրաստ են [կուվելու])»¹³⁰: Նույն հարցում կաթողիկոսին մեղադրում էր Երևանի պարսկական իշխանության լիազոր ներկայացուցիչը¹³¹: Այս ամբաստանություններն ամենևին էլ հիմնադրուկ չէին. մասնագետների կողմից չափազանց հավաստի ճանաչված նույն աղբյուրի¹³² համաձայն՝ «մեր կաթողիկոսն (իմա Աստուածատուր Համադանցին՝ Ա. Ա.) հայոց ասկարին (=գինվորության) խեռ մին այ, որ յամիշայ (=մշտապես) գաղտուկ մինն ըզմինու գիր ան ելել գրում»¹³³: Այսպիսով, 1720՝ական թթ. հայոց ազատամարտի ուղղակի մասնակիցներից մեկը եղել է ոչ այլ ոք, քան Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը ու, հետևաբար, բազմաթիվ այլ հոգևորականներ (անունները չենք թվարկում): Ընդ որում, Սյունին դարձյալ անտեղյակ է այս տեղեկությունները հաղորդող աղբյուրի՝ «Պետրոս դի Սարճիս Գիլանենցի ժամանակագրության» գոյության մասին, թեև այն հայտնի է ոչ միայն հայերեն բնագրով, այլև ուսներեն և անգլերեն թարգմանություններով (տե՛ս 120 և 122 ծանոթագրությունները):

Այստեղ մանրամասն չենք անդրադառնա Հայաստանյայց եկեղեցու հասցեին Սյունիի արած մյուս թերուս հայտարարությանը, այն է՝ թե «նրանց կրոնը խառնված էր նախապաշարմունքի և հեթանոսական պրակտիկայի փոխառությունների հետ, իսկ նրանց եկեղեցին տխրահռչակորեն այլասերված էր...»: Այս նախադասությունը գրված է ընթերցողի մոտ հայերի ու, մասնավորապես, Հայ եկեղեցու մասին գեղտպավորություն առաջացնելու համար: Մյուս տպավորությունն էլ այն է, որ Սյունին համեմատել է Հայ եկեղեցին մյուսների հետ և եկել այն եզրակացության, որ ոչ՞հայկական եկեղեցիները եղել են ավելի առաջադեմ ու նախապաշարմունքներից ձեռքազատված: Այս առթիվ իրոք կարելի է բազմաթիվ զուգահեռներ անցկացնել: Այսպես՝ Հայ եկեղեցին վճուկների որսով երբևէ չի զբաղվել, մարդկանց՝ գիրտությամբ զբաղվելու կամ նմանատիպ այլ «հանցանքների» համար խարույկի վրա երբևէ չի ողջակիթ գել, իսկ ահա, օրինակ, աշխարհածավալ կաթոլիկ եկեղեցու ինկվիզիցիան հրադատության (առևտոգաֆեի) է մատնել տասնյակ հազարավոր մարդկանց, 1481-1808 թթ. միայն Իսպանիայում՝ ողջակիզվել է 35,000 մարդ (վերջին հրադատությունն արձանագրվել է 1826 թ., Վալենսիայում)¹³⁴:

Թույլ տանք, որ զուգահեռների շարքը շարունակի 1230՝ական թթ. Կիլիկյան Հայաստան այցելած մի օտարական՝ դոմինիկյան կրոնավոր Բրոքարը Սթրազբուրգցին, որն անկեղծորեն գրել է Հայոց եկեղեցու ու նրա կաթողիկոսների մասին իր տպավորությունները.

Հայոց [հոգևոր] առաջնորդներուն գլուխը կոռզվի կաթողիկոս: Անոր քով մնացի տասնեչորս օր, ան իր մոտ ունի արքեպիսկոպոսներ և եպիսկոպոսներ, վանահայրեր և ուրիշ եկեղեցականներ: Ան իր սնունդովն, զգեստներովն և կենցաղովն այնքան օրինակելի է, որ անոր նման ոչ մին տեսած եմ, ըլլայ կրոնական ըլլայ աշխարհական, և ստույգ կերպով կհայտարարեմ, թե՛ իմ կարծիքովս իր հագած զգեստները հինգ ստերլին շիլին արժեք չունին: Սակայն ան ունի շատ հաստատուն դոյակներ և մեծ եկամուտներ, և համըռու է որևէ հասարակ մարդե ավելի: Ան կը հագնի ոչխարի կարմիր մորթե կոշտ մուշտակ մը, շատ մաշած և տգեղ և լայն թևերով, և անոր տակեն շատ հինգած գորշ պարեգոտ մը, և գրեթե մաշած: Բաց աստ ան կհագնի սև փորուրար մը, և աժան տեսակեն հաստ սև կրկնոց մը... Բոլոր վանականները մեծապես հարգելի են և ի պատվի...

...վանականներուն ես ալ հարցումներ ըրի, որոնք կպատասխանեին հեղինակությամբ, իբր Հովհաննես Ոսկեբերան, Գրիգոր Նազիանզացի և Կյուրեղ Աղեքսանդրացի: Կղերական և աշխարհական խիստ բարեպաշտ են եկեղեցիին մեջ, և հոն ուրիշ բան չեն ըներ, բայց միայն կաղոթեն կամ կերգեն կամ ուրիշ ինչ

130 Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնցի». «Կոմսկ Հայոց աշխարհի», 1863, հմբ. Գ, էջ 196:

131 Նույն տեղում:

132 Տե՛ս Петрос ди Саргис Гиланенц. Дневник осады Испагани афганами в 1722-1723гг. Перевод и объяснения К. Патканова. Санкт-Петербург, 1870, с. XXIII. հմմտ. Ա. Յ. Յովհաննիսյան. Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնց. Ս. Էջմիաթի, 1916, էջ 12. տե՛ս նաև The Chronicle of Petros di Sarkis Gilanentz. Translated from the original Armenian and annotated by Caro Owen Minasian. With an Introduction and additional Notes by Laurence Lockhart. Lisbon, 1959, pp. X-XII:

133 Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնցի», 104. «Կոմսկ Հայոց աշխարհի», 1863, հմբ. Գ, էջ 196:

134 Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Երևան, 1980, հ. 6, էջ 614:

որ պետք էր ընել հոն: Չտեսա որևէ մեկը, որ ծիծաղեր կամ անպատշաճ վարմունք ունենար եկեղեցիին մեջ (հավանաբար՝ Բրոքարդը Եվրոպայում նման բաների է ականատես եղել՝ Ա. Ա.):

Պատարագի պաշտամունքը բարեպաշտորեն կկատարվի իրենց եկեղեցիին մեջ:

...Այդ երկրին մեջ տեսած եմ ուրիշ օրինակելի սովորությունները՝ աշխարհականներու, կղերիկոսներու և վանականներու միջև, որ կկարծեմ թե հազվագյուտ պիտի ըլլար մեր երկրին մեջ գտնելու¹³⁵:

Հիշենք նաև 1701-18 դարերի մի քանի լուսավորիչ և շինարար կաթողիկոսների անունները. Մովսես Գ. Տաթևացի (1629-1632), Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցի (1632-1655), Հակոբ Դ. Զուղայեցի (1655-1680), Աճղեքսանդր Ա. Զուղայեցի (1705-1715), Աստվածատուր Ա. Համադանցի (1715-1725), Սիմեոն Ա. Երևանցի (1763-1780). վերջինս, ի դեպ, հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, էջմիածնում հիմնեց տպագրան (1771 թ.) և թղթի գործարան (1776 թ.), և այլն, և այլն: Հայաստանի անկախության կորստից հետո հայ եկեղեցուն էր վիճակվել առաջնորդել ազգը աննկարագրելիորեն բարդ պատմական ժամանակաշրջանում և, պետք է ասել, որ եկեղեցին, երբեմն՝ ավելի, երբեմն էլ՝ պակաս հաջողությամբ, ստանձնել ու կատարել է այդ առաքելությունը:

Այսուհանդերձ՝ առավել մանրամասն մեկնաբանությունները թողնում ենք մեր այսօրվա եկեղեցապետ կանգնածներին. եթե պատասխանը շատ ուշանա, ապա պետք է մտածենք, որ Սյունիք պատմության իր աղբատիմացության պատճառով մեր եկեղեցուն փայլուն դեմքերին պարզապես չփոթել է 20-րդ դարի վերջին իր հանդիպած հայ եկեղեցական որոշ գործիչների հետ: Հետաքրքիր է, համամիտ էր արդյո՞ք Սյունիքի՝ Հայոց եկեղեցուն տված վերոհիշյալ գնահատականների հետ մեր բարձրաստիճան կղերը, երբ նրան հրավիրեց 1996 թ. մայիսին մասնակցելու Փարիզում կայացած՝ հայ եկեղեցական բարձրագույն մակարդակի մի խորհրդակցության:

6. Վերջին նկատողությունը Հովսեփ Էմինի և նրա տեղեկությունների կապակցությամբ: Սյունիք էմինին բնութագրում է իբրև «արկածախնդիր» (adventurer)¹³⁶: Անգլերենում այս բառն ունի միայն բացասական իմաստներ և ենթաիմաստներ և վերաբերում է շահագրիտական նկատառումներով արկածախնդրության մեջ մտնող մարդկանց¹³⁷: Մինչդեռ էմինը, բոլոր առումներով, կատարյալ հայրենասերի տիպար էր. նա իր անձնական շահն և անվտանգությունը բազմիցս է զոհաբերել իր նպատակադրած սուրբ գործին՝ Հայաստանը օտար տիրապետությունից ազատագրելուն: Սակայն, էմինը հայոց նվիրյալ միակ ազատամարտիկը չէ, ում Սյունիք փորձել է վարկաբեկել: Բոլորովին վերջերս Փրինստոնի համալսարանում կարդացած իր մի դասախոսության մեջ Սյունիք պատմականորեն սխալ և վիրավորական բնորոշում էր տվել 19-րդ դարի վերջի հայ ազատագրական շարժման սիրված գործիչներին ևս, ահավաճ սիկ. «Սոցիալական բանդիտներն ու ավազակները, ինչպիսիք էին, օրինակ, Ավոն Վանի կողմերում կամ Արաբոն և Միսոն Տարոնի կողմերում՝ դարձան ապստամբներ և ազատամարտիկներ» (Social bandits and brigands, like Avo near Van or Arabo and Micho near Taron, became rebels and freedom-fighters)¹³⁸:

Այսպիսով, բազմիցս համոզվեցինք, թե ինչ արժեք, գին ու «խորություն» ունի հայոց վաղ նորափոխ պատմության Սյունիքի, իր իսկ խոսքերով՝ «ավելի մոտից» կատարած «քննությունը»:

135 Մկրտիչ Էպս. Աղավազյան, Կիլիկիո հայ արքունիքին և հայ եկեղեցականության մասին Ժ Գ դարում օտար ճանապարհորդի մի ընդհանուր ակնարկ. ՍՍ Սիոն (1933, հունիս), էջ 179-182:

136 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 55. cf. Suny, *Nation-making, Nation-breaking*, op. cit, p. 4.

137 Տե՛ս, օրինակ, անգլերեն լավագույն բառարաններից մեկը՝ *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* -h (Tenth ed., 1993, p. 17): "adventurer is 1. one that adventures: as a : SOLDIER OF FORTUNE ("one who follows military career wherever there is promise of profit, adventure, or pleasure", *ibid.*, p. 1118); b : one that engages in risky commercial enterprises for profit; 2. one who seeks unmerited wealth or position esp. by playing on the credulity or prejudices of others."

138 Տե՛ս Ronald Suny, *Nation-making, Nation-breaking*, op. cit., p. 9. Ի դեպ, հայ ժողովրդի սիրված զավակներին անվանարկելով լիս, Սյունիքի հողում է ՍՍ առանց, սակայն, էջը նշելու ՍՍ փրայր Լիպարիտյանի դոկտորական ավարտագրը, որը ձեռքի տակ չունենք, սակայն կասկածում ենք, թե այնտեղ մնաց մի բան գրված լինի. ՍՍ տե՛ս Gerard Libaridian, *The Ideology of Armenian Liberation. The Development of Armenian Political Movement Before the Revolutionary Movement (1639-1885)* (Ph D dissertation in history, University of California, Los Angeles, 1987).

9. Հայոց ցեղասպանության պոլիտիկական մեկնությունը

Հայոց ցեղասպանությունը ուսումնասիրությունն ԱՄՆ-ում ունի երկու թև. առաջինը սփյուռքահայ և օտարերկրացի այն ճանաչված պատմաբաններն են, որոնք ամենայն անաչառությամբ քննում են Հայ ժողովրդի այս մեծագույն ողբերգությունը միջազգային, սոցիալական և բազմազան այլ դրդապատճառներն ու կողմերը (ուշագրավ են հատկապես Վահագն Տատրյանի կոթողային աշխատությունները), երկրորդը՝ Թուրքիայի կողմից ֆինանսավորվող կեղծարարներն են, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի ժխտում են ցեղասպանության փաստը (այս թևին են հարում կամ «չեզոք» դիրք բռնում ավանդական հակաուսական թուրքամետ դիրքորոշումներ ունեցող ամերիկացի քաղաքագետներից շատերը): Սա Հայագիտության միակ ասպարեզն է, որ գտնվում է ամերիկահայ համայնքի սեփական հայացքի տակ. այստեղ կեղծարարները սովորաբար հակահարված են ստանում, ընդ որում՝ նաև ոչ Հայ անկաշառ գիտնականների կողմից: Սակայն, ամերիկյան ակադեմիական ասպարեզում (էլ չասած հասարական թուրքազական շրջանակների մասին) դեռևս շատ անելիք կա Թուրքիայի հետ բազմաթիվ թեկերով կապված կեղծարար թևի դիմադրությունը հաղթահարելու համար¹³⁹:

Ինչպե՞ս է Սյունին գնահատել Հայոց ցեղասպանության հարցերը: Անմիջապես ասենք, որ ցեղասպանության փաստը նա չի ժխտել, սակայն այնպես է կեղծել ցեղասպանության պատմական ամբողջ ետնախորքը, որ հարց է առաջանում՝ արդյոք սա կեղծարարություն մեկ այլ, գուցե և ավելի վտանգավոր նոր տարբերակ չէ՞:

ա) Ժողովրդագրության կեղծում. օգտագործել է միայն պատմության հայտնի ուղիղ տեղեկություններ, թուրքաֆիլ Զուսթին Մըքքարթի կեղծված ժողովրդագրական տվյալները, թեև ի դարմանս հենց իրեն, սպրդել է՝ Մաքքարթին «կողմնակից է Հայոց ցեղասպանության թուրքական ժխտմանը» (a demographer sympathetic to Turkish denial of the Genocide)¹⁴⁰:

Ահա այն հիմնական ժողովրդագրական «փաստը», որ Սյունին, երկի՛ցս, հրամայում է ընթերցողին.

«1912 թ. ոչ մահմեդականները կազմում էին Անատոլիայի բնակչության ընդամենը 17%-ը»¹⁴¹:

Պարզվում է, որ, եթե այս 17%-ից հանենք հույներին, ասորիներին, վրացիներին և մյուս ոչ մահմեդականներին, ապա հայերը պետք է կազմեն ավելի ցածր տոկոս, թե որքա՞ն՝ հենց այստեղ էլ Սյունին գերադասում է խորհրդավոր քղամիդի տակ լռել: Սրանով, փաստորեն, հայերին ասվում է հետևյալը. Այո, ցեղասպանություն եղել է, սակայն, նախ՝ այն եղել է ո՛չ թե ինչ որ մտացածին Հայաստանում, այլ Թուրքիայի անբաժանելի մաս կազմող Անատոլիայում. և երկրորդ՝ դուք, հայերդ, այդ տարածքներում այնքան չնչին տոկոս եք կազմել, որ, անկախ ցեղասպանության փաստից, Թուրքիային տարածքային որևէ պահանջ ներկայացնելու իրավունք ո՛չ այն ժամանակ, ո՛չ էլ այժմ՝ ունենալ չէիք կարող և չէք էլ կարող:

Իսկ ո՞րն է պատմական իրականությունը: Նախ՝ Հայոց ցեղասպանությունը մեկնաբանելիս, Անատոլիա եզրի օգտագործումը բոլորովին շեղում է ընթերցողին, որովհետև հայերը ինքնավարություն և անկախություն էին պահանջում ո՛չ թե Անատոլիայի, այլ Արևմտյան Հայաստանի վեց՝ պատմականորեն հայկական վիլայեթներին՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Էրզրոմի և Սիվասի տարածքներում: Սյունին դարձյալ անտեսել է այս հարցի մասին գոյություն ունեցող պատմագիտական այն աշխատությունները, ըստ որոնց 1912 թ. դրությամբ հիշյալ վեց վիլայեթներում հայերը կազմել են միջին հաշվով ողջ բնակչության առնվազն 36-41%-ը, ինչը նրանց դարձնում էր հարաբերական մեծամասնությունն առանձին-առանձին վերցրած մյուս բոլոր էթնիկ խմբերի համեմատությամբ (մինչդեռ, օրինակ

139 Հայկական ցեղասպանությունը ժխտողների ակտիվ գործունեության և Թուրքիայի ճետ ոչ միակադեմիական կապերի մասին տե՛ս Roger W. Smith, Eric Markusen, and Robert Jay Lifton, "Professional Ethics and the Denial of the Armenian Genocide," *Holocaust and Genocide Studies* Vol. 9 (Spring 1995, 1), pp. 1-22; R. P. Adalian, "The Ramifications in the United States of the 1995 French Court Decision on the Denial of the Armenian Genocide and Princeton University," *Revue du monde arménien moderne et contemporain* 3 (1997), pp. 99-122; Robert Fisk, "US academics join rush to deny Turkish massacres of Armenians: Slaughter viewed as accident of First World War," *The Independent* (London), Monday, 2 June 1997. Թուրքական պետության ԱՄՆ պատմափաստական հաստատությունների ճետ մշակած կապերի մասին տե՛ս ճետայալ աշխատության երրորդ գլուխը՝ Speros Vryonis, Jr., *The Turkish State and History: Clio Meets the Grey Wolf* (Institute for Balkan Studies, Thessalonike: Aristide D. Caratzas, Publisher, New Rochelle, New York, 1993). 2nd ed., pp. 79-118.

140 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 217.

141 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 107, 217.

նակ, Վասպուրականում, հայերի թիվը 60 %-ից ավելին էր)¹⁴²: Ընդ որում, 1912 թ. տվյալները որպես Արևմտյան Հայաստանի նախացեղասպանական շրջանի ժողովրդագրական հաշվարկ ընդունել չի կարելի, քանի որ հայոց ցեղասպանության առաջին խոշոր փուլի ընթացքում՝ 1890՝ական թթ., ոչնչացվել, բռնի մահմեղականացվել և երկրից դուրս էին մղվել հարյուր հազարավոր հայեր: Այդպիսով՝ մինչև ԱՊ առաջին համաշխարհային պատերազմ նրանց թիվն արդեն իսկ մեծապես նվազեցվել էր: Ավելին՝ թուրքական պաշտոնական մարդահամարների տվյալները ևս չի կարելի ընդունել իբրև Արևմտյան Հայաստանի պատմական ժողովրդագրությունը բացահայտող արժանահավատ աղբյուր, ինչպես անում են արևմտյան թուրքամետ հեղինակները: Ինչպես խոստովանել է թուրք ժամանակակից բարձրաստիճան մի պաշտոնյա, դեռևս Սուլթան Աբդուլ-Համիդն էր հատուկ հրահանգ իջեցրել մարդահամար անցկացնողներին՝ «դիտավորյալ (տշվգբլ) պակաս ցույց տալ հայերի թվաքանակը» և «մենք պակասեցրեցինք հայկական բնակչության թվերը, որպեսզի ձևացնենք, թե հայերը գոյություն չունեն»:¹⁴³ Մեկ այլ էջում էլ նույն հեղինակը ընդունում է, որ «թուրքական տարրը քանակային փոքրամասնություն էր այն նախահանգներում, որոնք բնակեցված էին հայերով և քրդերով»¹⁴³:

Մեկ այլ առիթով Սյունին դարձյալ «ներբորեն» փորձում է մեղմել թուրքերի ոճիրը՝ մեկ անգամ ևս շեշտելով՝ թե «Անատոլիայում» պատմականորեն ավելի վաղ ապրած լինելու միակ փաստարկն ունենալով,

1907 դարի վերջին հայ ազգայնականները հայտարարեցին իրենց այդ իրավունքը [իմա՝ «Անատոլիան հռչակել իբրև հայրենիք»¹⁴⁴], իսկ թուրք ազգայնականները պատասխանեցին դրան:

[Armenian nationalists made such a claim in the late nineteenth century, and Turkish nationalists responded]¹⁴⁵

Սյունիի ասածը պարզ է՝ հակամարտությունը հրահրել են հայ ազգայնականները, որոնք անհիմն կերպով ուզեցել են տիրանալ թուրքական Անատոլիային: Իսկ թուրք ազգայնականներն ընդամենը «պատասխանել են»: Չափազանց պարզունակ ու նույնքան թափանցիկ շուտասելուկ: Ըստ նրա՝ հայ և թուրք ազգայնականները «կռիվ-կռիվ» են խաղացել: Իսկ երկրի իսկական տերը՝ հայ ժողովուրդն ի՞նչ էր անում:

Սյունին Փրինսթոնի համալսարանում կարդացած իր դասախոսության մեջ ասում է, թե 1915-1918 թթ. ընթացքում Մեծ եղեռնին զոհ գնացած հայերի թիվը «ըստ պահպանողական հաշվարկների (ուրիշ հաշվարկներ չի հիշատակում ՊՊ Ա. Ա.)՝ 600,000-ից մինչև 1,000,000-ի միջև է»¹⁴⁶, իր Հայագի դեպի ԱՊ բարատի մեջ մի տեղ կարդում ենք, որ 1915-1916 թթ. զոհվել է «մի քանի հարյուր հազարից մինչև 1,500,000 հայ», իսկ մի ուրիշ էջի մեջ Սյունին խոսում է 1915-1922 թթ. զոհված 600,000-ից մինչև մոտավորապես 1,500,000 հայերի մասին¹⁴⁷: Նույն 1993 թ. լույս տեսած իր մյուս գրքում նշված է, թե 1915-1922 թթ. հայերի կորուստները գնահատվում են «600,000-ից մինչև 2,500,000»¹⁴⁸: Ի՞նչ է սա, եթե ոչ դասական օպորտունիզմ, երբ նույն հեղինակը նշում է իրարից շատ հեռու կամ առաձգական թվեր, տարբեր լսարանների համար ասում է տարբեր բաներ, արդյունքում միայն թերահավատություն սերմանելով Հայոց եղեռնի զոհերի մեկուկես միլիոնից անցնող թվի նկատմամբ:

142 Տե՛ս, օրինակ, **Е. К. Саркисян**, Административная и демографическая политика Османского правительства в Западной Армении," в Страны и Народы Ближнего и Среднего Востока, Т. В. Турция. Ереван: АН Арм. ССР, 1970, сс. 357-380; Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence* (Berkeley, Calif.: 1967), p. 37; Levon Marashlian, - *Politics and Demography: Armenians, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire* (Cambridge, Mass.: Zorian Institute, 1991); **Հ. Հ. Գալստյան**, Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը ըստ Վիտալ Քիմեի վիճակագրության. ՊՊ *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*. XII: Թուրքիա: Երևան, ԳԱ, 1985, էջ 59-79:

143 Seyh Muhsin Sani [Hüseyin Kâzım Kadri], *10 Temmuz İnkılabı ve Netayıcı* [Հուլիսի 10-ի հեղափոխությունը և նրա հետևանքները], Ստամբուլ, «Օրհանիլե», 1336 [1920], էջ 116, 121, 123. Բնագիրն օսմաներեն է. ՊՊ Հյուսիս տե՛ս Vahakn N. Dadrian, - "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide," in *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, op. cit., pp. 294, 308 (notes 45, 46). Այս հոդվածում Տատրյանը թվերով նաև փաստում է Ջ. Մըքքարտիի, ինչպես և վերջինիս համար աղբյուր ծառայած Էսաթ Ուրասի, կանխամտածված կեղծարարությունը:

144 Տե՛ս Nation-making, Nation-breaking: op. cit., p. 3.

145 Ibid..

146 Տե՛ս Suny, *Nation-making, Nation-breaking*, op. cit., p. 16.

147 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 114, 217.

148 Suny, *The Revenge of the Past*, op. cit., p. 74.

բ) Հայոց ցեղասպանության հարցում թուրքական կեղծարարությունը Սյունիի արած հաջորդ գիժուժը ևս նշանակալի է, ահավասիկ.

Միայն 1915 թվին՝ կայսրության անխուսափելի կործանման կոնտեքստում էր, երբ ուսաները սպառնում էին Արևելքին, իսկ ավստրալացիներն ու բրիտանացիները ափ էին իջել Գալիպոլիում, որ Օսմանյան կառավարությունը որոշեց լուծել Հայկական հարցը ռազիկալ կերպով: ...Հայոց ցեղասպանությունն ավելի վրեժխնդրությունից և խուճապահարությունից դրդված ճնշման գործողություն էր, քան թե վաղուց ծրագրված և վերևից մանրակրկիտ կերպով կառավարված ոչնչացման ծրագիր... (ընդգծումն իմն է՝ Ա. Ա.. ահա ընդգծածիս անգլերեն բնագիրը □□ "Rather than a long-planned and carefully orchestrated program of extermination, the Armenian Genocide was more a vengeful and panicky act of suppression")¹⁴⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, Սյունին պնդում է, որ 1915 թ. եղեռնը. ա) նախապես ծրագրված չէր, բ) «□ վերևից մանրակրկիտ կերպով կառավարված ոչնչացման ծրագիր» չէր, այլ՝ գ) հայերին ոչնչացնելու՝ երկրի թուրքերի վճիռն ընդունվել է պատերազմական իրավիճակից բխող քաղաքական և հոգեբանական ճնշումների ներքո¹⁵⁰: Ինչպես ասացինք, ցեղասպանության փաստը Սյունին չի ժխտում, սակայն բերված երեք սխալ թեզն էլ վերցված են թուրքական քարոզչության գինանոցից¹⁵¹: Հենց դրանով իսկ Սյունին արդեն զգալիորեն աջակցում է և «Ընդ լցնում» Հայոց ցեղասպանությունը ժխտողների ջրանցիկ: Վերը բերածի վերջին հատվածն առել էինք 1996 թ. մայիսին Փրինսթոնում Սյունիի կարգացած զեկուլյցից (նույնը նրա գրքում շարադրված է ավելի երկարաբան¹⁵²), այնինչ 1995 թ. ԱՄՆ-ում լույս է տեսել Հայոց ցեղասպանության հարցերի առաջատար մասնագետ Վահագն Տատրյանի հիմնարար աշխատությունը, որտեղ վերլուծված են նշված թուրքական կեղծիքների ճիշտ հակառակը հաստատող՝ թուրքական, գերմանական, ավստրիական, անգլիական և այլ գիտնականների քաղված՝ քանակով ու որով կով ջախջախիչ փաստացի նյութեր: Սակայն, դարձյալ թույլ տալով գիտական էթիկայի կոպիտ խախտում, Սյունին անտեսել է Տատրյանի ինչպես այս գիրքը, նույնպես և նրա ու այլոց՝ ճշմարիտ իրակա նությունը ներկայացնող բազմաթիվ այլ ուսումնասիրություններ¹⁵³:

Բացի այս, Սյունին 1890-ականների հայոց ջարդերը ցեղասպանություն չի համարում¹⁵⁴, այլև՝ ժխտում է հայտնի պատմական այն ճշմարտությունը, որ երիտթուրքերի 1915 թվականին կազմակերպած Հայոց մեծ եղեռնը Աբդուլ Համիդի վարած հայասպան ու հայաջինջ քաղաքականության շարունակությունն էր, նրա վերջնական մահասարսուռ արդյունքը: Ավելին, ահա թե ինչպես է խոսում, օրի՜նակ, Սասունի 1894 թ. ջարդերի մասին.

1894 թ. Սասունում հայերի և քրդերի միջև տեղի ունեցած բախումները հանգեցրին պետական զորքերի միջամտությանը և հարյուրավոր հայերի սպանությանը: Ավելի ուշ հայերն այս բռնությունն ընկալեցին իբրև առաջին փուլ ջարդերի այն շարքի, որ ավարտվեց 1915 թ. ցեղասպանությամբ: Բայց (sic՝ Ա. Ա.), 1894-1896 թթ. արևելյան Անատոլիայում կատարված ջարդերը կարելի է դիտել իբրև սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի կողմից միջէթնիկական հարաբերությունների հին հավասարակշռությունը վերականգնելու փորձ:

[In 1894 clashes between Kurds and Armenians in Sassun led to the intervention of state troops and the killing of hundreds of Armenians. This violence would later be read by Armenians as the first stage of a series of

149 Suny, *Nation-making, Nation-breaking: op. cit.*, p. 16.

150 Հմմտ. Գույն տեղում, էջ 10-11, 16, 18:

151 Օրիգնալ, հայտնի կեղծարար Ստանֆորդ Շոու գրում է. «Այդ ժամանակվա Օսմանյան կառավարության խորհրդի գաղտնի արձանագրությունների ուշադիր ուսումնասիրությունը չի ցույց տալիս որևէ փաստ, որ իթթիհադական ղեկավարներից որևէ մեկը կամ որևէ ուրիշը կենտրոնական կառավարության մեջ հրամայել է կոտորածներ ձեռնարկել» Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), p. 316.

152 Kfjr Suny, *Looking toward Ararat, op. cit.*, pp. 94-115.

153 Տե՛ս Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, op. cit.*, հատկապես էջ 219-247, որ հանգամանալիորեն ներկայացված է ցեղասպանության անխուսափելի մանրակրկիտ ծրագրավորումը և իրականացումը թուրքական կառավարության կողմից: Տե՛ս նաև Vahakn N. Dadrian, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians," *Journal of Political and Military Sociology*, Vol. 22 No. 1, Summer 1994, pp. 173-202.

154 Արևմտյան պատմաբանների այս սխալ մոտեցումների մասին տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, Արևմտահայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանության պատմության մի քանի հարցերի շուրջը. □ *ՊատմաՕրհանգրվարական հանդես* 2:142 (1995), էջ 11-20:

massacres that would culminate in the genocide of 1915. But the massacres in eastern Anatolia can be seen as part of an effort by the Sultan Abdul Hamid II to restore an old equilibrium in interethnic relations...]¹⁵⁵

Այսպիսով, ըստ Սյունիի՝ թուրքական զորքերը սոսկ «միջամտել էին» հայփրոքական բախումները, ասել է թե՛ հանդես էին եկել գրեթե ՄԱԿի զորքերին հատուկ «խաղաղարական» առաքելությունը: Սասունի կոտորածի այստեսակ մեկնաբանությունն առնվազն վրդովեցուցիչ է, քանզի, օրինակ, հենց Տատրյանի վերոհիշյալ գիրքն այդ դեպքերին նվիրել էր մի ամբողջ գլուխ, որում, դիվանական փաստաթղթերի հիման վրա, ապացուցված է, որ Սասունի ջարդերի ուղղակի կազմակերպիչը թուրքական կառավարությունն էր, իսկ կռիվներին ամենասկզբից և անմիջականորեն մասնակցել են քրդական տարած հագած թուրքական կանոնավոր զորամասերը¹⁵⁶:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանությունն այսուհետև մեկնաբանությունը կարելի է որակել իբրև գիտական օպորտունիզմի դասական օրինակ, իսկ ցեղասպանության փաստի նրա ձևական ճանաչումը՝ լուր սփյուռքահայ զանգվածների աչքին թող փչելու մի միջոց՝ «անաչառ գիտնականի» վարկը պահպանելու և Հայոց պատմության խեղաթյուրումը մյուս բոլոր ասպարեզներում անարգել առաջ տանելու համար:

Պետք է ասել, որ ԱՄՆ-ում ևս նկատել են Հայոց ցեղասպանության Սյունիի մեկնությունները: 1986 թ. Ռոբերտ Ադալյանը, գրախոսելով Սյունիի «Հայաստանը քսաներորդ դարում» գիրքը, իմիջիայլուց, գրել էր.

Սյունիի կոտորածը ցեղասպանությունից չի տարբերում: Նա վերաբերվում է Հայկական եղեռնին որպես մի կոտորածի, որը [սովորականից] ավելի մեծ թվով զոհեր խլեց: Որևէ կերպ չեն նշված նրա (իմա՝ հայկական ցեղասպանության) Ա.Ա. գաղափարաբանական արմատները թուրքական ազգայնականությունից: Նրա գիտավորությունն անտեսված է: Նրա վերջնականությունն ու ամբողջականությունը՝ չըջանցված: Նրա ողբերգությունը՝ հասարակացված: ...Պնդել, թե «թուրքական գործողությունները հայրենի դեմ ձեռնարկվել էին հուսահատություն և խուճապահարություն մեջ» (էջ 18) նշանակում է նսեմացնել ցեղասպանություն իրականացնողների մեղքը, պատասխանատվությունը և անմարդկայնությունը: Ավելին՝ այդպիսի հայտարարությունը սխալ է: ...մինչդեռ փաստերը այնքան պարզ ցույց են տալիս գործողությունների շատ հստակ ծրագիր, որը կատարվեց արդյունավետ կերպով և չդադարեցվեց մինչև որ լրիակատար գործադրումն ապահովված էր: ... Ես գնահատում եմ Հայկական ցեղասպանության Սյունիի վերլուծությունը վրդովեցնելու չափ ծանծաղ:

[Sunny does not differentiate between massacre and genocide. He treats the Armenian holocaust as a massacre with a larger number of victims. Its ideological roots in Turkish nationalism are never mentioned. Its deliberateness is ignored. Its finality overlooked. Its tragedy trivialized....To contend that "Turkish actions against the Armenians were taken in dispersion and panic" (p. 8) is to minimize the guilt, responsibility, and inhumanity of the perpetrators of the genocide. Besides, the statement is false...the facts so evidently show a very clear plan of action, executed with efficiency and not halted until fully implemented... I found Sunny's analysis of the genocide of the Armenians disturbingly shallow.]¹⁵⁷

Հատկանշական է, որ Ադալյանի սույն քննադատությունն ամերիկյան «Հայագիտություն» կողմից անուշադրություն է մատնվել և անտեսվել, մնալով ընդամենը «ձայն բարբառող յանապատի»: Իսկ ամենը իրկահայ հասարակական շրջանակներն ու կազմակերպություններն անգիտաբար շարունակել ու դեռ շարունակում են Սյունիի մեծարումն ու մեկենասությունը¹⁵⁸:

155 Տե՛ս Ronald Suny, *Nation-making, Nation-breaking: op. cit.*, p. 10.

156 Տե՛ս Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, pp. 114-116.

157 Rouben Adalian's review of Ronald Grigor Suny, *Armenia in the Twentieth Century*. Chico, Calif.: Scholars Press, 1983. - in *Journal of the Society for Armenian Studies* Volume 2 1985-1986, pp. 217-222.

158 Նշենք ժամանակագրորեն ամենավերջին դեպքը միայն՝ 1998 թ. սեպտեմբերի 17-ին Կոլումբիայի համալսարանի Հայկական կենտրոնը նախաձեռնել ու հովանավորել էր Սյունիի դասախոսությունը Դեյվիսի անվ. լսարանում, որտեղ վերջինս քննադատում էր Ռ. Քոչարյանի վճռական դիրքորոշումը Ղարաբաղի, հայոց ցեղասպանության և Թուրքիայի հետ համարաբարությունների հարցերում, որակելով Հայաստանի կառավարությունը իբրև կարծրամիտ ու ազգայնական (hard-line and nationalistic). Ի տե՛ս Prof. Michael Haratunian, "Suny Predicts Trouble for Armenia," *Columbia University Armenian Center, Press Release - Event Report*, September 25, 1998.

10. Նախիջևանի և Շուշիի հայաթափության մեկնաբանությունները

Սյունին գրում է. «Շուշի քաղաքը, որ նախկինում հայոց մշակույթի կենտրոն էր, դարձավ գրեթե ամբողջովին ազրբեջանաբնակ»¹⁵⁹: Սակայն, «մոռանում է» պարզաբանելու ամենակարևորը, այն՝ թե ինչպե՞ս Շուշին հայաթափվեց. գրքում ո՛չ մի խոսք չկա 1920 թ. մարտին մուսավաթականների կազմավորված հայկական թաղամասերի հրդեհման և կոտորածի մասին: Սրանով Սյունին շատ նրբանկատորեն ընթերցողին մղում է եզրակացնելու, որ Շուշիի հայաթափությունը եղել է մի ինչ՝ որ բնական, սահուն և անարյուն ճանապարհով:

Նույն էջում անդրադառնալով Նախիջևանի ժողովրդագրությունը, առանց մանրամասնելու գրում է. «Ի տարբերություն Ղարաբաղի, Նախիջևանը շատ մեծ գերակշռությամբ ազրբեջանաբնակ էր» (Unlike Karabakh, Nakhichevan was very largely Azerbaijani in population)¹⁶⁰: Մի այլ էջում էլ գրում է, թե 1926 թ. Նախիջևանում հայերը կազմում էին բնակչության ընդամենը 15%-ը¹⁶¹: Կարծում ենք, ավելորդ է ասելը, թե ինչու է «հայագետն» արձանագրում 1926, այլ ո՛չ, ասենք, 1916 թվականի դրությունը՝ երբ հայերը Նախիջևանի բնակչության 40%-ն էին¹⁶²: Նախիջևանում ազրբեջանցիների «շատ մեծ գեղակառության» մասին խոսք լինել չի կարող նաև այն պատճառով, որ բնակչության մնացած 60%-ը կազմում էին ոչ թե «ազրբեջանցիները»՝ մի էթնոս, որ գոյացել է 1920-ականներից մինչև 1960-ականներն ընկած ժամանակահատվածի ընթացքում, այլ չիա և սուլունի թուրքախոս մահադականները, քրդերը, ասորիները և ուսները: Ուստի՝ Նախիջևանի ազրբեջանական մեծամասնությունը մասին Սյունիի արած հայտարարությունը սխալ ու անհեթեթ է:

Փոխանակ նշելու այն հայտնի ճշմարտությունը, որ Նախիջևանից հայերը դուրս մղվեցին Բաքվի կառավարության ծրագրված քաղաքականության (մասնավորապես՝ իրենց տները վերադառնալու նախիջևանահայերի առջև դրված պաշտոնական արգելքի, տնտեսական ու ազգային հետևողական ճնշումներ) հետևանքով¹⁶³, Սյունին գրում է, թե Նախիջևանի հայաթափությունն արդյունք էր ազրբեջանցիների «ներգաղթի և ավելի բարձր ծնելիություն»¹⁶⁴: Ինչ խոսք, սա պատկանում է ընդամենը թուրքազրբեջանական կեղծիքների շարքին:

Միաժամանակ, Սյունին չի վարանում հայերին կշտամբելու՝ Ազրբեջանի հակահայկական քաղաքականության նկատմամբ նրանց տածած անվստահություն համար: Ահավասիկ.

«Համոզված լինելով, որ իրենք մահադականներից ավելի բարձր մշակութային մակարդակ ունեն, [Ղարաբաղի] հայերը իրենց հեռու էին պահում ազրբեջանական քաղաքականությունից».

«Բազմաթիվ հայեր այն կարծիքի են, որ ազրբեջանցիները պրիմիտիվ և վայրենի ժողովուրդ են, որոնք հազիվ թե քաղաքակրթվել են խորհրդային և իշխանության՝ շրջանում».

«Թեև նրանք (իմա՝ դարաբաղցի հայերը ՝ Ա. Ա.) ավելի լավ էին ապրում, քան հարևան շրջաններում ապրող ազրբեջանցիները, հայերը տեսնում էին, որ իրենց կենսամակարդակը այնքան բարձր չէ, որքան Հայկական Հանրապետությունում ապրող հայերինը».

«Ղարաբաղից հայերը, թշնամաբար տրամադրված լինելով ազրբեջանցիների դեմ, որոնց նրանք մեղադրում էին իրենց սոցիալական և մշակութային անբավարարվածությունների համար, նախընտրում էին սովորել ուսներեն և ոչ թե ազրբեջաներեն».

«[Հայաստանից դուրս եկած] ազրբեջանցի գաղթականները շարժվեցին դեպի Ղարաբաղ, իսկ տեղացի հայերը վախեցան, որ փորձ է արվում մեծացնել մարզի մահադական բնակչությունը»¹⁶⁵:

Այս բոլոր կեղծիքներն ու հերյուրանքները, որոնք դեռևս 1988 թ. փետրվարից շրջանառություն մեջ են դրվել ազրբեջանական և մոսկովյան խորհրդային քարոզչության կողմից, ժամանակին ենթարկվում

159 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 195.

160 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 195.

161 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 188.

162 "Кавказский календарь на 1917 г.", с. 214-221; Christopher J. Walker, ed., *Armenia and Karabakh*, op. cit., pp. 64-65.

163 Այս մասին մանրամասն տե՛ս, օրհնակ, Владимир Ходжабекян, Баграт Асатрян, "Из истории армянского населения Нахичевана", Вестник общественных наук АН Арм. ССР, 1988, No. 6, сс. 18-27.

164 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 188.

165 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 188, 194, 200.

վել է հայ գիտնականների հանգամանալի քննադատությունը¹⁶⁶: Սակայն, ինչպես միշտ, Սյունին հայ՝ կական՝ ճշմարիտ տեսակետին ունկնդիր և լսողունակ է:

11. Ղարաբաղյան շարժման վարկաբեկություն

Անդրադառնալով 1988 թ. սկսված Ղարաբաղյան ազգային լազատագրական պայքարին, Սյունին այսպես է բնութագրում հակամարտությունը.

Ի տարբերություն խորհրդային Մերձբալթիկյում սկսված ազգային շարժումների, որոնք հիմնականում սահմանադրական բնույթ ունեին և գերծ էին զանգվածների կողմից կիրառվող բռնություններից, հայ՝ ազրբեջանական հակամարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար շրջանի շուրջ շատ ավելի անկա՝ յուն էր, ավելի քիչ էր ենթակա քաղաքական իշխանությունների մանիպուլյացիաներին, և ավելի էր ենթ՝ թակա արագ և անկանխատեսելի էսկալացիայի...այն ամենասկզբից շերտավոր խնդիր էր:¹⁶⁷

Այսպիսի գնահատականը շա՛տ թերի ու միտումնավոր է, քանզի Սյունին զլանում է ասելու ամեն՝ նակարևորը՝ այն, որ միայն արցախահայությունից ինքնորոշման իրավունքի ոտնահարումը Բաքվի և լ՝ մոսկովյան կենտրոնի կողմից, ինչպես նաև Ազրբեջանում կազմակերպված հայկական ջարդերն էին պատասխանատու հակամարտության խաղաղ/սահմանադրական լուծման ձախողման համար: Երկրորդ՝ Սյունին չի ասում, որ հայկական կողմը մինչև վերջ էլ հետամուտ եղավ Ղարաբաղյան ճգնաժամի սահ՝ մանադրական լուծմանը: Զարմանալիորեն, հակասելով ինքն իրեն, Սյունին այս փաստը նշում է 7 էջ հետո. «Մի քանի ամիս շարունակ խորհրդային կառավարությունը, ինչպես նաև հայերը, փորձում էին գտնել մի ինչ՝որ "սահմանադրական" լուծում»¹⁶⁸: Այլ կերպ ասած, գիծ քաշելով մերձբալթիկյան քաղա՝ քակիրթ (իմա՝ «սահմանադրական») և հայերի ու ազրբեջանցիների «վայրենի» (իմա՝ «անսահմանադ՝ րական») վարքագծի միջև, Սյունին կանխամտածված ձևով փորձում է բարդացնել այն պարզ հարցը, թե այս հակամարտության մեջ ի վերջո ո՞վ է արդար և ո՞վ՝ մեղավոր: Սյունին իր ողջ շարադրանքի մեջ այդպես էլ զլանում է ասելու, որ Ղարաբաղի հայերի պայքարը համապատասխանում է և՛ խորհրդային, և՛ միջազգային իրավական նորմերին և արդար ու բարոյական է բոլոր առումներով: 1993 թ. լույս տե՝ սած այս գրքում ոչ մի խոսք չկա արցախահայությունից ինքնորոշվելու և ինքնապաշտպանվելու անկապ՝ տելի իրավունքի մասին: Իսկ 1997 թ. հունիսին, մասնակցելով Այսրկովկասի արդի խնդիրներին նվիր՝ ված միջազգային գիտաժողովին, որը կազմակերպել էր Հայաստանի Ամերիկյան համալսարանը, Սյուն՝ նին արդեն քարոզում էր Ղարաբաղն Ազրբեջանի կազմում թողնելու օգտին, իմիջիայլոց ասելով, թե ծավալապաշտությունը տառապող Հայաստանի համար «ընդարձակվելու միակ իրականանալի հնարա՝ վորությունն առաջացավ Ղարաբաղում՝ Ազրբեջանի հաշվին» (Armenia's only practical chance for expansion came at the expense of Azerbaijan in Karabakh)¹⁶⁹: Թուրքամես էժանագին քարոզի ոճով կա՝ ուղցված այսպիսի արտահայտություններն ու նախադասությունները Սյունիի համար սովորական են: Ահավասիկ ևս մի նմուշ նույն ելույթից. Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը «փորձում էր գրա՝ վել և՛ Ղարաբաղը, և՛ արևելյան Անատոլիայի որոշ մասերը» (attempted to take both Karabakh and parts of eastern Anatolia)¹⁷⁰: Ուշագրավ է, որ Սյունին փոխանակ ասելու, թե 1918-1920 թթ. Հայաստանը փոր՝ ձում էր պահպանել իր տարածքները՝ Ղարաբաղը և Արևմտյան Հայաստանը, ասում է, թե Հայաստանը փորձում էր գավթել դրանք, կարծես դրանք իր սահմաններից դուրս էին և պատկանում էին ուրիշին: Հայաստանի ազատագրության համար մղված անհավասար պայքարի անվանումը «Ղարաբաղի ու ար՝

166 Տե՛ս, օրինակ, Правда о Нагорном Карабахе. Материалы и документы. Ереван: ГУ, 1989. Григор Авакян, Нагор՝ ный Карабах: Ответ фальсификаторам. Ереван: Айастан, 1991.

167 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 193.

168 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 200.

169 Պատմական փաստերի աղաղակող կեղծումներով համեմված Սյունիի երևանյան ելույթի ամբողջական շարադրանքը, ամ ուանց որևէ մեկնաբանությունների, անգլախոս հասարակությանը շատ արագ մատուցեց... Հայ բարեգործական ընդհա՝ նուր միության պաշտոնաթերթը. տե՛ս Ronald Grigor Suny, "Living with the other: Conflict and Cooperation among the Transcaucasian peoples," *AGBU*, September, 1997, pp. 27-29. Մոտ մեկ տարի ուշացումով նույն ելույթը լույս տեսավ Հայաս՝ տանի Ամերիկյան Համալսարանի հրատարակությամբ՝ *The transcaucasus Today: Prospects for Regional Integration*, June 23-25, 1997. Edited Conference Report (American University of Armenia, Extension Program), pp. 51-57: Այս ելույթի քննադատու՝ թյունը տե՛ս «ՀԱՀ ուսանողությունն՝ ի պատասխան Անդրանիկ Բունուազյանի և այլոց». ՌՐ «Ազգ», օրաթերթ, 15 հուլիսի, 1997, էջ 4:

170 *AGBU*, September, 1997, p. 27.

ևելյան Անատոլիայի որոշ մասերի գրավում» ևս մեկ անգամ ցույց է տալիս Սյունիի իսկական դեմքը: Սյունիի ընտրած «take» բառը բազմիմաստ է, նրա ամենատարածված իմաստը «վերցնելն» է, սակայն դրվելով վերոհիշյալ՝ ռազմական գործողություններ նախատեսող ետնախորքի մեջ, take-ը անվերապա հորեն նշանակում է «զավթել, գրավել», մանավանդ, որ Սյունին օգտագործել է ոչ թե Արևմտյան Հայաստան, այլ արևելյան Անատոլիա հորինված եզրը: Նույն ելույթի ռուսերեն պաշտոնական խմբագրված թարգմանությունը այս արտահայտությունը թարգմանել է մի այլ բառով՝ «пытавшейся Карабах, и земли восточной Анатолии»¹⁷¹:

Ամենահետաքրքիրը, սակայն, այն է, որ ժամանակին Սյունին Ղարաբաղի հարցում հանդես է եկել այլ դիրքորոշմամբ: Ամերիկյան Արմինիքը Միրըր-Սպեկթեյթըր թերթի 1978 թ. ապրիլի 8-ի և 15-ի համարներում նա հանդես էր եկել «Ղարաբաղյան խնդիրը. Պատմական ակնարկ» խորագիրն ունեցող մի հոդվածով, որտեղ կրճառով պաշտպանում է Ղարաբաղի հայությունն ինքնորոշման իրավունքը, մասնավորապես գրելով.

...Ղարաբաղն ու Նախիջևանը Ադրբեջանին հանձնելու Սովետների որոշումը անհետևողական է և՛ էթնիկ կական, և՛ պատմական, և՛ աշխարհագրական առումներով: Հայկական դիրքորոշման օգտին եղած ամեն նահգոր փաստարկը էթնիկականն է: Լենինյան ազգային քաղաքականության համաձայն, ժողովուրդները ամենուր պետք է իրենք որոշեն, թե ինչ հանրապետություն, ինչ կառավարություն են ուզում ունենալ: Ուստի՝ էթնիկական տեսակետից, Ղարաբաղը, որն այս պահին ունի 80 տոկոսանոց հայկական բնակչություն, պետք է անպայման լինի Հայկական հանրապետության կազմի մեջ: Ըստ նույն փաստարկի, Նախիջևանը կազմելու է Ադրբեջանական հանրապետության մասը:

Երկրորդ. եթե հարցին նայենք պատմական տեսանկյունից, ապա այդ տարածքներից երկուսն էլ, լինելով պատմական Հայաստանի մասը, պետք է լինեն Հայաստանի հանրապետության մասը:

...Եթե դիտենք աշխարհագրության տեսանկյունից, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը, իրենց աշխարհագրությունում և տեղագրությունում, իսկապես մասն են այն լեռնաշխարհի, որ կազմում է Հայաստանը: Այս փաստարկով Նախիջևանը պետք է լինի Հայաստանի մաս, քանզի այն շրջապատված է Հայկական հանրապետությունում և Հայկական լեռնաշխարհի մասն է: Ղարաբաղը, մյուս կողմից, նույնպես այդ լեռնաշխարհի մասն է, ուստի նույնը նրան էլ է վերաբերում:

...հայ ժողովուրդի պահանջը Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի վերաբերյալ արդար է:

...փաստեր կան առ այն, որ Ադրբեջանի վերահսկողությունը Ղարաբաղի նկատմամբ իրականում հետ է գցել այս շրջանի տնտեսական և մշակութային արագ զարգացումը...

...և խորհրդային իշխանությունները ազգային հարցում՝ պետք է վերադարձ կատարեն դեպի լենինյան քաղաքականություն՝ ազատություն տալով ամեն մի ազգի ուրույն և եզակի զարգացմանը...¹⁷²

Բնական հարց է առաջանում. ինչպե՞ս եղավ, որ Ղարաբաղի հարցում 1978 և 1993-1997 թթ. Սյունիին արտահայտեց տրամագծորեն հակառակ դիրքորոշումներ: Պատասխանը շատ պարզ է: 1978 թ. ամեն ըրիկյան քաղաքականությունը պետք էր ազգային շարժումներ բորբոքել խորհրդային Միության մեջ, իսկ 1993 թ.՝ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, Վաշինգտոնի նպատակներն արդեն բոլորովին այլ էին: Մասնավորապես, Ղարաբաղի հարցում ԱՄՆ-ն սկսեց հանդես գալ ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը՝ տարածքային ամբողջականության սկզբունքին զոհելու դիրքորոշմամբ: Ամերիկյան այսպիսի քաղաքականությունը բացատրվում է նախ և առաջ հարավում՝ Մերձավոր, Կենտրոնական և Միջին Արևելքի ուղղություններով, Ռուսաստանի դիրքերը հնարավորին չափ նեղացնելու և թուլացնելու փափագով: Ամերիկյան այդ քաղաքականության իրագործման մեջ մեծ նշանակություն է տրվում տարածաշրջանում ՆԱՏՕ-ի անդամ Թուրքիայի ազդեցությունն առավելագույնս ամրապնդելուն:

Առավել պարզ պատկերացնելու համար Ղարաբաղի հարցում ԱՄՆ քաղաքականության փոփոխվող երանգները, հիշենք ԱՄՆ Ծերակույտի և Ներկայացուցիչների Տան՝ Ղարաբաղի խնդրին վերաբերող որոշումները, որոնք ընդունվել էին մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը և որոնք աներկբաբեկորեն խրախուսում և պաշտպանում էին հայկական կողմին (ի դեպ, Հայաստանի կառավարությունը, ինչպես նաև սփյուռքահայ կազմակերպությունները լիակատար մոռացություն են մատնել և չեն օգտագործում այս որոշումները իրենց քաղաքական-քարոզչական աշխատանքներում):

171 Закавказье сегодня: перспективы региональной интеграции, 23-25 июня, 1997. Отредактированные тексты выступлений. Ереван: Американский Университет Армении, Отделение Специальных курсов.

172 Հոդվածը վերատպվել է նույն թերթում իմը տարի աճց, տե՛ս Ronald Grigor Suny, "The Karabagh Problem: A Historical Perspective," *The Armenian Mirror-Spectator*, November 14, 1987, pp. 8-9:

1. 1988 թ. հունիսին ԱՄՆ Ծերակույտն ընդունեց մի բանաձև, որը, մասնավորաբար, կոչ էր անում Խորհրդային կառավարությանը «Հարգել Լեռնային Ղարաբաղի Հայ ժողովրդի օրինական պահանջները» (to respect the legitimate aspirations of the Armenian people of Nagorno Karabagh): Այս բանաձևի հա՞մաճեղինակներն էին Հանրապետական ծերակուտականներ Ջոն Մըքքեյնը (Արկանզաս նահանգից), Փիթ Ուիլսոնը (Կալիֆոռնիա նահանգից) և Ռոբերթ Դոուլը (Կանզաս նահանգից):

2. 1989 թ. հունիսի 19-ին ԱՄՆ Ծերակույտը ընդունեց մի բանաձև, որը, մասնավորապես, նշում էր, թե «ԱՄՆ պետք է.

ա) քաջալերի Խորհրդային Միության նախագահ Միխայիլ Գորբաչովին, որպեսզի նա շարունակի երկխոսությունը ԽՍՀՄ ժողովրդի Կոնգրեսի Հայ ներկայացուցիչների հետ (բանաձևը ընդունելուց մի քանի օր առաջ տեղի էր ունեցել ԽՍՀՄ հեռուստատեսության մասնակիորեն հեռարձակված՝ Գորբաչովի Հանդիպումը Հայ և ադրբեջանցի պատգամավորների հետ, որտեղ Գորբաչովը, փաստորեն, պաշտպանեց ադրբեջանցիների դիրքորոշումը Ը Ա. Ա.)

բ) քաջալերի Խորհրդային Միության նախագահ Միխայիլ Գորբաչովին, որպեսզի նա լուրջ քննարկ կուճներ անցկացնի Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ընտրված ներկայացուցիչների և Հայաստանի ժողովրդավարական շարժման ղեկավարության, ներառյալ վերջերս ազատ արձակված Ղարաբաղ կոմիտեի հետ՝ Հայաստանի հայրենիքին վերամիանալու իրենց պահանջների վերաբերյալ. (Այս կետի մեջ հատկապես ուշադրավ է վերջին հատվածը, որը պարզ ընդունում է Ղարաբաղի՝ Հայաստան հայրենիքին վերամիանալու պահանջի արդարացիությունը: Ահա և այդ հատվածի անգլերեն բնագիրը՝ «their demands of reunification with the Armenian homeland»: ԸԸ Ա. Ա.)

գ) Խորհրդային Միության հետ իր երկկողմանի քննարկումների ժամանակ սատար լինի Ղարաբաղի հարցի արդար և այդ շրջանի ժողովուրդի տեսակետները արտահայտող լուծմանը.

դ) Խորհրդային Միության հետ երկկողմանի քննարկումների ժամանակ պնդի, որ հայերի դեմ կա՞տարված բռնարարքների հետաքննությունը կատարվի Խորհրդային դատական ամենաբարձր մակարդակով և մեղավոր անձինք հայտնաբերվեն և պատժվեն»:

Այս բանաձևի հեղինակն էր դեմոկրատական ծերակուտական Քլեյբորն Փելլը, Ռոդ Ալլենը նա՞մ հանգից:

3. 1989 թ. նոյեմբերի 19-ին ԱՄՆ Ծերակույտն ու ներկայացուցիչների տունը միաձայն ընդունեցին հայկական կողմը պաշտպանող հմր. 178 շատ հետաքրքրական միացյալ բանաձևը, որում մասնավորապես ասված էր.

«Հմր. 178 միացյալ բանաձևն արտահայտում է Միացյալ Նահանգների աջակցությունը Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդի՝ Ղարաբաղի հարցին խաղաղ և արդար լուծում տալու ճգնաժամներին:

Քանի որ Միացյալ Նահանգների ժողովուրդը պատմական և մշակութային ամուր կապեր ունի Հայաստանի ժողովրդի հետ.

քանի որ Լեռնային Ղարաբաղի հայկական՝ ութսուն տոկոս կազմող մեծամասնությունը շարունակաբար արտահայտել է ինքնորոշվելու և ազատ ապրելու իր ցանկությունը (բնագրում՝ its desire for self-determination and freedom).

քանի որ Ղարաբաղի ներկա կարգավիճակը մտահոգության ու վեճի առարկա է Հայաստանի և Ադրբեյջանի Խորհրդային Հանրապետությունների ժողովուրդներին միջև.

քանի որ Խորհրդային Միության կառավարությունը փետրվարի 28-29-ին՝ Ադրբեյջանի Սումգայիթ քաղաքի մեջ եղած հայերի սպանությունները կոչել է «ջարդեր».

քանի որ Ղարաբաղի հայերի նկատմամբ շարունակվող խտրականությունը և Լեռնային Ղարաբաղի վեճը բերելու անորոշությունը պատճառ են դարձել զանգվածային ցույցերի և անկարգությունների, որոնք մինչև օրս շարունակվում են այս տարածաշրջանում.

...քանի որ [Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի] երեքամսյա շրջափակումը, ինչպես նաև Հայաստանի փոխադրվող բեռների թալանումն ու փչացումն անգործության են մատնել հայերի, Խորհրդային Միության, ամերիկացիների և համայն միջազգային հանրության աշխատանքները՝ 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի Հայաստանում եղած ողբերգական երկրաշարժից հետո.

...քանի որ Միացյալ Նահանգներն աջակցում է Լեռնային Ղարաբաղի վեճին արդար լուծում տալու Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդի ֆունդամենտալ իրավունքներին ու ճգնաժամը,

Կոնգրեսում Հավաքված Միացյալ Նահանգների Ծերակույտն ու Ներկայացուցիչները տունը կարծում են, որ Միացյալ Նահանգները

...(3) պետք է քաջալերի իՍՂՄ նախագահ Գորբաչովին, որպեսզի նա վերականգնի կարգն ու կանոնը, անմիջապես վերացնի Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումը և ապահովի Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի հայերի անվտանգությունը [իրականացվող] հարձակումների դեմ:

(4) Խորհրդային Միության հետ իր երկկողմ քննարկումներում առաջ մղի Լեռնային Ղարաբաղի վեճի՝ այդ տարածքի ժողովրդի կարծիքն արտահայտող արդար լուծումը...» և այլն:

Ամենահատկանշականն այն է, որ այս բանաձևը ճանաչում է Ղարաբաղի հայ մեծամասնության ինքնորոշման իրավունքը, ինչպես նաև Ղարաբաղը որևէ կերպ չի դիտում Ադրբեջանի մաս, նույնիսկ ընդհակառակը՝ միմյանցից պարզորեն տարանջատում է:

ԱՄՆ Ծերակույտը միաձայն ընդունեց հայկական կողմին խրախուսող ևս մի քանի բանաձև 1991 թ. մայիսի 17-ին (Ծերակույտի բանաձև հմր. 128) և հուլիսի 26-ին: ԱՄՆ Ներկայացուցիչները տունն էլ իր հերթին միաձայն ընդունեց նույնատիպ մի բանաձև 1991 թ. հունիսի 13-ին: Հետաքրքիր է, որ այս բանաձևերում Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի դեմ իրականացվող շրջափակումները հստակ ու ըրակվում են որպես բռնարարքներ՝ «...շրջափակումները և ուժի ու շանտաժի այլ գործադրումները (the blockades and other uses of force and intimidation)»: Այս որոշումների միակ գործնական կետը եղավ ԱՄՆ Ծերակույտի 1992 թ. հունիսի 29-ին ընդունած որոշումը, որով ԱՄՆ կառավարությանը արգելվում է ուղղակի տնտեսական աջակցություն ցույց տալ Ադրբեջանին մինչև որ վերջինս վերացնի Հայաստանի Հանրապետության և Արդեն փոխված սահմանումով Արմենիայի Ղարաբաղի ինքնավար շրջանի» դեմ: Նույն որոշմամբ, սակայն, Ղարաբաղի հայերը ճանաչվում են Ադրբեջանի փոքրամասնություն և խոսվում է միայն նրանց մարդկային և ո՛չ կոլեկտիվ իրավունքների ապահովման անհրաժեշտության մասին¹⁷³:

Իսկ ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի մասին այլևս ոչ մի խոսք չկա: Այս բանաձևը դարձավ օրենք, երբ ԱՄՆ նախագահական ընտրությունների նախօրյակին, ամերիկահայերի աջակցությունը շահելու նպատակով՝ 1992 թ. հոկտեմբերի 24-ին, այն ստորագրեց նախագահ Բուշը¹⁷⁴:

Ինչևէ, իՍՂՄ փլուզումից հետո, Լեռնային Ղարաբաղի հարցում ամերիկյան քաղաքականությունը, ինչպես ասացինք, կտրուկ փոփոխություն ապրեց: Այսօր Ադրբեջանի դեմ ԱՄՆ Ծերակույտի վերոնշյալ համեստ սահմանափակումն է անգամ կանգնած վերանայման իրական վտանգի առջև:

Այժմ, վերադառնալով Ղարաբաղի հարցի մեկնաբանությունների մեջ Սյունիի «մաշկափոխությունը», կարող ենք վստահ սասել, որ 1978 թվականին ոչձգիտական ատյաններից նրա ստացած հանձնարարականները մեծապես տարբերվում են 1990-ականներին նույն ատյաններից նրան իջեցված հանձնարարականներից: Կարճ ասած, Սյունիին առաջնորդվել է մեծ տերություն վարած քաղաքականության հետ համընթաց փետրափոխ լինելու և հարմարվելու սկզբունքով. երգում ու նվագում է վճարողի պատվերով:

12. «Մանր հայտնագործություններ»

Այժմ համառոտակի նշենք Սյունիի արած մի քանի այլ «արժեքավոր» հայտնագործություն:

1. Սյունին գրում է. «Ռուս գրականության մեջ առաջին անգամ հայերը հիշատակվել են 1778 թ.՝ Վ. Պետրով անունով մի անհայտ բանաստեղծի մի անհայտ պոեմում» (The first mention of an Armenian in Russian literature appeared in 1778 in an obscure poem by an obscure poet, V. Petrov)¹⁷⁵: Քանզի էլի որևէ աղբյուր չի նշում, ամերիկացի ընթերցողը երևի ենթադրելու է, թե այսպիսի ինքնավստահ հայտարարությունն անելուց առաջ Սյունին ծայրեծայր «քրքրել է» ռուսական վիթխարի գրականությունը: Ավա՛ղ, սա իրականությունից այդչափ հեռու չէր լինի, եթե չլինեք նաև Սյունիի բացարձակ անտեղյակ

173 Shireen T. Hunter, *The Transcaucasus in Transition: Nation-Building and Conflict*. (Washington, D. C.: The Center for Strategic & International Studies, 1994), pp. 51-52.

174 Նույն տեղում, էջ 193, ծնթ. 42:

175 Suny, *Looking toward Ararat, op. cit.*, p. 35. նույնը Սյունիի ասել է այլուր ևս՝ հմմտ. idem, "Images of the Armenians in the Russian Empire," in Richard G. Hovannissian, ed., *The Armenian Image in History and Literature*, (Malibu, CA: Udena Publications, 1981), p. 111.

կուրթյունը՝ հայՌուսական գրական կապերի պատմությունը նվիրված այն բազմաթիվ մենագրություններին ու հոգեվածներին, որոնք հրապարակվել են և՛ ռուսերենով, և՛ հայերենով (կարծե՛ս՝ Սյունին տիՌրապետում է այս երկու լեզուներին էլ): Տողատակում նշում ենք խնդրո առարկա հարցերին նվիրված ընդամենը մի քանի ուսումնասիրություն, քանզի հայՌուսական կապերին նվիրված գիտական գրականություն մատենագիտությունն այնքան ծավալուն է, որ այստեղ այն ամբողջությամբ վերարտադրելն անհնար ու անիմաստ է¹⁷⁶: Սակայն փաստ է, որ ինչպես Հայաստանը, նույնպես էլ հայերը, որ հին և Ռմիջին դարերում հայտնի էին որպես նշանավոր երկիր ու ազգ, ռուս գրականության մեջ հիշվել են բազմիցս՝ այդ գրականության սկզբնավորման օրից ի վեր: Այստեղ բավարարվենք ընդամենը մի քանի օրինակով.

ա) ռուս տարեգրության մեջ առաջին անգամ հայերին հիշատակել է 1080Ռ1090Ռական թթ. գրված «ԿիևոՌ Պեչորյան Հարանց վարքը»: Այն պատմում է բարի համբավ ունեցող հայ բժիշկ Ագապիտի և նՌրա հայրենակիցների մասին: Ագապիտը ելումուտ ուներ Կիևյան Ռուսիայի ավատատիրական ամենաՌբարձր շրջանակներում, նա բժշկել էր, օրինակ, Կիևի մեծ իշխան Վսեվոլոդ Յարոսլավիչին (1030Ռ1093), հռչակավոր Վլադիմիր Մոնոմախին (1053Ռ1125), որն այն ժամանակ դեռևս Չեռնիգովի իշխանն էր, բոՌյարներ: Հավանաբար, Ագապիտը բուժօգնություն է ցույց տվել նաև հասարակ ժողովրդին, քանզի, ինչպես սկզբնաղբյուրը հատուկ շեշտել է, նա հաճախ անվճար է աշխատել՝ «բժբժգրի ցաշն...арменин Ռродом и верою, хитер бе врачеванию»¹⁷⁷:

բ) Մեծ և Փոքր Հայքերը նված են ռուսական վաղ գրականության խոշորագույն երկի՝ մոտավոՌրապետ 1113 թ. գրված, «Անցյալ տարիների պատմության» (Повесть временных лет) հե՛նց առաջին էՌջում¹⁷⁸:

գ) Ռուսական մի հնագույն պոեմում հիշվում է «ազգություն հայ թագուհի Ալեքսանդրիան» (Царица Александрия, родом арменина)¹⁷⁹:

դ) Մասնագետները բավական մանրամասնորեն քննել են Գրիգոր Լուսավորչի կերպարի արտացոՌլումը ռուս միջնադարյան գրականության մեջ¹⁸⁰: Հավանաբար, Սյունին շատ կզարմանա, եթե իմանա, որ Մոսկվայի Կարմիր հրապարակում դեռևս Իվան Ահեղի (1530Ռ1584) կողմից կառուցված Վասիլի ԵՌրանելու տաճարի ինը փոքր եկեղեցիներից մեկը կոչվել է Գրիգոր Լուսավորչի անունով¹⁸¹:

ե) Ավելին՝ 14Ռ16 դարերում Մոսկվայում գաղութ կազմած հայերը, որոնք մասնակցել են երկրի կարևոր անցուղարձեղրին, ինչպես ասենք՝ Կուլիկովյան ճակատամարտին, դարձել են նաև ռուս ժողովրՌդական բանահյուսության հերոսներ¹⁸²:

զ) Մինչև 1778 թ. հայերին իրենց գրքերում հիշատակել են այնպիսի հայտնի ռուս հեղինակներ, ինչպիսիք են, օրինակ՝ Մ. Վ. Լոմոնոսովը, Վ. Ն. Շչեղբատովը, Վ. Ն. Տատիչչևը, Գ. Միլլերը, Ֆ. Ի. ՍոյՌմոնովը, Մ. Դ. Չուկովը և այլն¹⁸³: Ասենք նաև, որ մեզ դեռևս չի հաջողվել պարզելու, թե Սյունիի

176 Բազմաթիվ այլ ուսումնասիրությունների մեջ նշենք մի քանի մեմագրություն միայն. К. Н. Григорян, Из истории русско-армянских культурных связей 10-17 вв. Ереван: АН Арм. ССР, 1953; Из истории русско-армянских литературных и культурных отношений fiX-начало XX вв. fi. Ереван: АН Арм. ССР, 1974; Армения в русской литературе и живописи. XVIII-первая половина XIX в., Ереван: АН Арм. ССР, 1962fi. Р. Г. Хачатрян. Русская историческая мысль и Армения. Ереван: АН Арм. ССР, 1987. К. В. Айвазян. История отношений русской и армянской церквей в средние века. Ереван, АН Арм. ССР, 1989. Լևոն Խաչիկյան, Հայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանաՌպարհների վրա. ՌԲ հանրապետության պատմագրական, 1980, հմր. 13, էջ 70Ռ07:

177 Києво-Печерский Патерик по древним рукописям. В переложении на современный русский язык Марии ВиктоՌровой. Киев, 1870, сс. 88-89.

178 Տե՛ս Повесть временных лет. Часть 1. Ред. Д. С. Лихачев. Москва-Ленинград: АН СССР, 1950, с. 9. Հմնտ. անգլեՌրեն թարգմանությունը՝ Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, transs., The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text. Pp. XI, 313. 1953.

179 Տե՛ս Н. Ф. Дробленкова, "Царица Александрия, родом арменина... в древнерусском легендарно-политическом сказании" в Русская и Армянская средневековые литературы. Под ред. Д. С. Лихачева fiЛенинград: Наука, 1982fi, сс. 375-387.

180 Տե՛ս Русская и Армянская средневековые литературы, с. 5, прим. 1:

181 Տե՛ս Լևոն Խաչիկյան, Հայերը հին Մոսկվայում, էջ 83:

182 Լևոն Խաչիկյան, Հայերը հին Մոսկվայում, էջ 60Ռ07: Խաչիկյանի ուսումնասիրության այս հատվածը հրատարակվել է նաև ուսերեն, տե՛ս Л. С. Хачикян, "Гости-сурожане" в русских летописях и сказании о Мамаевом побоище. -- Русская и армянская средневековые литературы, op.cit., 1982, сс. 333-357:

183 Տե՛ս Р. Г. Хачатрян. Русская историческая мысль и Армения. сс. 82-209.

նշած Վ. Պետրովն ո՞վ է եղել, որտե՞ղ և ի՞նչ է գրել Հայերի մասին. թերևս, սա Սյունիի հույժ գաղտնի պահպանվող հայտնագործություններից է:

Այսպիսով, Սյունին, որերորդ անգամ, գաղափար չի ունեցել, թե ինչ և ինչի մասին է գրում: Մեր համոզմամբ, Սյունին պարզապես ցանկացել է հայերին պատկերել որպես մի այնպիսի աննշան ժողովուրդ, որին Ռուսաստանում «նկատել էին» իբր ընդամենը 1778 թ.:

2. Թյուրիմացություն մեջ գցելով իր ընթերցողին, Սյունին գրում է, թե՝ «հայերը դրվեցին էջմիածնի կրոնական իշխանության ներքո» ռուսական տիրապետության շրջանում և ռուսական կառավարությունից կողմից¹⁸⁴: Հետաքրքիր է իմանալ «հայագետի» կարծիքը՝ թե մինչև ռուսական տիրապետությունը հայերը, եթե ո՛չ Ս. էջմիածնի, ապա ու՞մ կրոնական իշխանության ներքո էին: Մի՞թե Սյունիին անձանոթ է պատմական այն հանրահայտ փաստը, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի նստավայրը 1441 թ. վերահաստատվեց էջմիածնում և որ հայերի բացարձակ մեծամասնությունը միշտ էլ ճանաչել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի գերագահությունը: Իսկ գուցե իր այս փխրուն կեղծիքով Սյունին ուզեցել է անպայման ինչ՞որ կերպ հաստատե՞լ հայերի «միասնական ազգ չլինելու»՝ իր առաջադրած փուչ տե՞սակետը: Այս հարցերին պատասխանելը, իրոք, անիմաստ է:

3. «Հայոց պատմության մեծ մասի ընթացքում առևտուրը գերակշիռ չափով եղել է օտարականների ձեռքում» (most trade for much of Armenian history was in the hands of outsiders)¹⁸⁵: Թե ո՞րտեղից է այս անհեթեթ միտքը մտել մեր «հայագետ պրոֆեսորի» գլուխը, միայն իրեն է հայտնի, քանզի կրկին նա որևէ աղբյուր չի հղել և չէր էլ կարող հղել:

13. Ամփոփում առաջին մասի

Մենք անդրադառնարձանք այս գրքում տեղ գտած սխալների և կեղծիքների ընդամենը մի մասին: Ցավոք, Սյունիի գրքի գրեթե յուրաքանչյուր էջ նույն ցավով է տառապում: Սակայն բա՛վ է՝ ավարտենք առանց այն էլ երկարած այս գրախոսությունը, ի մի բերելով «Հայացք դեպի Արարատ» անունով «գրքի» հեղինակի մեթոդաբանական ընդհանուր կարգի թերությունները.

ա) հայտնի է, որ արդի պատմագիտությունը հիմնվում է անհրաժեշտ երկու կարգի աղբյուրների օգտագործման և վերլուծության վրա. առաջինը բուն սկզբնաղբյուրներն են, երկրորդը՝ արդեն իսկ գոյություն ունեցող պատմագիտական ուսումնասիրությունները: Աղբյուրագիտական այս երկու դաշտերին լավատեղյակ լինելը պատմագիտական որևէ լուրջ աշխատություն գրելու համար անհրաժեշտ նախապայման է: Այս առումով պատմության մեծ փիլիսոփա անգլիացի Ռ. Զ. Քոլլինգվուդն իրավամբ նկատել է.

Որևէ պատմական խնդիր չպետք է ուսումնասիրվի առանց ուսումնասիրելու այն, ինչը ես անվանում եմ երկրորդ շարքի պատմություն, ասել է թե՝ առանց այդ խնդրի մասին պատմագիտական մտքի պատմություն ուսումնասիրություն: Որևէ ուսանող իր ղեկավարին չի ներկայացնի Մարթոնյան ճակատամարտի մասին իր ավարտաճառը, առանց պարզելու, թե ինչ են գրել այդ մասին ուրիշները¹⁸⁶:

Ոչ ուսանող, այլ «պրոֆեսոր» Ռոն Սյունիին գաղափար չունի (ու նաև՝ չի ուզում իմանալ), թե խոչոր մասնագետներն ի՞նչ են գրել հայոց պատմության հանգուցային հարցերի մասին:

Սյունիի մեթոդաբանական հիմնական սխալն արդյունք է այն բանի, որ նա պատմության, մասնավորապես՝ հայոց պատմության տեսական, քննական, փաստական նյութին գրեթե բացարձակապես անտեղյակ է, հաճախ նաև անգետ, որ և նրան դրել է խղճալի կացության մեջ:

Սյունիի մյուս թերություններն են.

բ) մերժել և անտեսել հայաստանյան հայագիտությունը.

գ) պար բռնել քաղաքական մի քանի լարի վրա.

դ) հարկ եղած դեպքում աչք փակել իր կանխակալ (իրեն պատվիրված) տեսակետը հերքող սկզբնաղբյուրների և գիտական ուսումնասիրությունների վրա.

184 Տե՛ս Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 58, cf. p. 9.

185 Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. 8.

186 Տե՛ս Р. Дж. Коллингвуд, *Идея истории. Автобиография*. Москва, "Наука", 1980, стр. 399.

ե) սկզբնաղբյուրների սխալ ընթերցում:

զ) սկզբնաղբյուրների բացահայտ կեղծում:

Կրկնենք՝ Սյունիի մեթոդաբանական գլխավոր սխալը, այսուամենայնիվ, նրա ունեցած հայագիտական գիտելիքների աղաղակող պակասն է. սկզբնաղբյուրների և մասնագիտական գրականության՝ խեղձ կատակային աստիճանի հասնող չիմացությունը: Եթե մի պահ մոռանանք «Հայացք դեպի Արարատ» գրքի քաղաքական կողմնակալությունն ու նպատակները, ապա այս գիրքը կարելի է բնորոշել որպես գիտական որևէ արժեքից զուրկ սիրողական մակարդակի շարադրանք:

Զարմանալին այն է սակայն, որ այս գիրքը լույս աշխարհ է եկել ամերիկյան ամենահեղինակավոր հրատարակություններից մեկում, այլև առայժմ գրախոսվել է բացառապես գրականորեն: Այս գրքի գրախոսություններն իրենք իսկ բավական հետաքրքրաշարժ են և կարող են լույս սփռել ամերիկյան «հայագիտության» քաղաքականացված ետնախորքի վրա: Բերենք մի քանի հատված աշխարհում ամենահեղինակավոր պատմագիտական հանդեսներից մեկում՝ «American Historical Review»-ում (ունի 19,000 բաժանորդ) հայտնված գրախոսություն՝ գովերգությունից, որի հեղինակը հայագիտությունը քաջածանոթ Ռոբերթ Հյունն է: Ահա.

Սույն գրքով, Ռոնալդ Գրիգոր Սյունին հաստատում է իր՝ արդի Հայաստանի և աշխարհում նրա զբաղեցրած տեղի մասին գրող առաջատար մասնագետներից մեկի համբավը: Նա մի ճարտարախոս, լավ պատրաստված, լայն մտահորիզոն ունեցող հեղինակ է, որը հոժարամիտ է նայելու նեղ, ազգայնական տեսադաշտերից անդին: Նա արել է ավելին, քան որևէ այլ ոք՝ բարձրացնելու համար հայկական արդի պատմագրությունը այն բարձր մակարդակին, որը վաղուց ի վեր ձեռք էր բերված սովետական լուրջաշուքում, բայց որը տասնամյակներ շարունակ չէր հաջողվում հասնել խորհրդային զանազան ազգույթությունների պատմաբաններին: Սյունիի գրած յուրաքանչյուր բան արժե կարդալ, և սա նրա հեղինակած ամենակարևոր գործերից մեկն է...

Հոգվածների իր այս հավաքածուով, Սյունին ոչ միայն դրել է խորհրդային Հայաստանի արժանահավաստ պատմության հիմքերը (այդ պատմությունը դեռ պետք է գրվի), ոչ միայն մեծապես առաջ է տարել մեր հասկացողությունը արդի աշխարհում Հայաստանի [տեղի և դերի] մասին, այլև արտադրել է հետխորհրդային հայ պատմագրության առաջին հիմնարար աշխատությունը (ընդգծումներն իմն են՝ Ա. Ա.):

[With this book, Ronald Grigor Suny confirms his stature as one of the leading authorities on contemporary Armenia and its place in the modern world. An eloquent writer, well trained, broad in his vision, and willing and able to look beyond narrow, nationalistic perspectives, he has done more than anyone to raise the field of modern Armenian historiography to the level of sophistication that the study of the Soviet Union long ago attained but which for so many decades has eluded historians of the various Soviet nationalities. Anything that Suny writes is worth reading, and this is one of the most important works that he has produced...

With this collection of essays, Suny has not only laid the foundations for a definitive history of Soviet Armenia (which still needs to be written) and greatly advanced our understanding of Armenia in the modern world but has also produced the first major work of post-Soviet Armenian historiography.]¹⁸⁷

Ամերիկյան «սովետոլոգների» հայտնի ձայնասփյուռ «The Russian Review»-ում Սյունիի գիրքը բարձր է գնահատել ոչ այլ ոք, քան ուղղափառ թուրքոֆիլ, երկար տարիներ Ստամբուլում Կենտրոնական հետախուզական վարչության գրասենյակի պետ ծառայած կադրային լրտես Փոլ Հենցեն¹⁸⁸ (վերջին տարիներին աշխատում է ՌԱՆ Դ կորպորացիայում): Խոսքը տանք Հենցենին.

187 Robert H. Hewsen, "Review of Ronald Grigor Suny's *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*," *American Historical Review* October, 1994, p. 1357. Հետաքրքիր է, որ նույն Ռոբերթ Հյունը գովաբանական ու, ինչպես ժամանակին ճիշտ նկատել էր Պ. Հովհաննիսյանը, միտումնավոր մի գրախոսություն էլ գրել էր Ռ. Թոմսոնի Մոսկու խորհրդացու «Հայոց պատմության» անգլերեն խաչատույնի հրատարակության մասին, որին ստորև դեռ անդրադառնալու ենք (տե՛ս Պ. Հովհաննիսյան. Մոսկու խորհրդացու «Պատմություն Հայոցի» անգլերեն թարգմանության մասին. Բանբեր Երևանի Համալսարանի 1981, հմր. 3 (45), էջ 239):

188 ԱՄՆ-ի Կենտրոնական Հետախուզական Վարչության (ԿՀՎ) գործունեության ցածր արդյունավետությունը վերջերս խիստ քննադատության ենթարկած մի ուրիշ նախկին հետախույզ՝ Էդվարդ Շրոյլին, նկարագրելով, թե ինչպես իր աշխատանքի տարիներին՝ 1985-1993 թթ., ԿՀՎ-ի գաղտնի ծառայության (Directorate of Operations) «Իրանի բաժանմունքը գլխավորած պետերից որևէ մեկը պարսկերեն խոսել կամ կարդալ չգիտեր...Մերձավոր Արևելքի բաժնի պետերից և ոչ մեկը չգիտեր արաբերեն, պարսկերեն կամ թուրքերեն և միայն մեկը կարող էր ֆրանսերենից մի քիչ գրելու հասնել», հարկ

Փոքր ժողովուրդների պատմությունը շատ հաճախ գրվում է նույն ազգությունների կամ նրանց ձգտումները պաշտպանողների կողմից: Քսաներորդ դարի ընթացքում Հայաստանը եղել է այս միտումի [արտահայտման] ծայրահեղ օրինակը: Ամբողջությամբ վերցված, այս գիրքը հաճելի բացառություն է:

[The history of small peoples is too often written by people of the same ethnic origin or advocates of their aspirations. During the twentieth century, Armenia has been an extreme example of this tendency. Taken as a whole, this book is a welcome exception] □ Ընդգծումն իմն է՝ Ա. Ա.¹⁸⁹:

Հենց են իրավացի է՝ Սյունիին անհնար է դասել հայոց ազգային արդար իրավունքները պաշտպանող հեղինակների շարքը: Ցավալի է, սակայն, որ հայտնի թրքասերի՝ Սյունիին տված այս միանգամայն ճշմարիտ գնահատականը վրիպել է ամերիկահայ համայնքի ուշադրությունից: Ասենք՝ գուցե և չի վրիպել, այլ՝ քանի որ խոսքը վերաբերել է ԱՄՆ ահաբեկիչական շրջանակներում «հարգված» մի գիտնականի և ամերիկյան «հայագիտության» կարկառուն ներկայացուցիչ Սյունիին, նախընտրել են չնկատել լուր տալ Հենցի գրախոսությունը: Այլապես ինչով կարելի է բացատրել, որ Հենցի՝ Անկարայում արտահայտած նույն միտքը (թե որքան վնասակար է արևմտյան հասարակությանը մատուցել հայերի կողմից ուսումնասիրված հայոց պատմությունը)՝ որտեղից որտեղ նկատել են, թեև չեն համարձակվել սուր քննադատության ենթարկել: Նկատողն էլ ո՛վ է՝ Լևոն Ավդոյանը, Սյունիին արժանի մի «հայագետ» (երկուսն էլ, ի դեպ, Նինա Գարսոյանի սաներն են), որ ամերիկյան հայագիտության և ամերիկահայ գաղութի հարաբերություններին նվիրված իր մի հոդվածի նույն էջում էլ անմիջապես շտապում է մեղադրել ամերիկահայ գաղութին իբր «անընդհատ շովինիստական բանավեճ վարելու» (the chauvinistic debate which proceeds in uninterrupted fashion throughout the community) և ամերիկյան «հայագետներից» «նախնական քաղաքական կամ շովինիստական սպասելիքներ» (prior political or chauvinistic expectations) ու նենալու մեջ¹⁹⁰ (Ավդոյանի «գիտական» վաստակի մասին՝ ստորև):

Սյունիի «Թագավորության» սահմաններն ամբողջապես պատկերելու համար հիշենք, որ նրա գրքի երեք գլուխ, ներառյալ՝ Հովսեփ Էմինի հաղորդումների հիման վրա Սյունիի կեղծ մեկնությունները, նույնությամբ հրատարակվել են ոչ այլուր, քան ՀՅԴաշնակցության գիտական օրգան համարվող «Armenian Review»-ի 1979, 1980, 1983 թթ. համարներում (այդ տարիներին այս հանդեսի գլխավոր խմբագիրը Ժիրայր Լիպարիտյանն էր)¹⁹¹: Սա էլ բավական չէ՝ 1989 թ. նույն հանդեսի խմբագրությունը Սյունիին հրավիրել էր լինելու Ղարաբաղի հարցին նվիրված հատուկ համարի հրավիրյալ խմբագիրը (guest editor), իսկ վերջինս էլ, առիթից օգտվելով, հայկական այս պարբերականի էջերում հրատարակել է աղբյուրական կեղծարարություններով համեմված՝ Թադեոս Սվետոկովսկու հոդվածը¹⁹²: Սյունին ԱՄՆ-ում հրատարակվող հայագիտական հանդեսների՝ «Armenian Review»-ի, «Journal of the Society for Armenian Studies»-ի և «Armenian Forum»-ի խմբագրական հանձնախմբերի անդամ է: Հայոց պատմության մասին նրա «տեսակետները» սկսում են դուրս գալ ամերիկյան շրջանակներից՝ հրատարակվելով նաև եվրոպական այլ լեզուներով (գիտենք նրա մի գրվածքի Փրանսերեն թարգմանությունը¹⁹³): Սյունին հաճախ է հրավիրվում հայագիտական զանազան ժողովների: Ամերիկյան քաղաքական գործիչներն ու դիվանագետները ևս հաճախակի են լսում Սյունիի դատողությունները Հայաստանի պատմության և ներկայի մասին, կարծելով, թե գործ ունեն խոշոր մի հայագետի հետ: Կարելի է պատկերացնել, օրինակ,

Է համարել հատուկ առանձնացնելու, ի թիվս երկու մյուսերի՝ Փոլ Հենցիի՝ «որպես փառաբանված օպերատիվ սպայի, որ լավ գիտեր իր երկիրը (իսա՛ թուրքիան) և նրա լեզուն»։ □ Edward G. Shirley, "Can't Anybody Here Play This Game?" *The Atlantic Monthly* February 1998, p. 48. Ավելացնենք, որ Հենցի, իր իսկ խոստովանությամբ համաձայն, տարաբախտ մարդ է. սիրում է կրկնել, թե իր դժբախտությունն այն է, որ ինքը թուրք չի ծնվել -- "It is my misfortune that I was not born a Turk" (մի ականատեսի հետ իմ վարած հարցազրույցից):

189 Paul B. Henze, "'Review of Ronald Grigor Suny's *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*," *Russian Review* Vol. 54, April 1995, pp. 304-305.

190 Levon Avdoyan, *Armenian Studies and the Armenian American Community: An Old Curmudgeon's Viewpoint*. The Krikor and Clara Zohrab Information Center: Occasional Papers Series: ZCOP-001 (New York: Diocese of the Armenian Church of America, 1995), p. 4.

191 Cf. Suny, *Looking toward Ararat*, op. cit., p. X. Էմինի տեղեկությունները խեղաթյուրող հոդվածը տե՛ս "The Formation of the Armenian Patriotic Intelligentsia in Russia: The First Generations," *Armenian Review*, Autumn 1983, Vol. 36, #3, pp. 18-34.

192 Tadeusz Swietochowski, "Azerbaijan: Between Ethnic Conflict and Irredentism," *Armenian Review* (Summer/Autumn 1990, Vol. 43, #2-3), pp. 35-49.

193 Ronald Suny, "Quelques remarques sur le caractere national, la religion et la maniere de vivre des Armeniens," in *Les Armeniens: Le visage d'un peuple*, ed. by Roupen Boghossian (Venise, Octobre, 1985), pp. 97-111.

Թե ինչպիսի նախնական պատկերացումներով պետք է Հայաստան ժամանած լինի նոր նշանակված ԱՄՆ դեսպան Մայքլ Լեմանը՝ 1998 թ. օգոստոսին Սյունիի հետ հանդիպելուց և «լուսավորվելուց» հետո: Այս ամենը հնարավոր է դարձել նաև այն պատճառով, որ սփյուռքահայությունը, առանձնապես՝ ամերիկահայությունը շատ վատ գիտի իր լեզուն և իր արմատների պատմությունը: Սակայն, այս հարցում մեր՝ Հայաստանի գիտնականների մեղքի բաժինն ամենամեծն է: Իսկ ամենավտանգավոր երևույթն այն է, որ Սյունիի համբավը սփյուռքում շժմացրել է նաև որոշ հայաստանցիների, և նրա գրածը սկսվել է տպագրվել այստեղ՝ Հայաստանում¹⁹⁴: Դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչպիսի հետևանքներով են հղի այսօրինակ զարգացումները:

Ավելին՝ Սյունին հրավիրվեց և մասնակցեց Կովկասի էթնոքաղաքական հակամարտությունների հարցերին նվիրված՝ 1997 թ. հունիսին Հայաստանում անցկացված գիտաժողովին: Թեև Սյունիի պես մեկի Հայաստան հրավիրվելը պետք է թյուրիմացություն համարել, սակայն, այս դեպքում, թերևս ամբողջին անգամ, նրա հակահայկական ընթացքն ուժգին հակահարված ստացավ Հայաստանցի մասնագետների կողմից, իսկ հայ ուսանողությունը տվեց նրա կատարելապես անթերի բնորոշումը՝ «գաղափարախոսական դիվերսանտ»¹⁹⁵: Սա՛ է, թերևս, առավել խոստումնալից և փոքր՝ինչ հանգստացնող զարգացումը:

Նշանակում է՝ դրույթունն անհուսալի չէ՝ դեռևս շտկելի է:

194 Տե՛ս Ռոնալդ Գրիգոր Այունի. Հայաստանը ստոր պատերազմի մեջ. Ը «Միտք» («Ազատամարտ» շաբաթաթերթի գիտաժողովական հավելված), թիվ Ե, մայիս, 1993 թ., էջ ԻԳՈԻԵ:

195 Տե՛ս «ՀԱՀ ուսանողությունն՝ ի պատասխան Անդրանիկ Բունդուկյանի և այլոց» հրապարակումը «Ազգ» օրաթերթում (15 հունիսի 1997 թ.), էջ 4: Խիստ ուշագրավ է, որ գիտաժողովում Այունիի ունեցած խալտատակ ելույթի դրույթները, որոնց մի մասն «Ազգ»-ում նշել են Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի ուսանողները, գրեթե նույնությամբ գտնում ենք Ղաթրաբաղյան հակամարտության գծով ԱՄՆ հատուկ պատվիրակ, դեսպան Ջոն Փրեսելի 1996 թ. հունիսի 30-ին ԱՄՆ Կոնգրեսի Միջազգային հարաբերությունների կոմիտեի առջև արտասանած ելույթում (հմտ. Արմեն Ալվազյան. «Ղաթրաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ուղղակարական անվտանգությունը», Երևան, «Հայաստան», «Հայինֆո», 1998, էջ 11012, ծմթ. 8): Բացի վերոհիշյալ հրապարակումից, Այունիի ելույթի քննադատությամբ հանդես եկած անհրապարակ «Իրավունք» շաբաթաթերթը (27 հունիսի, 1997), դարձյալ «Ազգ»-ը (27 հունիսի, 1997) և «Голос Армени» եռօրյան (3 հունիսի, 1997): «Ազգը», սակայն, մոռացության մատնելով իր նախորդ երկու հրապարակումը, մեկ տարի անց՝ 1998 թ. հունիսի 11-ին թարգմանաբար ներկայացրեց Այունիի մի հոդվածը՝ Թուրքիայում նրա կարգացած «հերոսական» դասախոսության մասին: Կարծում ենք, եթե «Ազգ»-ի խմբագրությունը հարմար էր նկատել անպայման հրապարակել այդ նյութը, ապա պարտավոր էր գոնե հիշեցնելու ընթերցողին ընդամենը մեկ տարի առաջ Այունիի մասին «Ազգ»-ում հրապարակվածը, որը ընթերցողին կօգներ ճիշտ կողմնորոշվելու հեղինակի ով լինելու, Թուրքիայում նրա ամենակնկալ հայտնվելու ու պնդել «սխալներ» գործելու իսկական ետնախորքի մեջ, այլ ոչ՝ ներկայացնելու Այունիին իբրև «հայտնի պատմաբան, Չիկագոյի համալսարանի քաղաքագիտության ամբիոնի դասախոս» բնորոշումներով:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ամերիկյան «հայագիտության» ընդհանուր միտումները, զարգացումները և դրանց հետևանքները

1. Հայագիտական դաշտի «իշխող բարձունքների» գրավումը

Իրականում Սյունիի գրքի ծնվելն ու գովերգվելն օրինաչափ երևույթներ են: Սյունին այլ բան չի արել, սուկ՝ հայագիտության ամերիկյան դպրոցը ներկայացրել է իր ողջ «պերճանքով ու շքեղությամբ»: Առավել հստակ պատկերացնելու համար, թե «գիտական» ինչ մթնոլորտում է ստեղծագործում Սյունին, ստորև համառոտակի կանդորատունակ հայագիտության բնագավառում ամերիկացի ամուսնացած մի շարք մասնագետների գործունեությանն ու «նվաճումներին»:

Ամերիկյան «հայագիտական» դպրոցը գրավել և ատամներով պաշտպանում է հայագիտության դաշտի հետևյալ իշխող բարձունքները.

1. Հայերը հայտարարված են Հայկական լեռնաշխարհում «եկվոր» տարր.

2. Հայոց ոսկեդարի երեք գլխավոր պատմիչները՝ Մովսես Խորենացու, Եղիշեի և Փավստոս Բուզանդի երկերը հայտարարված են անարժանահավատ նյութեր պարունակող աղբյուրներ:

3. Զանազան ձևերով նսեմացվում են հայերի ազգային բնավորությունը, արժանապատվությունը, ինչպես նաև Հայկական քաղաքակրթության և մշակույթի մեծագույն նվաճումները (պատկերման եղանակները տարբերվում են):

4. Հին և միջնադարյան Հայկական պետականությունը ներկայացվում է իբր միշտ օտար ուժերի ձեռքին խաղալիք եղած, գրեթե երբեք կենտրոնացված իշխանություն չունեցած թույլ և անարյուն մի գոյություն:

5. Հայաստանի պատմական ժողովրդագրությունն աղճատվում է ու Հայաստանում գրեթե միշտ ցուցադրում սակավահայություն (անսքող կեղծիք):

6. Այսօր Հայաստանի և ողջ Հայության համար առաջնահերթ կենսական նշանակություն ունեցող՝ Արցախի ազատագրության ամրապնդման հարցում ամերիկացի «հայագետները» պաշտպանում են ադրբեջանական տխրահռչակ կեղծարարությունը, ըստ որի՝ Արցախն իբր եղել է Կովկասյան Աղվանքի բնիկ տարածքը, ուր իբր նախապես ապրել են ոչ թե հայերը, այլ ադրբեջանցիների «ուղղակի նախնի հայերը» հորջորջվող աղվանները: Այսպես՝ 1992 թ. լույս է տեսել մի ծավալուն մենագրություն, որի հեղինակը՝ այժմ Չիկագոյի համալսարանում պրոֆեսորի թեկնածուի (Assistant Professor) պաշտոնով դասավանդող Ա. Ալթստատն միտումնավոր անքննադատ եղանակով վերարտադրել է Զիյա Բունիաթովի, Ֆարիդա Մամեդովայի և ադրբեջանցի այլ կեղծարարների տեսությունները¹⁹⁶:

Այժմ փոքրփոքր մանրամասն քննենք կեղծված գլխավոր գրությունները:

2. Հայերի՝ Հայկական լեռնաշխարհում եկվոր լինելու թեզը

Այս թեզի քաղաքական ենթատեքստը շատ պարզ է. եթե հայերը եկվորներ են Հայկական լեռնաշխարհում և փոխարինելու են եկել ինչոր այլ ժողովուրդների, ապա մեկ այլ պատմական ժամանակահատվածում այդ տարածքից նրանց օտարացումը դիտվելու է որպես գրեթե բնականոն երևույթ: Եթե հիշենք, որ թուրք որոշ հեղինակներ նույնիսկ մեղադրում են հայերին «պատմության մեջ առաջին ցեղապանությունն իրականացնելու», այն է՝ ուրատացիներին իբր բնաջնջելու մեջ¹⁹⁷, ապա 20րդ դարի սկզբին թուրքերի իրականացրած հայոց ցեղապանությունն այլևս փորձելու են նկատել որպես զգալի չափով արդարացված իրադարձություն, նույնիսկ պատմական փոխհատուցման պես մի բան:

196 Audrey Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule* (Hoover Press, 1992), 331 pages.

197 Տե՛ս Ա. Զուլպլյան. Հայոց պատմության խեղափոխումը, ԳԶՎ. աշխ., էջ 41:

Հայերի եկվորութեան թեզն առաջացել է տակավին 19^{րդ} դարի վերջում, երբ հայտնաբերվեցին ու՛րարտական կոչված սեպագրերը. ու անմիջապես էլ հայտարարեցին, թե իբր «նախահայերը» Հայկական լեռնաշխարհ են գաղթել միայն մ.թ.ա. 6^{րդ} դարի կեսերին: Այս տեսակետը, ինչպես վերն արդեն նշել ենք, գիտական քննություն չբռնեց: Սակայն, կարծում ենք, ընթերցողն ինքն արդեն կարող է մակաբեւրել, թե ինչու՞ Ամերիկայում թարգմանել ու երկու անգամ՝ 1985 և 1995 թթ., հրատարակել են հայերի եկվոր լինելը փողահարող գլխավոր երկը՝ լենինգրադյան պրոֆեսոր Իգոր Դյակոնովի խիստ կողմնակալ աշխատությունը¹⁹⁸: Դյակոնովի գիրքը մոսկովյան կենտրոնից պարտադրվեց Հայաստանի Ակադեմիա՛յին. և պատահական չէ, որ այն Երևանում լույս ընծայվեց 1968 թ.: Բանն այն է, որ 1965-1968 թթ. Հայաստանում արագորեն ձևավորվում էր Արևմտյան Հայաստանի թուրքական բռնագավթմանը վերջ տալու պահանջով հզոր ժողովրդական շարժում: Անկանխատեսելի զարգացումներով հղի այս հուժկու ժողովրդական շարժումն աննախադեպ էր խորհրդային Միության պատմության մեջ, այն չափազանց վտանգավոր էր և Կրեմլի համար իրոք կարող էր դառնալ մեծ գլխացավանք: Ինչպես ցույց տվեցին ա՛վելի ուչ՝ 1988-1991 թթ. ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած իրադարձությունները, հայկական ազգային շարժումները՝ իրենց հզոր ժողովրդակայնության և արտերկրյա կապերի շնորհիվ, իրոք ընդունակ էին քայլ քայլիլ խորհրդային կայսրության ազգային քաղաքականության հիմքերը: 1968 թ. Երևանում հրատարակելով մի գիրք, որ Հայկական լեռնաշխարհը հայտարարում էր ինչ՞որ ուրիշ էթնիկ խմբերի նախնական հայրենիքը, Կրեմլը, ի թիվս ավանդական բռնի և ոչ՛ավանդական միջոցառումների, «գիտական» հարված էր հասցնում հայկական ժողովրդական նոր ծիլ տված շարժման ծրագրային դրույթներին:

Իհարկե, ակադեմիկոսներ Գրիգոր Ղափանցյանի և Գևորգ Զահուկյանի հիմնարար ուսումնասիրությունները ԱՄՆ-ում Դյակոնովի գրքի բախտին արժանանալ չէին կարող. չէ՞ որ դրանք ապացուցում են հայերի բնիկությունը Հայաստանում՝ Ուրարտական պետության հիմնադրումից դարեր ա՛ռաջ¹⁹⁹: Ի դեպ, Դյակոնովի գիտական անաչառության մասին դատելու համար, բավական է հիշել, որ նա «ոտքի վրա» ընդամենը 405 էջում, «անհիմն» է հայտարարել Ղափանցյանի և Զահուկյանի ծավալուն աշխատությունները²⁰⁰ (այդ աշխատությունների գիտական բարձր արժեքը հաստատվել է հետագա բազմաթիվ ուսումնասիրություններով)²⁰¹: Իսկ հայերի փոյուզիական ծագման անհնարինությունը եզրահանգած՝ գերմանացի գիտնական Օ. Հասսի մենագրությունը (Die phrygischen Sprachdenkmäler, Sofia, 1966) արժանացել է Դյակոնովի քամահրական մերժմանը ընդամենը մի... ծանոթագրության մեջ²⁰²: Ինչպես նշում է ակադ. Բ. Առաքելյանը, Դյակոնովը նաև «բացասական վերաբերմունք է ցուցաբերում հայկական աղբյուրների, մասնավորապես՝ Մովսես Խորենացու պահպանած ավանդական տեղեկությունների նկատմամբ»²⁰³: Իրականում, այս փաստը Դյակոնովի կողմնակալությունը մատնում է լավագույնս (Խորենացուն «գերքննադատելու» քաղաքական շարժառիթների մասին առավել մանրամասն կխոսենք ստորև):

Այս առումով ուշագրավ են ամերիկացի «հայագետների» վերջին մի քանի ելույթները: Հայաստանի անկախացումից անմիջապես հետո մի կոչ՛վզողուցում ուղղվեց բոլոր նրանց, ովքեր կփորձեն կասկածի առնել հայերի եկվորության մասին փոչ թեզը: Զավեշտ է, սակայն այդ կոչը հրապարակողի դեմ ընդհանուր և հայերի ծագումնաբանության խնդիրների իր անձարակ «մեկնաբանություններով» հանդես եկավ այս հարցերի հետ մասնագիտական որևէ առնչություն չունեցող մի անձնավորություն՝ ԱՄՆ Կոնգրեսի գրադարանի Հայկական բաժնի պատասխանատու Լևոն Ավդոյանը: 1992 և 1993 թթ. կարդացած իր գեկուցումների և դրանք ամփոփող առանձին ընդարձակ հոդվածի մեջ, Ավդոյանը, փաստական նյութի հետ կապ չունեցող տարտամ դատողություններ անելուց հետո, հավասարության նշան դրեց հայերի բնիկ լինելն ապացուցող հեղինակների և ազբբեջանցի հայտնի կեղծարար Զիյա Բուլնիա՛յի:

198 Игорь М. Дьяконов, Предистория армянского народа. Ереван: АН, 1968. Igor M. Diakonoff, *The Pre-history of the Armenian People*. The English translation by Lori Jennings (Delmar: Caravan Books, 1985 and 1995).

199 Տե՛ս վերը, ծնթ. 16:

200 Տե՛ս Дьяконов, Предистория армянского народа, стр. 209-214.

201 Տե՛ս, օրինակ, Հ. Խ. Բարսեղյան. Գրիգոր Ղափանցյանը լեզվաբանական հարցեր (ծննդյան 110-ամյակի առթիվ). ԸՌ Պատմա-Մանրագրական հանդես 1997, 2 (146), էջ 33-40:

202 Նույն տեղում, էջ 243.

203 Նույն տեղում, էջ 184-187. հմմտ. Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Բ. Զահուկյան, Գ. Խ. Ապրուզյան. Ուրարտու-Հայաստան, էջ 36, ծնթ. 41:

Թովի միջև²⁰⁴: Արևմտյան բոլոր «անհնազանդ» գիտնականներին ուղղված այս հոդվածն անխաղաղ չափման ամբողջ իմաստը պարփակված է հետևյալ նախադասության մեջ. «այդ (իմա՝ Հայաստանի Ա. Ա.) հողի վրա հայերը տիրապետություն են հաստատել այլ ժողովուրդների տիրապետությունից դարեր հետո» (...the Armenians, whose dominance over the land comes ջնմբս չբլմլսկբվ ըն գրկլլլլլբ գո ըմբբս բբբբբբբ) (ընդգծումն իմն է՝ Ա. Ա.)²⁰⁵: Այսքանով չբավարարվելով, Ավդոյանն առաջ է անցնում և դոն՝ քիչոթավարի գրոհում աստվածաշնչական մի հայտնի ավանդության վրա, ինչ է թե դրանից ևս մակա՞ բերելի է Հայաստանում հայերի բնիկությունը: Խոսքը վերաբերում է տարածված երկհազարամյա հայ՞ կական, եբրայական, հունական և եվրոպական այն ավանդությանը, ըստ որի Նոյյան տապանն իջել էր Արարատ լեռան գագաթին ու, հետևաբար՝ Հայաստանը մարդկության բնօրանն է, իսկ հայերն էլ Նոյի այն ժառանգներն են, որոնք մնացել են իրենց բուն նախնական հայրենիքում: Ավդոյանի համար «հաս՞ տատված փաստ» է, որ Աստվածաշունչը նկատի է ունեցել ո՛չ թե Արարատ լեռը, այլ սոսկ «Արարատի՞ /Ուրարտուի սարերը»: Ավդոյանը, չգիտես ինչու, ջղաձգվում է նաև միջնադարյան մեկ այլ՝ Եղեմի պարտեզը Հայաստանում տեղադրող ավանդությունը հիշելիս²⁰⁶: Ընդամին, Ավդոյանը մի կողմից գո՞ վաբանում է Ի. Դյակոնովին, Կ. Թումանովին և Ն. Գարսոյանին (վերջինս նույնպես անվերապահորեն գրում է հայերի եկվորության մասին, առանց մե՛կ բառով իսկ հիշելու հայերի բնիկությունը հաստատող տեսակետները²⁰⁷), իբրև օբյեկտիվ, անկաշառ գիտնականների, իսկ, մյուս կողմից, քննադատում է, կրկին առանց որևէ փաստարկի, իր օբյեկտիվ դիրքով հայտնի Դեյվիդ Մ. Լանգին («կասկածելի» ան՞ վանելով նրա աշխատությունները), Լևոն Զեքրյանին ու Էդվարդ Գուլբեկյանին, որոնք համարձակվել էին անգլերենով գրել հայերի՝ Հայաստանում բնիկ լինելու մասին²⁰⁸:

Ավդոյանի ելույթի ծրագրային բնույթ ունենալը վերջերս ստացավ մի հետաքրքրական հաստատում ևս: 1996-1997 թթ. հայ երիտասարդ գիտնական Ա. Մովսիսյանը, ակադեմիկոս Գագիկ Սարգսյանի ղեկավարությամբ, աշխատում էր ընթերցել ուրարտական գաղափարագրերը (sic ընդ սեպագրերը), ո՞րոնց ուսումնասիրությունը դեռ նոր է սկսվում: Ա. Մովսիսյանի պրպտումները հանգել էին տակավին հաստատում չգտած այն վարկածին, համաձայն որի այդ հիերոգլիֆները գրված են հին հայերենով: Այս վարկածի հրապարակմանն անմիջապես հետևեց Հարվարդի համալսարանի՝ Մաշտոցի անվան հայագի՞ տական ամբիոնի պրոֆեսոր Զեյմա Ռասսելի՝ մամուլով լայնորեն սփռված հայտարարությունը, որտեղ նա՝ նախապես Ավդոյանի առաջադրած եղանակով, բունիաթովականության մեջ մեղադրեց հայ գիտնա՞ կաններին, առանց դույզն իսկ խորամուկ լինելու հարցի էություն մեջ, նույնիսկ չիմանալով, որ խոսքը վերաբերում է ուրարտական հիերոգլիֆներին, և ո՛չ վաղուց ի վեր հիմնականում վերծանված սեպագ՞ րերին²⁰⁹: Այստեղ կարևորն այն չէ, թե Ա. Մովսիսյանի վարկածը հետագայում կհաստատվի կամ կմերժ՞ վի, այլ այն, որ կրեմլյան թելադրանքից ազատված Հայաստանյան հայագիտությանն այժմ էլ փորձում են պարտադրել «հարվարդյան սանձը»:

3. Մովսես Խորենացու, Եղիշեի և Փավստոս Բուզանդի երկերի ապապատմականացման ցկրտումները

3.1. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութան» «քննություն»-ը

Հայոց պատմագրության հիմքը՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն» անվստահելի աղբ՞ յուր հռչակելը, իսկ հեղինակին էլ «ստախոս» և «ինքնակոչ» անվանելն ունեն քաղաքական երկու այժ՞ մեական նպատակ.

ա) առանց Խորենացու տեղեկությունների մենք՝ հայերս, երբեք չենք գտնի մերօրյա՛ ուղմավարա՞ կան նշանակություն ունեցող բազմաթիվ հանգուցային հարցերի պատասխանները, օրինակ՝ թե արդյո՞ք

204 L. Avdoyan, "Afro-Centrism, Armeno-Centrism and the Uses of History," in Jean-Pierre Mahé and Robert W. Thomson, eds., *From Byzantium to Iran: Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoian* (Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1997), pp. 81-96: on 91.

205 *Ibid.*, p. 89.

206 *Ibid.*, p. 87, note 22.

207 Thomas F. Mathews and Roger S. Wieck, eds., *Treasures in Heaven: Armenian Illuminated Manuscripts* (The Pierpont Morgan Library, New York: Princeton University Press, 1994), p. 5.

208 *Ibid.*, p. 86, 91-92.

209 Տե՛ս, օրինակ, Голос Армении, 15 марта 1997 г., с. 4.

Հայերը Հայոց բարձրավանդակի բնիկներն են, թե ո՞չ, ե՞րբ և ինչպե՞ս է ստեղծվել Հայոց պետությունը, ի՞նչ հզորություն և միջազգային կշիռ է այն ունեցել, ազգային ինքնագիտակցության ի՞նչ մակարդակ ենք մենք ունեցել հին ժամանակներում, ի՞նչ կառույց և ի՞նչպիսի ավանդույթներ է ունեցել հին Հայկական բանակը և այլն:

բ) Մովսես Խորենացուն և նրա երկն այսպես վարկաբեկելն ու իբրև անվստահելի սկզբնաղբյուր ներկայացնելը մեխանիկորեն հարվածում է Հայ հին և միջնադարյան ամբողջ պատմագրությունը, որի պատկերացումները Հայոց պատմության մասին, ինչպես նաև սկզբունքներն ու մոտեցումները պատմական նյութին, բնականաբար, ունեն Պատմահոր խորը և բարերար ազդեցության կնիքը: Դրանով իսկ փորձում են մեկ առ մեկ պատմականորեն անարժեք հռչակել Հայ պատմագրության մյուս գլուխգործոցները ու նրանց պարունակած փաստական ահեղի նյութը:

Ինչպես Հայտնի է, Մովսես Խորենացու երկի ուսումնասիրությունն անցել է 19 դարի վերջի և 20 դարի սկզբի մոդայիկ, այսպես կոչված՝ գերքննադատության (գիպերկրիտիցիզմի) փուլի միջով: Բանաձև սիրությունն նորագյուտ գիտաքննական եղանակներով այդ տարիներին մի շարք գիտնականներ (Ա. Գուտշմիդտ, Ա. Կարիեր, Գ. Խալաթյանց, Հ. Դաղբաշյան, հետագայում սրանց միացան նաև Ն. Ադոնցը և Հ. Մանանդյանը և ուրիշներ) Մովսես Խորենացուն Հայտարարեցին հեղինակ ոչ թե 5րդ դարի, ինչպես Խորենացին ինքն էլ հստակ իր մասին հաղորդել է, այլ ավելի ուշ՝ 7, 8 կամ 9րդ դարում ստեղծագործած մի ինքնակոչ: Ժամանակագրորեն ավելի այս կողմ գալ չկարողացան, որովհետև 10րդ դարի հեղինակները, հատկապես՝ Թովմա Արծրունին ու Հովհաննես Դրասխանակերտցին, առատորեն օգտվել են Խորենացու երկից: Այս գիպերկրիտիկներից մի քանիսը, հատկապես՝ Գ. Խալաթյանցը, Ա. Քարիերը և Հ. Դաղբաշյանը, ավելի առաջ էին անցնում ու անարժանահավատ հայտարարում Խորենացու երկի պարունակած պատմական ամբողջ նյութը: Սկսած արդեն 1890ականներից, Մովսես Խորենացու պատմագրական տեսակետից անվարժ այս քննադատությունն ինքը հիմնավորապես քննադատվեց այնպիսի խոշոր հայագետների կողմից, ինչպիսիք էին, օրինակ, Ն. Բյուզանդացին, Հ. Տաշյանը, Ֆ. Քոնիբերը, Գ. ՍերժԱկրտչյանը, Մ. Աբեղյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Թ. Ավդալբեկյանը, Հ. Աճառյանը և այլոք: 1940-60ական թթ. դրությունը, խորհրդահայ մի շարք մասնագետների քննախույզ պրպտումների (հատկապես՝ Գագիկ Սարգսյանի երկու ուղենիշային մենագրությունների)²¹⁰ հրապարակումներով Խորենացու երկի 5րդ դարին պատկանելը և անգերագնահատելի արժանահավատությունն այլևս մեկընդմիջտ պարզված փաստեր էին, որոնք հետագա տարիներին իրենց համոզիչ հաստատումը գտան բազմաթիվ այլ գիտնականների ուսումնասիրություններում և հայտնագործություններում²¹¹:

Սակայն 1950ական թթ. անսպասելիորեն խորենացիագիտության ասպարեզ ցատկեց թուրքական գաղտնի ծառայությունը՝ ի դեմս իր գործակալ վերոհիշյալ Էսաթ Ուրասի: 1950 թ. Անկարայում լույս տեսավ վերջինիս հաստատվող «Հայերը պատմության մեջ և Հայկական հարցը» վերջինիս հանրահայտ գեղծարարությունը, որը Խորենացուն ընտրել էր որպես հատուկ հարձակմանն արժանի կարևոր թիվ ըրախ²¹²: Անշուշտ, Ուրասը Հայոց պատմությունը կեղծելու հանձնարարությունն ստացել էր ո՛չ նույն 1950 թ., այլ դրանից առնվազն մի քանի տարի առաջ, ամենայն հավանականությամբ՝ 1945 թ., երբ Խորհրդային Միությունը մարտի 19ին չեղյալ հայտարարեց 1925 թ. սեպտեմբերի 17ի թուրքական տական պայմանագիրը, իսկ հուլիսի 17ից օգոստոսի 20ը կայացած Պոտսդամի կոնֆերանսում՝ Մոլոտովն արդեն պաշտոնապես տարածքային պահանջներ ներկայացրեց թուրքիային Կարսի և Արդահանի

210 Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը. Երևան, ԳԱ, 1965: Նույնի՝ Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին. Երևան, ԳԱ, 1966:

211 Տե՛ս, օրինակ, Gaguk Sarkissian, "The History of Armenia" by Movses Khorenatzi (Yerevan: State University Press, 1991), pp. 47-58. Խորենացիագիտության մատենագիտության ծավալների մասին որոշ պատկերացում կարող են տալ Երևանում կայանքած՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ստեղծման 1500ամյակը» միջազգային գիտաժողովի դրույթները (Երևան, ԳԱ, 1991):

212 Esat Uras, *Tarihite Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (Ankara: Yeni Matbaa, 1950), pp. 3-15, Esat Uras, *The Armenians In History And The Armenian Question* (Istanbul: Documentary Publications, 1988), pp. 225-244. Օրինաչափ է, որ թուրք պատմագրությանը և մասնավորապես, Ուրասին խիստ քննադատության ենթարկված ամերիկացի գիտնական Ֆոսսը, ընկնելով ԱՄՆ-ում Խոմրենացուն քննադատողների ազդեցության տակ, ինքն էլ է բացատրում է Պատմահոր «Հայոց պատմության» և հայկական մյուս թանկարժեք պատմագրական աղբյուրների հավաստիությունը, ասելով, թե հայոց պատմությունը հնարավոր է վե՞րականգնել... հույն և հռոմեական պատմիչների հաղորդած նյութի հիման վրա միայն: Բացի այդ, Ֆոսսը նույնպես չափից դուրս հաճախ անտեղի օգտագործում է Անատոլիա և արևելյան Անատոլիա եզրերը՝ Հայաստան ասելու փոխարեն՝ Clive Foss, "The Turkish View of Armenian History: A Vanishing Nation," *op. cit.*, pp. 258-260.

վերաբերյալ, դրանք հիմնավորելով հայ ժողովրդի և Հայկ. ԽՍՀ պատմական իրավունքներով²¹³: Հե՞տաքրքիր է, որ այդ պահին ԱՄՆ նախագահ Հ. Տրումենը այդ հարցը համարում էր թուրք-խորհրդային երկկողմանի հարաբերությունների առարկա, դեմ չլինելով որևէ լուծման, որին կհանգեին թուրքիան և խորհրդային Միությունը: Սակայն, թուրքիայի թիկունքին կանգնեց Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Չերչիլը, իսկ 1947 թ. մարտին՝ ԱՄՆ-ում «Տրումենի դոկտրինայի» հռչակումով, ԱՄՆ-ն ևս ստանձնեց «կոմունիստական վտանգի» առջև կանգնած թուրքիայի պաշտպանությունը:

Հասկանալի է, որ 1940-ական թթ. (ու այդուհետև դրանից հետո՝ միշտ, քանզի ԽՍՀՄ-ը, հարմար առիթի դեպքում, կարող էր միշտ էլ վերարծարծել տարածքային նույն պահանջը) թուրքիայի համար շտապ անհրաժեշտություն էր առաջացել «ապացուցել», որ արևելյան թուրքիայում մնացած հայկական հողերը պատմականորեն երբեք Հայաստան չեն եղել:

Պատահականություն էր, ուրեմն, որ Սաուր պատերազմի բորբոքման տարիներին Պատմահոր նկատմամբ թուրքական պրոպագանդայի մոտեցումները «գիտականորեն» զարգացվեցին ՆԱՏՕ-ի խմբավար երկրում՝ ԱՄՆ-ում, անմիջապես թուրքիայի ՆԱՏՕ-ին անդամագրվելուց (1952 թ.) հետո: ԱՄՆ-ում խորենացու (իմա՝ հայ պատմագրության և հայոց պատմության) դեմ նոր խաչակրաց արշավ վանքի նախաձեռնողի դերում հանդես եկավ պրոֆեսոր Կիրիլ Թումանովը: Վերջինս, առանց որևէ նոր լուրջ փաստարկ ներկայացնելու, և, որ ամենակարևորն է՝ ամբողջությամբ զանց առնելով վերջին տասնամյակներում հրապարակված արժեքավոր ուսումնասիրությունները, վերարծարծեց Մոսկուսի խորենացու ու նրա «Հայոց պատմության» վերաբերող հին դրույթները: Ստորև մեջբերված թումանովի խոսքերը ցուցադրում են էսաթ Ուրասի հետ նրա գաղափարաբանական կապն ու հարազատությունը.

Այս որոշակիորեն խորհրդավոր և միտումնավոր կերպով հնարող հեղինակը... որ ձևացնում էր, թե գրում է իր ապրած իսկական ժամանակից շատ ավելի վաղ շրջանում... ստեղծեց իր սեփական ավանդույթն ու դպրոցը, ամբողջությամբ խեղաթյուրելով իրեն անմիջապես նախորդող անցյալն ու այդպիսով իսկ ձևավորելով [հայոց] հաջորդ սերունդների պատկերացումները պատմության մասին:

[This somewhat mysterious and deliberately mystifying author... who pretended to belong to an epoch far anterior to his own... but also forged a tradition, a school, of his own, which completely disfigured the more immediate past and so molded the historical perspective of generations to follow.]²¹⁴

Թումանովը գրեց, թե «կեղծՄոսկուսի խորենացու "Հայոց պատմությունը" կազմվել է Տրոյ դարի երկրորդ կեսին, սակայն ձևացվել է՝ թե գրվում է Տրոյ դարի երկրորդ կեսին (History of Armenia of pseudo-Moses of Chorene, purporting to have been written in the latter half of the fifth century, but actually compiled in the latter half of the eighth)²¹⁵: Թումանովն էր, որ դրեց խորենացուն անվանարկելու ամբերիկյան ավանդույթի սկիզբը, գրելով, թե՝ «լինելով մտածված կերպով մոլորեցնողի նման մեկը, այս հեղինակը վաստակել է իր կեղծՄոսկուսի անունը (Being, thus, something of a deliberate mystifier, this author has deserved his appellation of Pseudo-Moses)»²¹⁶:

Այսքանով հանդերձ, խորենացիագիտությունն արդեն այնպիսի խոշոր նվաճումներ էր արձանագրել, որ Թումանովը անմիջապես չհամարձակվեց հռչակել խորենացու Պատմությունը անվաստահի աղբյուր, ասելով, որ այն «այդուհետևայնիվ, պարունակում է հնագույն ժամանակաշրջանին վերաբերող անգնահատելի տեղեկություններ»²¹⁷: Իրականում, Թումանովն զբաղված էր խորենացու դեմ հաջորդ՝ կատաղի և «վճռական» գրոհի նախապատրաստմամբ: Այդ գրոհը ձեռնարկեց Հարվարդում ու, վերջերս էլ, Օքսֆորդի համալսարանում հայագիտություն դասավանդող «աշխարհահռչակ պրոֆեսոր» Ռոբերթ Թոմսոնը, որը 1978 թ. առաջին անգամ անգլերեն թարգմանեց Մոսկուսի խորենացու գլուխգործոցը:

Թոմսոնն սկսեց նրանից, որ խորենացու «Հայոց պատմությունը» թարգմանեց ո՛չ թե «Հայաստանի պատմություն» (History of Armenia), ինչպես որ նրանից առաջ դեռևս ճիշտ թարգմանում էր Թումանովը²¹⁸, այլ՝ առաջին անգամը լինելով, «Հայերի պատմություն» (History of the Armenians): Ասենք, որ

213 Այս հարցերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*. Revised Second edition (New York: St. Martin's Press, 1990), pp. 360-363.

214 Տե՛ս Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Georgetown University Press, 1963), p. 108.

215 Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, pp. 104-105.

216 *Ibid.*, p. 330.

217 *Ibid.*, pp. 104-105.

218 Տե՛ս Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, pp. 104, 108 և այլն:

արդի հայագիտութիւնը միակարծիք է, որ իրենց երկերը «Հայոց պատմութիւն» վերնագրելով, մեր ոսկեգարբի պատմիչները նկատի են ունեցել Հայաստանի պետութեան և նրա մեջ ծաղկող հայկական քաղաքակրթութեան պատմութիւնը: Իսկ վերջերս Արտաշես Մաթևոսյանը, միանգամայն պատճառաբանով և կերպով, ցույց տվեց, որ խորենացու երկի խորագիրը եղել է ոչ թե սոսկ «Հայոց պատմութիւն», այլ «Պատմութիւն Հայոց Մեծաց», այն է՝ «Մեծ Հայաստանի պատմութիւն»²¹⁹:

Այս առթիվ ուշագրավ է թոմսոնի տված բացատրութիւնը.

Թեև ոմանք կնախընտրեն թարգմանել Հայաստանի պատմութիւն, սակայն դասական հայերենում "Հայաստան" աշխարհագրական եզրը ավելի հաճախ հաղորդվում է "հայոց աշխարհ, երկիր" ձևով (ընդգծումն իմն է՝ Ա. Ա.)²²⁰:

Ինչպես դժվար չէ նկատելը, թոմսոնը Հայաստանին հաղորդում է սոսկ աշխարհագրական իմաստ, դրանով իսկ մատնելով այն, որ ինքը Հայաստան եզրին մոտենում է թուրքական պատմագրութեան կիզակետի միջով, տակավին Ուրասի կողմից ձևակերպված գաղափարախոսական սահմանումների համաձայն: Մինչդեռ Հայաստան եզրը, նախ և առաջ, նշանակում էր հայկական էթնոսով բնակեցված և դարեր շարունակ ազգային պետականութիւն վայելող տարածք, և ո՛չ թե լոկ աշխարհագրական հասկացութիւն, Աֆրիկայի կամ Հնդկաստանի պես մի եզր:

Մեկ պարբերութեամբ շեղվենք խորենացուց: Համոզվելով, որ իր կեղծիքները հակահարված չեն ստանում, թոմսոնը լիտիացավ մինչև այն աստիճան, որ 1991 թ. իր Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմութեան» վերնագրի հետ վարվեց ջ հջ Բունիաթով. բուն խորագրից ջնջեց Հայաստան բառը և գրքի կազմի ու տիտղոսաթերթի վրա, նաև՝ բոլոր էջերի վերևում գրեց. «Ղազար Փարպեցու պատմութիւնը»: Եթե հիշենք, որ տիրահոսակ Զիյա Բունիաթովը ճիշտ նույն սկզբունքով կիրակոս Գանձակեցու երկի վերնագրից Հայաստան անունը ջնջել և այն «Հայոց պատմութիւնից» վերածել էր սոսկ «Պատմութեան»²²¹, ապա, կարծում եմ, ամեն ինչ պարզ է: Սակայն, այս հարցում թոմսոնը փոքր ինչ անհետևողական և անփուլթ եղավ. առաջաբանում և 33-րդ էջում նա Ղազար Փարպեցու երկի վերնագիրը նշում է իբրև «Հայերի պատմութիւն», սակայն անցնելով Փարպեցու շարադրանքին, նույն էջում այդ երկի հեղինակային վերնագիրն անզգուշորեն ճիշտ թարգմանում է՝ «Հայաստանի պատմութիւն»²²²:

Իր առաջաբան «ուսումնասիրութիւնում»²²³ թոմսոնը Մովսես խորենացուն մեղադրում է բոլոր հնարավոր և անհնար մեղքերի մեջ, ներառյալ՝ «խաբեութիւնների» (mystifications)²²⁴ և զանազան «պատմութիւններ հնարելու» (entirely Moses' own invention)²²⁵, Here also Moses invents a "history"²²⁶, ի դարձյալ՝ Moses invents a history²²⁷, Again, he has given a personal, tendentious, and composite story²²⁸, «Քիտավորյալ աղբյուրներն աղավաղելու և դրվագներ հորինելու» (He willfully distorts his sources and invents episodes)²²⁹, «կեղծարարութեան» (fraud)²³⁰, «կատարյալ կեղծարարութեան» (complete fraud)²³¹, ի «աղավաղումների» (Moses definitely distorts his reading of Josephus)²³², «իր աղբյուրը կեղծելու» (has

219 Ա. Ա. Մաթևոսյան. Մովսես խորենացու պատմագրի խորագիրը և ավարտման թվականը. ի Էջմիածին, 1991, ԹԺԺ, էջ 85-93: Նույն հոդվածը պարզ ցուցադրում է նաև «Հայոց պատմութիւնը» իբրև «Հայերի պատմութիւն» հասկանելու անհնարանությունը: Ֆրանսերեն լեզվով խորենացու երկի վերջին թարգմանությունը նույնպես կրում է «Հայաստանի պատմութիւն» խորագիրը, տե՛ս Moïse de Khorène, *Histoire de l'Arménie*. Nouvelle Traduction de l'arménien classique par Annie et J.-P. Mahé (Paris: Gallimard, 1993).

220 Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*. Translation and commentary on the literary sources by Robert W. Thomson (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978), p. 61, note 120.

221 Паруйр Мурадян. История - память поколений: Проблемы истории Нагорного Карабаха. Ереван, Азһастан, 1990, с. 152.

222 St'u The History of Lazar Parpeci. Translated by Robert Thomson (Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1991), p. 33.

223 Moses Khorenatzi, *History of the Armenians*, op. cit., pp. 1-61.

224 Ibid., p. 27.

225 Ibid., p. 34.

226 Ibid., p. 35.

227 Ibid., 42.

228 Ibid., p. 45.

229 Ibid., p. 58.

230 Ibid., p. 34.

231 Ibid., p. 29.

232 Ibid., p. 26.

faked his source)²³³, «Հայկական անունների համար անհավատալի ստուգաբանություններ առաջարկելու» (interest in implausible etymologies for Armenian names)²³⁴, «կեղծիքով Հայաստանը համաշխարհային ասպարեզ մտցնելու» (false introduction of Armenia onto the world scene)²³⁵, «գոյություն չունեցած կերպար պատմության բեմի վրա ավելացնելու» (Moses has added a nonexistent character to the stage of history)²³⁶, «պատմությունը հայացնելու» նպատակ ունենալու (part of Moses' "Armenianizing" of history)²³⁷, «Հայաստանի գերակայությունը ցուցադրելու համար տեքստային փոփոխություններ» կատարելու (The amendments to his story are all designed to show the preeminence of Armenia)²³⁸, Շամբատ անունը հորինելու (the name Shambat he has invented)²³⁹, «կողմնակալություն» (tendentiousness)²⁴⁰, «բացահայտ կողմնակալություն» (patent tendentiousness)²⁴¹, «տենդենցիոզ անախրոնիզմ» (tendentious anachronism)²⁴², «Հայաստանը գովաբանելու փառաբանելու իր ծանոթ սովորությանը տրվելու ու այդ նպատակով ինֆորմացիան փոփոխության ենթարկելու» (he also indulged in his usual habit of adapting the information he found there ad maiorem gloriam Armeniae)²⁴³, «պատմական իրողությունների նկատմամբ քամահարական վերաբերմունք» ունենալու (Moses' cavalier attitude toward historical realities)²⁴⁴, «բացահայտ կեղծ հայտարարություն» (patently fraudulent claim)²⁴⁵, եվսեբիոսի «Ժամանակագրությունից ծավալուն գողագրություն» (...the Չեսուրկչիք was widely plagiarized by Moses)²⁴⁶ կատարելու, նույնիսկ՝ իր օգտագործած հեղինակներին միտումնավոր չհիշատակելու ու նաև նրանցից «իր փոխառությունները սեփական արտագրության լրացումներով զարդարելու»²⁴⁷ և բազմաթիվ այլ բաների մեջ: Գիտական էթիկայի խախտումներ կատարելու մեղադրանքը միայն ի՛նչ ասես արժե. ըստ Թոմսոնի՝ Պատմահայրը պետք է իր աղբյուրները հղեր այնպես, ինչպես ընդունված է մերօրյա պատմագիտության մեջ: Սակայն, Թոմսոնը «մոռանում» է, որ 500-ը դարում այդ կարգի գիտական ասպարատ չէին գործածում ո՛չ հույները, ո՛չ հռոմեացիները, ո՛չ ասորիները, ո՛չ չինացիները, և ո՛չ էլ սեփական պատմագրություն ստեղծած այլ ժողովուրդները²⁴⁸: Անհեթեթ և մոլի հայատյացություն հայտարար է՝ պահանջելը Խորենացուց հղումների կիրառման այն ձևը, որ Եվրոպայում արմատավորվեց միայն 200-ը դարի սկզբին: Իրականում՝ Թոմսոնի հայատյացությունն արտածվում է իր գրած առաջաբանի յուրաքանչյուր էջից: Այսքանն ասելուց հետո, Թոմսոնը եզրակացնում է, որ Մովսես Խորենացին, «փաստորեն, լկտի և կեղծարար խաբեբա է» (in fact, Moses is an audacious, and mendacious, faker)²⁴⁹, «առաջին կարգի աճպարար:... Խիստ մեթոդաբանության մասին նրա հանդիսավոր հայտարարությունները նպատակ են ունեցել խաբել, շեղել քննադատական հայացքը և ապահովել իր սեփական տենդենցիոզ շարադրանքի ընդունելությունը» (he was a mystifier of the first order....His protestations of strict methodology were intended to deceive, to divert critical attention, and to encourage acceptance of his own tendentious narrative)²⁵⁰: Ինչպես ստորև կտեսնենք, այս բնութագրումները գերճշգրիտ բացահայտում են ի՛ր իսկ՝ Թոմսոնի «գիտական» գործունեությունը: Վերևում խոսեցինք Խորենացուն անհավաստի աղբյուր հռչակելու երկու քաղաքական նպատակների

233 Ibid., p. 14.

234 Ibid.

235 Ibid., p. 27.

236 Ibid., p. 34-35.

237 Ibid., p. 35.

238 Ibid., p. 37.

239 Ibid., p. 30.

240 Ibid., p. 37.

241 Ibid., p. 46.

242 Ibid., p. 49.

243 Ibid., p. 36.

244 Ibid., p. 60.

245 Ibid., p. 40.

246 Ibid., p. 33

247 Ibid., p. 48 (Moses embroiders his borrowings from Koriun with additions of his own devising), cf. pp. 14 (Moses also mentions various Greek historical works without quoting them directly. etc.), 46 (Faustus Buzandats'i... is never mentioned by name).

248 Հմմտ. Gaguk Sarkissian, "The History of Armenia by Movses Khorenatzi (Yerevan: State University Press, 1991) (in English), pp. 68-71:

249 Moses Khorenatzi, *History of the Armenians*, op. cit., p. 58.

250 Ibid., p. 56.

մասին: Թոմսոնն ունեցել է (մեծ հավանականութամբ՝ նրան պատվիրվել է) ևս մեկ կարևոր խնդիր. փորձել ապացուցելու հայ ամենամեծ ազգային հեղինակություններից մեկի անազնիվ լինելը, անվաճ նարկել ու սևացնել այդ հեղինակությունը ու այդպիսով իսկ՝ նսեմացնել հայերի ազգային ինքնասիրությունը, «խեղճացնել» հայերին, նրանց «տեղը դնել», որպեսզի հանկարծ շատ չոգևորվեն իրենց փառափ հեղ պատմությունը և Արևմուտքի դաշնակից Թուրքիայի շահերի դեմ «խելքից դուրս բաներ» չանեն, մի խոսքով՝ իրենք իրենց համարեն մի խեղճ ու կրակ ազգ (ցավոք, այսպիսի մտայնությունից դեռևս չեն ձերբազատվել շատ և շատ հայեր), ըստ այդմ էլ՝ շարժվեն, գործեն ու առաջնորդվեն: Պետք է խոսվ տովանել, որ այս նպատակի իրագործումը մեծապես հաջողվել է: Սկզբում Խորենացու հասցեին արված վերոհիշյալ անվանարկությունները լուռ ու մունջ կուլ տվեցին սփյուռքահայ, հատկապես՝ անգլախոս մտավորականներն ու մեկենասները (չմոռանանք՝ Թոմսոնն այն ժամանակ էլ, հիմա էլ աշխատում և վարձատրվում է սփյուռքահայերի՝ գումարներով հաստատված ու գործող հայագիտական ամբիոններում): Նույն կերպ վարվեց Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիան, որը դեռ ավելին՝ Թոմսոնին երկ կիցս հրավիրեց Հայաստան՝ 1986 և 1998 թթ., իսկ բոլորովին վերջերս նույնիսկ ետնաբեմային զրույցներ հնչեցին Թոմսոնին ՀԳԱ արտասահմանյան անդամ դարձնելու մասին: Մինչդեռ ազգային առողջ նկարագիր ունեցող յուրաքանչյուր հայ մարդ ու, առավել ևս, հայ մտավորական չի կարող հանգիստ ու անխռով անցնել Պատմահորն ուղղված վերոբերյալ հայհոյաբանությունների կողքով:

Մենք նպատակ չունենք անդրադառնալու Թոմսոնի պատմագիտական տեսակետից չափազանց թեք ըր և թույլ առաջաբանին, քանզի այն որոշ չափով քննադատվել է (թեկուզ և՛ մեզ հայտնի երեք քննադատներից առավել ուղղամիտ և սուր է արտահայտվել միայն մեկը՝ Պ. Հովհաննիսյանը, մյուս երկուսը՝ Լ. Տերօ Կետրոսյանը և Գ. Սարգսյանը Թոմսոնի նկատմամբ որդեգրել են անհարկի բարյացակամությամբ կամական քննախոսական դիրքորոշում)²⁵¹: Նկատենք, սակայն, երեք սկզբունքային կետ, որոնցից միայն առաջինն է, որ մատնանշել են Թոմսոնի նախորդ քննադատները, իսկ երկրորդն ու երրորդը կատարելապես անտեսվել են.

1. Մովսես Խորենացու Պատմության քննության Թոմսոնի մեթոդաբանական մոտեցումները հակա գիտական են, քանզի նա, ինչպես ասացինք, զանց է առել՝ պարզապես չի անդրադարձել հայագետների ներկայացրած այն փաստերին ու փաստարկներին, որոնք հակասում են իրեն նախընտրելի պատասխաններին: Սա վերաբերում է հատկապես հայաստանցի հայագետներին, որոնց աշխատությունները, ի դեպ, Թոմսոնը սիրում է հիշել ոչ այլ կերպ, քան միայն վարկաբեկիչ քամահրակա ընդմիջարկություններով²⁵²: Ինչ արժե միայն այն փաստը, որ Թոմսոնն իր առաջաբանում չի քննել (առավել ևս՝ մերժել) 1978 թ. դրությամբ խորենացիագիտության մեջ ամենածանրակշիռ և վերջին խոսք համարվող՝ 1965 և 1966 թթ. լույս տեսած, Գ. Սարգսյանի վերոհիշյալ երկու մենագրությունների գեթ մեկ փաստարկ: Սակայն, գիտնականին ոչ չհատուկ այս «չըջանցման» սկզբունքի կիրառման մեջ Թոմսոնը միայն հայաստանցի գիտնականներով չի սահմանափակվել: Միայն մի օրինակ. Մովսես Խորենացուն վերաբերող իր կազմած մատենագիտության մեջ, Թոմսոնը նշել է բրիտանացի նշանավոր հայագետ Ֆ. Կոնիբերի՝ Մովսես Խորենացու խնդիրներին առնչվող երկու հոդվածը, սակայն վերջինիս՝ «Մովսես Խորենացու ժամանակը» խորագրով չափազանց ուշադրավ հոդվածը²⁵³ չի հիշել: Թոմսոնի այս «մոռացկոտություն» (իրականում՝ եղած գիտական ուսումնասիրություններին խտրաբար մոտենալու) պատճառը միանգամայն պարզ է. իր այդ փայլուն ուսումնասիրության մեջ Կոնիբերը լուրջ քննադատության է ենթարկել իր ժամանակի գերքննադատների ճիշտ այն «փաստարկները», որոնց 1960՝ական թթ. սկսած փորձում են հարուստացնել

251 Տե՛ս Լևոն Տերօ Կետրոսյանի գրախոսությունը ՊատմաՄրանասիրական հանդեսում 1980, հմր. 1, էջ 268-270: Պ. Հովհաննիսյան. Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոցի» անգլերեն թարգմանության մասին. Բանբեր Երևանի Համալսարանի 1981, հմր. 3 (45), էջ 237-239: Gagui Sarkissian, "The History of Armenia by Movses Khorenatzi, op. cit., pp. 47-86. այս քննադատությունը նախապես լույս էր տեսել ռուսերենով նույն հրատարակչությունում 1986 և դարձյալ 1991 թթ.: Տե՛ս նաև իտալացի երիտասարդ հայագետ Ջուսթո Թրայնայի՝ Խորենացու 50րդ դարին պատկանելիությունը հաստատող հետաքրքիր աշխատությունը՝ Giusto Traina, *Il complesso di Trimalcione: Movses Xorenaci e le origini del pensiero storico armeno* [Թրիմալչիոյի բարդությունը. Մովսես Խորենացու և հայ պատմական մտքի ծագումը] (Venezia: Eurasistica, 1990).

252 Տե՛ս, օրինակ, Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*. Transl. and commentary by Robert W. Thomson (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982), p. 19; Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, op. cit., p. 39; Moses Khorenatsi, *Patmutiwn Hayots*. A facsimile reproduction of the 1913 Tiflis edition with an introduction by Robert W. Thomson (Delmar, New York: Caravan Books, 1981), p. XVIII; Review of Krikor H. Maksoudian's translation of Yovhannes Draxanakertsi's *History of Armenia* in *Journal of the Society for Armenian Studies*, Vol. 3 (1987), p. 165.

253 F. C. Conybeare, "The Date of Moses of Khoren," *Byzantinische Zeitschrift* (Munich) 1901, #s 3-4, pp. 489-504. Cf. Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, op. cit., pp. 369-386: on p. 378.

տալ թուժանովներն ու թոմսոնները: Կարծում ենք, այս «չրջանցման» կամ «անտեսման» սկզբունքները նկատի ունենալու համար Գագիկ Սարգսյանը՝ դիպուկ բառով որպես «անախրոնիզմ» բնորոշելով թոմսոնի դատողությունները²⁵⁴:

2. Թոմսոնի քննադատները, ցավոք, չեն արել վերջինիս գրեթե յուրաքանչյուր նախադասությունից ուղղակի ինքնաբերաբար թելադրվող ամենակարևոր հետևություններ, այն է՝ Մովսես Խորենացու և նրա «Հայոց պատմության» մասին գրելիս, Թոմսոնը գրադվել է ո՛չ թե անաչառ գիտական հետազոտություն, այլ կատարել է ֆալսիֆիկացիոն պատվեր:

Ըստ Թոմսոնի, Մովսես Խորենացու նպատակն է եղել՝ «փորձել ի մի բերել հայկական ավանդույթը և ներկայացնել այն ներդաշնակ, թեև տենդենցիոզ, ձևով, ու նաև հայերին ապահովել այնպիսի պատկանելի մի պատմություն, ինչպիսիք ունենին ուրիշ ազգերը» (to provide the Armenians with a history as respectable as that of other nations)²⁵⁵. ասել է՝ հայերի պատմությունը պակաս պատկանելի էր, քան այլ ազգերինը: Եթե Թոմսոնի այս հայատյաց միտքը բաղադրաբար Մովսես Խորենացու հաղորդումները հնարովի հայտարարելու նրա ձախորդ փորձերի հետ, պարզ է, որ Թոմսոնի նպատակը հայերին ամեն կերպ իբր մի աննշան պատմություն ու մշակույթ ունեցող ազգ պատկերել փորձելն է: Իր առաջաբանը եզրափակող պարբերության մեջ Թոմսոնը բացահայտում է նաև իր մտահոգությունների քաղաքական ենթատեքստը՝ պարզ խոսում է Պատմահոր երկի արդիական՝ չխամրող նշանակության մասին. ըստ Թոմսոնի՝ հայ սերունդներին Մովսես Խորենացու հաղորդածը «1900-րդ դարում կարևորագույն նշանակություն ունեցավ հայկական ազգայնականության առաջացման գործում: Այժմ նույնպես՝ այն (իմա՝ «Հայոց պատմությունը» Ա. Ա.) դեռևս հզոր ուժ է ազգային ինքնության շուրջը տարվող բանավեճերում»²⁵⁶: Ահա՛ թե ինչն է Թոմսոնին դրդել՝ ամեն կերպ ձգտելու ոչնչացնել Խորենացու հաղորդումների նկատմամբ որևէ հավատ. նախ՝ որպեսզի հայոց ինքնության այս իսկական աղբյուրն այլևս երբեք հայերին չծառայի այնտեղից դարձյալ ազգային ոգի ու հայրենասիրություն սովորելով, ապա, երկրորդ՝ որպեսզի աշխարհում ոչ ոք չկարողանա, Խորենացու «Հայոց Պատմության» վրա հենվելով, ճշտորեն քննելու, թե իրականում ի՞նչ էին Հայաստանն ու հայկական քաղաքակրթությունը և ո՞վ էր հայ ժողովուրդը հնագույն և հին ժամանակներում: Հետաքրքիր է, որ Խորենացու վրա Թոմսոնի դրոհը համընկավ հայության քաղաքական պահանջների բարձր ալիքին՝ 1978 թ. երկրորդ կեսին ցեղասպանության ճանաչմանն ուղղված սփյուռքահայության բավական եռանդուն գործունեության, մասնավորապես՝ հայկական ահաբեկչության ծավալման ժամանակաշրջանին:

Կրկնում ենք՝ Թոմսոնի սխալները ո՛չ թե ակադեմիական բնույթի են, ինչպես որ ցայսօր ընդունված է կարծել մեզանում, այլ կարևոր բաղկացուցիչ մասն են կազմում հակահայկական հզոր և տևական քաղաքական այն արշավի, որ վաղուց ի վեր ձեռնարկել են Թուրքիան և վերջինիս սատարող արևմտյան ուժերը:

3. Թոմսոնի քննադատների ուշադրությունից ամբողջովին վրիպել է մի չափազանց կարևոր հանգամանք ևս, այն է՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Թոմսոնի փառաբանված թարգմանությունը²⁵⁷ խիստ թերի է, իսկ որոշ հատվածներում՝ բացահայտորեն կեղծված: Ստորև, ներկայացնում ենք ընդամենը այդպիսի երկու ցցուն օրինակ: Ընդգծենք, որ երկու դեպքում էլ Թոմսոնը խեղաթյուրել է Խորենացու այն շատ թանկարժեք վկայությունները, որոնք վերաբերում են հայերիս՝ վաղ ժամանակներում ունեցած ազգային ինքնագիտակցության բարձր մակարդակին: Այստեղ նպատակահարմար չենք համարում Մովսես Խորենացու այս նախադասությունների պարունակած ամբողջ իմաստի մանրամասն վերլուծությունը, քանզի մտադիր ենք շատ շուտով հրապարակել այդ խնդրի մեր քննությունը:

254 Տե՛ս Gagiik Sarkissian, "The History of Armenia" by Movses Khorenatzi, op. cit., p. 59.

255 Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, op. cit., p. 60.

256 Ibid., p. 61.

257 Վերջերս անգլերենից անձնապես չտիրապետող հայաստանցի պատմաբաններ Պ. Մուրադյանը և Վ. Բարխուդարյանը, հավանաբար հենվելով սփյուռքահայ անգլախոս մասնագետների կարծիքի վրա, դարձյալ «գերազանց» որակեցին Թոմսոնի կատարած Խորենացու թարգմանությունը՝ տե՛ս Գագիկ խորենի Սարգսյան: Նյութեր Հայաստանի գիտնականների կենսամատենագիտության. Համար 47, Երևան (ՀՀ ԳԱԱ Ֆունդամենտալ գիտական գրադարան), 1998, էջ 21, 39:

Ա. «...եմք ածու փոքր»

Պատահականությունն չէ, որ Թոմսոնը կեղծել է Մովսես Խորենացու ամենահաճախակի հիշատակով փոքր՝ գանազան հանդիսավոր առիթներով կրկնվող, գրքերի, դասագրքերի և հոգվածների բնաբան ծառայող հետևյալ խոսքը.

Ձի թէպէտ և եմք ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, և զորութեամբ տկար, և ընդ այլով յոլով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և ի մեք ըում աշխարհիս, և արժանի գրոյ յիշատակի²⁵⁸:

Ահա և Թոմսոնի թարգմանությունը.

For although we are a small country and very restricted in numbers, weak in power, and often subject to another's rule, yet many manly deeds have been performed in our land worthy of being recorded in writing²⁵⁹.

Առավել պարզ լինելու համար, այս հատվածը վերաթարգմանենք արդի հայերենի, համեմատելով այն հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն վերջին թարգմանությունների հետ (սրանք երեքն էլ բնագիրը հիմնականում հարազատ են վերարտադրել).

Թոմսոն.

Որովհետև թեպէտ մենք փոքր երկիր ենք և շատ սահմանափակ թվով և ուրիշի իշխանությանը հաճախ ենք ենթակա, բայց և այնպես մեր հողի վրա էլ տղամարդկության շատ գործեր կան գործված, գրելու և հիշատակելու արժանի (ընդգծումներն իմն են և վերաբերում են բնագրից Թոմսոնի կառարած շեղումներին՝ Ա. Ա.):

Մալխապանց.

Որովհետև թեպէտ մենք փոքր ածու ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհումն էլ քաջության շատ գործեր կան գործված, գրելու և հիշատակելու արժանի²⁶⁰:

Սարգսյան.

Ибо хотя мы и небольшая грядка, и числом очень ограничены, и обделены могуществом, и многократно бывали покорены другими государствами, но ведь и в нашей стране свершено много подвигов мужества, достойных быть письменно увековеченными.²⁶¹

Մախ.

En effet, quoique nous ne soyons qu'une petite nation, d'un nombre limité, d'une force restreinte, et bien des fois soumise à une royauté étrangère, il se trouve que beaucoup d'actes de vaillance ont été accomplis dans notre pays, dignes d'être rappelés par écrit.²⁶²

Թոմսոնի շեղումները բնագրից նշանակալից են.

1. Թոմսոնը թարգմանել է «ածու փոքր»ը ոչ թե բառացիորեն (անգլերեն համարժեքն է՝ «a small garden bed») կամ «փոքր ազգ», որ թերևս առավել մոտ է բնագրի իմաստին, այլ «փոքր երկիր» (a small country): Իրականում՝ Հայաստանն այսօր է փոքր երկիր, սակայն հանրահայտ փաստ է, որ նույն Հայաստանը հին և միջին դարերում Մերձավոր և Միջին Արևելքի հզոր և մեծ պետություններից մեկն էր,

258 Տե՛ս Մովսես Խորենացի. Պատմություն Հայոց: Քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Արեղեանի և Ս. Յարությանցի: Լրացումները Ա. Բ. Սարգսյանի. Երևան, ԳԱ, 1991 (Նմանահամություն Տփղիսի 1913 թ. հրատարակությունից), Գիրք Ա, Գլուխ Գ, էջ 10:

259 Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, op. cit., p. 69.

260 Տե՛ս Մովսես Խորենացի. Պատմություն հայոց: Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները ակադ. Ստ. Թ. Մալխապանցի: Երևան, «Հայաստան», 1968, էջ

261 Мовсес Хоренаци. История Армении. Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. Ереван, "Айастан", 1990, с. 7.

262 Moïse de Khorène, *Histoire de l'Arménie*. Nouvell Tr. (1993), op. cit., p. 106.

իսկ Կովկասյան տարածաշրջանում՝ անվիճելիորեն ամենահզորը: Հիշենք ընդամենը մեկ պերճախոս վկայություն: Մ.թ. 10-ին դարի սկզբին հռոմեացի հեղինակ Պոմպեոս Տրոգոսը գրում էր.

Ձի կարելի լուծվածք անցնել այդպիսի մեծ թագավորության կողքից, ինչպիսին է Հայաստանը, քանի որ նրա սահմանները, Պարթևստանից հետո, իրենց ընդարձակությամբ գերազանցում են բոլոր մյուս թագավորությունների սահմաններն, ընդ որում Հայաստանը Կապադովկիայից մինչև Կասպից ծովը 1,100,000 քայլ տարածություն ունի, իսկ լայնքով նրա երկարությունն է 700,000 քայլ²⁶³:

Բնական է, ուրեմն, որ հայերը, անգամ լիակատար անկախության բացակայության ժամանակները ընդհատելով, իրենք էլ անխուսափելիորեն և հրաշալիորեն պետք է գիտակցեին Հայաստանի մեծությունը և անգամ մեծապետականությունը: Մերկախոս չլինելու համար, հիշենք մի քանի դրվագ 50-րդ դարի հեղինակներ Եղիշեից ու Ղազար Փարպեցու երկերից.

Ղազար Փարպեցի.

ա. «...[Պարսից և Հունաց թագավորները] զմեծ զաշխարհս Հայոց՝ բաժանեալ ծառայեցուցին».

բ. «...ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի [ինչպիսին Հայաստանն է]».

գ. «օտար մարդպանն որ երթայ յաշխարհն Հայոց՝ աշխարհն մեծ է, յամս երկուս և երիս հազիվ կարէ ճանաչել նախ զիրս աշխարհին, զդերն և զդժուարն, ապա զմարդիկ աշխարհին»²⁶⁴:

Եղիշե.

«Եվ մինչ [մոգերը] չև հասեալ էին մեծ աշխարհն Հայոց...»²⁶⁵

Այս վկայությունները, որ թոմսոսին պետք է շատ լավ ծանոթ լինեն (ինչպես վերն ասացինք, նա հետագայում թարգմանել է նաև Ղազար Փարպեցու և Եղիշեի հիմնական երկերը), բավարար են փաստելու համար, որ Մովսես Խորենացու «ածու փոքր» պատկերավոր խոսքը ոչ մի կերպ հնարավոր չէ թարգմանել «փոքր երկիր», այլ պետք է պահպանել բնագրային տարբերակը այնպես, ինչպես այն գրվել է: Այլապես, յուրաքանչյուր թարգմանիչ կարող է այն թարգմանել իր ցանկացած ձևով, օրինակ՝ «փոքր ազգ» (այսպես են վարվել մի շարք թարգմանիչներ, այդ թվում Ժ.Պ. Մահեն), «փոքր բանակ», «փոքր քաղաքակրթություն», «փոքր դաշտ», կամ էլ ինչպիսի փոքր բան: Ի դեպ, այս ամենը գիտակցելով, Մովսես Խորենացու Պատմության հայերեն և ռուսերեն վերջին թարգմանությունների մեջ, «թէպէտ և եմք ածու փոքր»ը հատակ և ճիշտ թարգմանվել է իբրև «թեպետ մենք փոքր ածու ենք» ու «ХОТЯ МЫ И НЕБОЛЬШАЯ ГРЯДКА»²⁶⁶: Բացառված չէ, որ թոմսոսն ընկել է «Հայկազյան բառարանի» ազդեցություն թյան տակ, որտեղ ևս այս հատվածն սխալ է ներկայացված, իբրև՝ «ազգ սակավաթիվ, փոքր աշխարհ»²⁶⁷: Սակայն, պակաս հավանական չէ նաև այն, որ թոմսոսն «փոքր ածուն» «փոքր երկրի» վե՞րածած լինի մտածված կերպով՝ թուրքական պատմագրության իր որդեգրած սկզբունքների համաձայն:

2. Բնագրի «ընդ այլով յոլով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ»ը թոմսոսն վերածել է սոսկ «հաճախ ուրիշի իշխանությունը ենթակա» (ընթերցված մը ջլըմնբս՝վ սւհը): Այս դեպքում նա արել է իմաստային երկու ծանրակշիռ աղավաղում.

ա) նախ՝ նա պարզապես դուրս է նետել «օտար թագավորությունների տակ նվաճված» արտահայտությունը. սրանով նա ոչնչացրել է բնագրի այս հատվածի իմաստային կարևոր շերտը՝ Հայաստանի թագավորության հակաինչային ենթաիմաստը. «այլ թագավորություններ»ը նվաճել էին ոչ թե սոսկ հայերով բնակեցված մի երկիր, այլ Հայաստանի թագավորությունը, հայկական պետությունը:

բ) Դուրս նետելով Մովսես Խորենացու բառերը՝ Հայաստանի քանիցս նվաճված լինելու մասին, թոմսոսն արդյունքում ստացել է, որ հայերը եղել են «հաճախ ուրիշի իշխանության ենթակա», այն էլ՝ ինչպիսի անհայտ պատճառներով: Այնինչ Պատմահոր այս պարզ շարադրած հատվածի ճիշտ անգլերեն

263 Տե՛ս Հայ Ժողովրդի պատմություն. Հ. 1. Երևան, 1971, էջ 707: Այստեղ 1, 100,000-ը սխալմամբ թարգմանվել է իբրև «տասանեկ հազար քայլ». հմմտ. Գույն Էջի 80րդ ծանոթագրության մեջ զետեղված լատիներեն բնագրի հետ:

264 Տե՛ս Ղազար Փարպեցի. Պատմություն Հայոց: Թուրթ ստ Վահան Մամիկոնեան: Երևան, Համալսարանի հրատ., 1982, էջ 26, 30, 430:

265 Եղիշե. Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին: Թարգմ. և ծանոթագրությունները Ե. ՏերՍիմասյանի. Երևանի Համալսարանի հրատ., 1989, էջ 102:

266 Տե՛ս Մովսես Խորենացի. Պատմություն հայոց: Թարգմանությունը Ստ. Մալխասյանի, Գշվ. աշխ., էջ 70: Мовсес Хоренаци. История Армении. Перевод Гагика Саркисяна, с. 7.

267 Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի: Վեճետիկ, Սբ. Ղազարի տպարան, 1836, էջ 21:

Թարգմանությունը պետք է լիներ այսպես՝ «we... many times have been conquered by foreign kingdoms»: Եվ այսպես՝ Թոմսոնի Թարգմանություն մեջ ամբողջությամբ վերացված է բնագրում շատ հստակ արտաբերված այն միտքը, որ Հայաստանի թագավորությունը նվաճվել է բուն ուժով այլ պետությունների կողմից:

Կարելի է արդյոք Թոմսոնի կառուցած այս՝ «մենք... հաճախ ենք ուրիշի իշխանության ենթակա» բառաշարի պատահական վրիպում համարել: Այս կապակցությամբ տեղին է դարձյալ հիշատակել աճմերիկացի գիտնական Քլիվ Ֆոսսին, որն ուշադիր քննելով հայոց պատմության հանդեպ թուրքական պատմագրության որդեգրած մոտեցումներն ու սկզբունքները, եկել է այն եզրակացության, որ թուրք պատմաբանները «որպես կանոն, հայերին ներկայացնում են իբրև մեկ ուրիշին ենթակա» (Armenians [were] presented, as usual, as subject to someone else)²⁶⁸: Որքա՞ն կգարմանա Ֆոսսը, եթե հանկարծ պարզի, որ իր վստահած ամերիկացի՝ հեղինակը՝ Հարվարդի համալսարանի պրոֆեսոր Թոմսոնը, անում է նույնը, սակայն ո՛չ թուրքական բուհ եղանակներով, որոնք արևմտյան փոքրիշատե պատրաստված ընթերցողին կարող են անվստահություն ներշնչել, այլ շատ ավելի «բարձր որակով»՝ պատմական սկզբնաղբյուրը կեղծելով մինչև այն աստիճան, որ հայերի Պատմահայրն ինքն արտասանի (ընդ որում՝ բառացիորեն) հայոց պատմության հանդեպ թուրք պրոպագանդիստների մշակած գլխավոր սկզբունքներից մեկը՝ «մենք... հաճախ ենք ուրիշի իշխանության ենթակա»:

Թուրքական «Հայագիտություն» հետ վերոհիշյալ նմանությունները թույլ են տալիս վստահություն հայտնելու ևս մեկ խիստ կարևոր եզրակացություն. Թոմսոնը (ինչպես և վերը քննված Սյունին և Ընկ.) ունեցել են միևնույն, ընդհանուր և, ամենայն հավանականությամբ՝ գրավոր հանձնարարական աղբյուրները, ինչ որ թուրք պատմաբանները: Այդպիսի աղբյուր՝ հանձնարարական ծառայելու նպատակով է գրվել և անգլերեն թարգմանվել էսաթ Ուրասի վերոհիշյալ գիրքը, սակայն, անշուշտ, եղել են (ու, թերևս, կան) այլևայլ նույնանպատակ գրավոր նյութեր ևս:

3. Թոմսոնը «գործք արութեան»ը թարգմանել է իբրև «տղամարդկային գործեր» (manly deeds), այլ ոչ թե առավել համապատասխանող «քաջություն, անվեհերություն, խիզախության գործեր» բառերով (անգլերենում հնարավոր են բազմաթիվ տարբերակներ, օրինակ՝ valiant deeds, deeds of valor կամ deeds of bravery): «Տղամարդկայնություն» բառը «քաջություն» իմաստը պարունակող հոմանիշներից, թերևս, ամենաթույլն է: Ուստի, բնական է, որ Թոմսոնը պետք է նախընտրեր պակաս ուժգին հնչողություն ունեցող հոմանիշը, որպեսզի՝ իր պատվիրատուների առաջադրանքներին և ճաշակին համապատասխան, փորձեր հնարավոր չափով նսեմացնել հայերի ազգային արժանիքները: Սակայն, Թոմսոնն ինքն էլ հենց բացահայտել է իր սխալը, երբ նույն գրքի մեջ՝ առաջաբանում, նույն հատվածն անգղոլորեն թարգմանել է ճիշտ՝ valiant deeds²⁶⁹:

Վերջում առաջարկում ենք այս հանգուցային նշանակություն ունեցող հատվածի՝ առավել ճշգրիտ անգլերեն ամբողջական թարգմանությունը.

Although we are a small garden bed, quite limited in numbers and weak in power, and many times have been - conquered by foreign kingdoms, yet many deeds of bravery can also be found to have been done in our realm in our realm which are worthy of written remembrance.

Բ. «Արանց կացեալ գլուխ» հատվածը

Մովսես Խորենացու երկում կա մի հատված, որ, ի թիվս նմանատիպ այլ տեղիների, շեշտակիորեն ընդգծում է հայոց մեջ գարմանալիորեն վաղ առաջացած ազգային հստակ ինքնագիտակցության, հայրենասիրության, նույնիսկ՝ ազգայնականության (նացիոնալիզմի) փաստը: Այդ հատվածը վերաբերում է մ.թ.ա. 61րդ դարի հայ թագավոր Տիգրան Երվանդյանին, որը, ըստ Պատմահոր.

Արանց կացեալ գլուխ և արութիւն ցուցեալ՝ զազգս մեր բարձրացոյց, և զընդ լծով կացեալս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց...²⁷⁰

Թոմսոնը թարգմանել է.

268 Clive Foss, "The Turkish View of Armenian History: A Vanishing Nation," *op. cit.*, p. 263.

269 Moses Khorenatzi, *History of the Armenians*, *op. cit.*, p. 56.

270 Մովսես Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց. Ա, ԻԴ, էջ 72:

He was supreme among men and by showing his valor he glorified our nation. Those who had been under a yoke he put in a position to subject and demand tribute from many.²⁷¹

Դարձյալ՝ վերաթարգմանելով այս հատվածը հայերենի՝ համեմատենք այն հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն (երկուսն էլ բնագրին հարազատ են) վերջին թարգմանությունների հետ.

Թոմսոն՝

Նա գլխավորն էր տղամարդկանց մեջ և ցույց տալով քաջություն՝ փառաբանեց մեր ազգը: Նրանց, ովքեր լծի տակ էին, նա կարգեց շատերի վրա վերադաս և հարկ պահանջող:

Մալխասյանց՝

Նա տղամարդկանց գլուխ կանգնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրացրեց, և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ²⁷²:

Սարգսյան.

Отважно возглавив мужей, он возвысил наш народ и нас, угнетённых, сделал угнетателями, налагающими дань на многих.²⁷³

Մահե.

Sans égal parmi les hommes et montrant partout son courage, il éleva haut notre nation. Nous qui étions sous le joug, il nous mit en état de subjuguier et de rendre tributaires de nombreux peuples.²⁷⁴

Արդ, խորենացու բնագրի համեմատ թոմսոնն արել է երեք իմաստափոխիչ շեղում.

ա) նա անհարկի կերպով բաժանել է խորենացու մեկ նախադասությունը երկու մասի: Նույն սխալը թույլ է տվել նաև Մահեն, որի թարգմանությունը, սակայն, ընդհանուր առմամբ, ճշգրիտ է.

բ) «բարձրացոյց»ը թարգմանել է իբրև "glorified" = «փառաբանեց», «մեծարեց», այնինչ միակ ճիշտը կլիներ՝ "raised" կամ "lifted up" = «բարձրացրեց».

գ) ամենանշանակալից շեղումը, կամ, ավելի ճիշտ՝ բացահայտ կեղծիքն այն է, որ թոմսոնը խորենացու «մենք»ը, սովյալ դեպքում՝ հոլովված ձևը՝ «մեզ» (հայց. հոլով), վերածել է «նրանք»ի: Արդյունքում՝ այս կարևոր հատվածի ենթաիմաստները, դառնալով խրթին և անորոշ, մեծապես մթափնել են²⁷⁵: Սա անհավորապես, և՛ արևմտյան, և՛ խորհրդային ազգաբանությունը (էթնոլոգիան) վաղուց է, ինչ բացահայտել և մանրամասն պարզաբանել են «մենք»ը նրանք» կամ «մերխումբ»ը նրանցխումբ» (wegroup-the-eye group) բանաձևի գիտակցման վճռորոշ նշանակությունը ազգային ինքնագիտակցության առաջացման և զարգացման գործում²⁷⁶: Բացի այդ, ըստ, օրինակ, սոցիոլոգիայի ամերիկյան մի բառարանի, «մենք»ի հստակ գիտակցումը որևէ խմբի մեջ, նշանակում է, որ այդ խմբի անդամները միմյանց և իրենց խմբի նկատմամբ «կառավարվում են հավատարմության, նվիրվածության, համակրանքի, հարգանքի և համագործակցության ըմբռնումներով, ինչպես նաև ունենում են հպարտության և ընտրվածության որոշակի պատկերացումներ»²⁷⁷: Բնականաբար, թոմսոնին չպետք է դուր գար հայերի մասին նմանօրինակ եզրակացությունների հանգեցնող՝ խորենացու այս թափանցիկ հաղորդումը, քանզի նա և իր թիմակիցները ներկայացնում են հայոց ազգային բնավորությունը իբրև անմիաբանության, անհավատարմության, անազնվության մի թանձրույթ:

271 Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, op. cit., p. 113.

272 Տե՛ս Մովսես Խորենացի. Պատմություն հայոց: Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Ազգ. աշխ., էջ 111:

273 **Мовсес Хоренаци.** История Армении. Перевод Гагика Саркисяна, с. 39.

274 Տե՛ս Moïse de Khorène, *Histoire de l'Arménie*. Nouvell Tr., op. cit., p. 142.

275 Այդ ենթաիմաստների համառոտ քննությունը տե՛ս **Գազիկ Սարգսյան.** Ինքնորոշում և կողմնորոշում, Ազգ. աշխ., էջ 90-91:

276 Տե՛ս, օրինակ, **Б. Ф. Поршнев.** Социальная психология и история. Москва, 1966, сс. 78-84, 103-111; **David L. Watson, Gail deBortali-Tregerthan and Joyce Frank,** *Social Psychology: Science and Application* (Scott, Foresman, and Company, 1984), pp. 195-198.

277 Տե՛ս Henry Pratt Fairchild, ed., *Dictionary of Sociology* (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1970), p. 135.

Ուստի և՛ Թոմասընը Խորենացու «մենք»ը վերաձևել է «նրանք»ի և դրանով իսկ ազճատել է Պատմահոր այս հաղորդման տարողունակ իմաստը, որ փաստում է հին ժամանակներում հայերի ազգային համախմբման և կայուն ազգային ինքնագիտակցութեան անսովոր բարձր մակարդակը: Թոմասնի վայրժարգամանութունից անգլախոս ընթերցողը կարող է նույնիսկ մտածել, թե խնդրո առարկա հատվածում Մովսես Խորենացին խոսում է ո՛չ թե ազգամիջյան, այլ միջդասակարգային հարաբերությունների մասին, մանավանդ, որ պիտի ծանոթ լինի Աստվածաշնչում նույն երրորդ դեմքով գրված հանրահայտ ու նմանիմաստ հատվածին՝ «Շատ առաջիններ պիտի վերջին լինեն, և վերջիններ՝ առաջին»²⁷⁸:

Ընդ որում, Թոմասն ինքն էլ է զգացել, որ խնդրո առարկա հատվածի իր «թարգմանությունը» խիստ թերի և խոցելի է, ուստի և փորձել է ինքն իրեն ապահովագրել, ծանոթագրելով, թե «ընդ լծով»ը և «լծագիր»ը իբր դժվար է թարգմանել անգլերենի: Որպեսզի ցույց տանք, որ անգլերենի կարողություններն ամենևին էլ այդքան համեստ չեն, ստորև առաջարկում ենք այդ հատվածի մեր թարգմանությունը.

Taking his place at the head of his men and demonstrating his courage, he raised up our nation, and put us, the once subjugated, in a position to subjugate the many and exact tribute from them.

Արդ, եթե վերոբերյալ երկու իմաստալից հատվածներում Թոմասն ակնհայտ միտումով այդ աստիճան աղավաղել է բնագիրը, ապա պարզ է, թե որքան չնկատված շեղումներ կան նրա ամբողջ թարգմանությունից մեջ: Սակայն, այստեղ բավարարվենք թերևս այսքանով:

Ինչպե՞ս է Թոմասը 1978 թ. հետո անդրադարձել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությանը» և Հայաստանից իր հասցեին ուղղված քննադատությունը: Շատ պարզ. ոչ էլ անդրադարձել է, կարծես իր դեմ բերված ոչ մի փաստարկ էլ չկա ու չի կարող լինել, այլև՝ ինքը Խորենացու հետ իր հաշիվները փակել և անցել է մյուս հեղինակների «քննությունը»: Մինչդեռ 1978 թ. հետո խորենացիագիտությունը լրացուցիչ ծանրակշիռ ապացույցներ ձեռք բերեց Պատմահոր «Հայոց պատմության» տեղեկությունները չափազանց բարձր արժանահավատության և ՏՄԸ դարում գրված լինելու վերաբերյալ: Անդրադառնանք միայն մի փայլուն հայտնագործության:

1989 թ. հրատարակված մի հոդվածում,²⁷⁹ վաստակաշատ բանասեր Արտաշես Մաթևոսյանը մասնագետների ուշադրությունը հրավիրեց Հայոց հնագույն թղթե ձեռագրում գետեղված մի «ժամանակագրություն» վրա, որ, ինչպես պարզվեց նրա քննությունից, 584 թ. հեղինակել էր Մշո Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ, Հայոց տոմարի կարգող Աթանաս Տարոնացին (ժամանակագրությունը գետեղված է 981 թ. գրված հայերեն հնագույն թղթե ձեռագրի մեջ)²⁸⁰: Մաթևոսյանն ապացուցեց, որ, իր «ժամանակագրությունը» կառուցելիս, Տարոնացին որպես սկզբնաղբյուր առատորեն օգտագործել էր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», «որից քաղված 74 պատմական վկայություններից 55-ը վերաբերում են Հայ իրականությանը, 7-ը՝ պարսկական թագավորներին, 12-ը՝ ...հռոմեական կայսրերին»²⁸¹: Այսպիսով, ինչպես իրավացիորեն նշում է Մաթևոսյանը, Աթանաս Տարոնացու մատենագրական երկը,

դառնում է Մովսես Խորենացու՝ Ե դարի անասան "տեղաբնիկության" ազնիվ վավերագիրը: Եվ ոչ միայն Խորենացու "Հայոց պատմության" օգտագործմամբ, այլ նաև Պատմահոր վերաբերյալ եզակի վկայություններ: Խորենացու Պատմությունից քաղած վերջին վկայությունից հետո...գրված է. "ՆՀԴ (474) Մովսես Խորենացի փրիխոփա և մատենագիր": ՆՀԴ 474 թ. պետք է լինի Մովսես Խորենացու "Պատմություն Հայոց Մեծաց" երկի ավարտման թվականը, քանի որ այն չի կարող լինել Խորենացու ո՛չ ծննդյան (նա Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներից է), ո՛չ էլ մահվան (Սամվել Անեցիի նրան հիշատակում է 492 թ. շարականներ հորինելու առթիվ) թվականը: ...Աթանասի նշած 474 թ. համընկնում է Խորենացու Պատմության ավարտման վերաբերյալ ուսումնասիրողների բանասիրական քննությունների եզրահանգումներին, որոնց առաջարկները տատանվում են 470-482 թթ. միջև: Աթանաս Տարոնացին վերջ է տալիս այդ տատանումներին: Մովսես անվան կողքին ավելացնելով Խորենացի մականունը, "փրիխոփա" կոչման կողքին՝ "մատենագիր" մակդիրը, ամբողջացնում է անձը և տեղավորում ժամանակագրության

278 Մատթեոս, ԺԹ 30, Ի 16. Մարկոս, Ժ 31. Ղուկաս, ԺԳ 30:

279 Տե՛ս Ա. Մ. Մաթևոսյան. Մովսես Խորենացիի և Աթանաս Տարոնացու ժամանակագրությունը. ԹԹ «Պատմա-Երևանի» կան ֆանդե», 1989, ֆմր. 1, էջ 220-234:

280 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 2679: Այս մատյանը նորերս հրատարակվեց Աննա Անանյանի կողմից, տե՛ս «Մատենա գիտություն և հասարակական գիտություն» համաժողովի քառօրյա ժողովում: Նմանաբանությունը տպագրության պատրաստեց և աշխատակից Արտաշես Մաթևոսյանը. Երևան, «Նաիրի» հրատ., 1995:

281 Նույն տեղում, էջ 225:

մեջ նրա խոշորագույն Մատթանի ավարտման՝ 474 թ. դիմաց, երբ տեղի է ունեցել խորենացու բառերով՝
"Ավարտումն... պատմութեան Հայոց Մեծաց"²⁸²:

Միթե՞ թոմսոնը տեղյակ չէ այս փաստերին, միթե՞ նա չի կարգում աշխարհիս լավագույն Հայագի՞
տական պարբերական «ՊատմաՌբանասիրական Հանդես»ը: Եթե իրոք չի կարգում, ապա լիակատար Հա՞
յագետ Համարվելու Հավակնությունը չպետք է ունենա: Սակայն, Ա. Մաթևոսյանի Հայտնագործությունը
նր նա իրագրել է, քանզի 1992 թ. մայիսին Նյու-Յորքում կայացած գիտաժողովի ժամանակ անձամբ է
ուսնակները Հայաստանի գիտնականի՝ այս Հարցին նվիրված գեկուցումը: Բացի այդ, Ա. Մաթևոսյանի
նույն ուսումնասիրությունը, իբրև Հավելված, վերահրատարակվել է 1995 թ. լույս տեսած նրա մի մե՞
նագրության մեջ²⁸³, որը, մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն, թոմսոնին հասել է:

Ավելացնենք միայն այն, որ խորենացուն ծՌրդ դար տեղաշարժելու ջանքերը ի չիք դարձնող այս
իրողությունը միակը չէ: Կան նաև 5070րդ դարերի ընթացքում գրված՝ Խորենացուն և նրա երկը հիշող
ուսնակների փաստական նյութ քաղող, բազմաթիվ այլ վկայություններ²⁸⁴, որոնք թոմսոնի և նրա Հա՞
վատակիցների կողմից պարզապես անտեսվում են՝ կարծես գոյություն էլ չունեն: Այսպես, 1996 թ. լույս
տեսած իր հերթական թարգմանություններից մեկի առաջաբանում, ձևացնելով, թե անտեղյակ է վերո՞
հիշյալ փաստերին, թոմսոնը դարձյալ գրեց՝ «Մովսես խորենացուն ոչ ոք չի մեջբերում մինչև 100րդ
դարը՝ մինչև որ այդ անում է թովմա Արծրունին» (Moses Khorenac'i is not quoted until the tenth century --
by Thomas Areruni)²⁸⁵ Այս ասելով, թոմսոնը ևս մեկ անգամ պարզեց, որ պատմական փաստերն իր Հա՞
մար որևէ նշանակություն չունեն:

Այսքանից հետո պետք է խիստ անհամաձայնություն հայտնենք Հայաստանի ակադեմիական
չըջանակներում տարածված այն մտայնությունը, թե մենք չպետք է թշնամական (այս բառից ևս չենք
խուսափելու) գիրքորոշում բռնենք թոմսոնի և նրա թիմի հանդեպ: Օրինակ, թոմսոնների հետ բարեկա՞
մական հարաբերությունների պահպանման ջատագովներից մեկը՝ անվանի կովկասագետ Պարույր Մու՞
րադյանը նախ արդարացիորեն նշում է, թե՛ «գիտություն, մանավանդ բնագրագիտության նորմերով ու
մեթոդներով առաջնորդվող հետազոտողի համար այլևս տարակուսելու հնարավորություն և առիթ չպի՞
տի լինի» խորենացու 50րդ դարում ապրելու և ստեղծագործելու փաստը, ապա տեղնուտեղն էլ ավելաց՞
նում՝ «Բայց այդ ամենին չի նշանակում, թե պիտի բանադրել խորենացու քննադատությունը պարա՞
պողներին»²⁸⁶: Ահա այսպիսի «ճկուն» տրամաբանությունն էլ հենց խորենացուն ծաղրածանակի են՞
թարկողների առջև «կանաչ լույս է վառել»: Ցավալի փաստն այն է, սակայն, որ այս մտայնության Հա՞
յաստանի կողմնակիցները, թեկուզ միայն իրենց՝ անգլերեն չիմանալու հետևանքով, կարգին ծանոթ էլ
չեն թոմսոնի գրածներին:

Ջարմանում ենք նաև, որ այս ամենից հետո, ակադ. Գ. Խ. Սարգսյանը կարող էր իբրև խորենացիա՞
գիտության ապագա զարգացման «չատ կոնստրուկտիվ ուղղություն» կոչել թոմսոնի լավագույն ըն՞
կեր, Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի իսկական անդամ Ժ.Պ. Մահեի 1991 թ. արտահայտած
հետևյալ միտքը.

...ժամանակավորապես հետաձգենք խորենացու ժամանակաշրջանի հարցը, շարունակելով հետազոտու՞
թյունները նրա աղբյուրների ու տեղեկությունների որակի վերաբերյալ: Հաջողությունները Հայ գրա՞
կանության, ժամանակագրության և, հատկապես, թարգմանությունների բնագավառում, անկասկած, կհան՞
գեցնեն նաև այդ խնդրի լուծմանը²⁸⁷:

282 Տե՛ս անդ, էջ 226:

283 Տե՛ս Արտաշես Մաթևոսյան, Մովսես խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ գիրքը. Երևան, Մատենադարան, 1995,
էջ 205-222:

284 Տե՛ս անդ, էջ 226-232, ծնթ. 36. տե՛ս նաև Պարույր Մուրադյան, Մովսես խորենացու «Հայոց պատմության» բնագրական
նետքերը 607 դարերի երկերում. ՈՍ «Էջմիածին», 1992, ԶՈԷ, էջ 85-98: Г. Х. Саркисян, "Моисей Хоренский и Давид
Непобедимый попыт установления источниковедческой связи" Кавказ и Византия ИАН АрмССР, Ин-т восто՞
коведенияИл. - 1979. - Вып. 1, с. 67-72.

285 Տե՛ս Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. Translated with introduction
and commentary by Robert W. Thomson (Oxford: Clarendon Press, 1996), p. XXX.

286 Տե՛ս, օրինակ, Պ. Մուրադյան, Մովսես խորենացու «Հայոց պատմության» բնագրական նետքերը 607 դարերի երկերում,
էջ 98:

287 Գ. Խ. Սարգսյան, Մովսես խորենացու «Հայոց պատմությանը» նվիրված առաջին միջազգային գիտաժողովը (Փարիզ,
1991 թ. հունվարի 25-26). ՈՍ «ՊատմաՌբանասիրական հանդես», 1991, հմր. 1 (132), էջ 219:

Իսկ մենք՝ անդրադառնալով խորենացիագիտությունների զարգացման այս «նոր ուղղությունը», նկատենք, որ այն ոչ միայն անհեթեթ է, այլև բոլոր տեսակետներից արատավոր: Իրականում, հայագետների առանց այդ էլ նոսր ուժերը փորձում են դատապարտել ևս մի քանի հարյուրամյա դեգերումներին՝ 100 տոկոսով լուծված և պարզ մի հարցի շուրջը: Եթե նկատի ունենանք նաև, թե գիտական ինչ բարեխղճություն են ցայտմ դրսևորել թոմսոնները, ապա, կարծում ենք, պարզ կլինի, որ իսկական գիտական բանավեճի մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ թոմսոնները, սյունիներն ու ուրասները անտեսելու են հայագիտության նվաճումները՝ կեղծելով հավերժորեն և միշտ: Գեթ մի պահ պատկերացնենք, թե ի՞նչ արդյունք կունենայինք, եթե նույնպիսի հանդուրժողականություններ և կրավորականություններ մոտենայինք Արցախը «Աղվանք Աղբբեջանի» անբաժան մաս կազմելու բունիաթովների և մամբոլովանների կարծիքին, և կամ՝ թուրք պատմագրության՝ 1915-1922 թթ. Հայոց ցեղասպանությունը ժխտող տեսակետներին. էջ՞ որ ցեղասպանության հարցում թուրքերը ևս մեզ առաջարկում են չչտապել, առայժմ եզրակացություններ չանել, այլ փոխարենը ինչ՞որ դիվանական պեղումներ կատարել «պարզելու համար», թե ի վերջո եղել է Հայոց ցեղասպանությունը թե՞ ոչ: Իսկ թե ինչ արդյունք են տալիս թուրքերի դիվանական և այլ կարգի պեղումները՝ շատ լավ հայտնի է. միշտ «պարզվում է», որ ոչ թե հայերն են եղել տուժող կողմը, այլ թուրքերը: Ինչ վերաբերում է խորենացիագիտությանը, ապա այն Հայաստանում գիտական միանգամայն ուղիղ շավղի վրա է, որի վերջին ծանրակշիռ ձեռքբերումներից այստեղ պարզապես չենք կարող չհիշել Մ. Ս. Օհանյանի բառիս բուն իմաստով հեղաշրջիչ ուսումնասիրությունը²⁸⁸:

Բացի Հայաստանի մասնագետների ցուցաբերած կրավորական վերաբերմունքից, ժամանակին մեկ այլ հանգամանք ևս օգնեց թոմսոնին պարտադրելու իր խեղաթյուրումները գրեթե ամբողջ արևմտյան ակադեմիական համայնքին ու նաև ամերիկահայությունը: Բանն այն է, որ նրա թիկունքին կանգնեցին ոչ միայն թոմսոնի թիմակիցները՝ Ն. Գարսոյանը²⁸⁹ և այլոք, որ օրինաչափ էր և սպասելի, այլև՝ ամենրիկահայ հայտնի հասարակական գործիչ, Հայաստանի առաջին հանրապետության պատմաբան Ռիչարդ Հովհաննիսյանը: Զարմանալի է, որ իրավամբ ինքն իրեն «անձնապես այս նյութի մասնագետը» չհամարող հարգարժան պրոֆեսորը, այդուհանդերձ իրավունք վերապահեց և իր պարտքը համարեց պաշտպանել թոմսոնի՝ խորենացուն ստախոս հուշակելու նկրտումները: «Արդարև, թուրքերը է Ռ. Հովհաննիսյանը, թուրքերը կհաստատե, թե խորենացին մեծ ազատություններ կօգտագործե իր ձեռքի տակ ունեցած աղբյուրները և հակառակ այն իրողություն, որ ան կհավակնի ըսել, թե ինք կարգացած է այլազան դավասական աղբյուրներու բնագրերը, իրականություն մեջ, սակայն, այդ բնագրերու հայերեն թարգմանություններուն ծանոթ է միայն»²⁹⁰: Ըստ Հովհաննիսյանի՝ թոմսոնը «իրականության մեջ շատ ավելի կանահատե հայ դասական հեղինակները, քան ոմանք կենթադրեն», ուստի և անտեղի են «զարմացած և վրդոված» բազմաթիվ հայ մտավորականների քննադատություններն առ այն, որ թոմսոնի վերաբերմունքը խորենացուն և Եղիշեին հանդիսանում է «չարամիտ քննադատություն մը, սկզբնաղբյուրներու ընթերցանության լուրջ սխալ հասկացողություն մը և ավելին՝ սխալ մեկնաբանություն մը»²⁹¹: Այսպիսով՝ Ռ. Հովհաննիսյանն իր պաշտպանության տակ է առնում թոմսոնին, հետն էլ վերամբարձ խրատ կարգում թոմսոնի հայ քննադատներին: Ի՞նչն է ստիպել մեր հայրենասեր ամերիկահայ պատմաբանին հանդես գալու այսպիսի հեղհեղուկ և անհիմն դիրքորոշմամբ: Ինչու՞ է նա՝ գիտական այլ բնագավառում ձեռք բերած իր հեղինակությունը ի սպաս դրել Պատմահոգը միտումնավոր անվանարկող Ռոբերթ թոմսոնի պաշտպանությանը (մանավանդ, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ ինքը Հովհաննիսյանը, ցավոք, ի վիճակի էլ չէ կարգալու հայկական հին կամ միջնադարյան որևէ սկզբնաղբյուր, նե՞րառյալ՝ Մովսես խորենացու «Հայոց պատմությունը», գրաբար բնագրի վիճակում): Կարծում ենք, այս

288 Մ. Ս. Օհանյան. Մար Աբալյան աղբյուրի ծագումը և Մովսես խորենացու «Հայոց պատմությունը». թթ «Պատմաբանական սիրական հանդես», 1996, հմր. 102 (143-144), էջ 295-310:

289 Ինչպես խոստովանում է Գարսոյանը՝ «ես միշտ վստահել եմ իմ գործընկերոջ և ընկերոջ (իմա՝ թոմսոնի) գիտելիքների վաղ հավակնական և հայրաբանական գրականության մեջ» (տե՛ս, *The Epic Histories (Buzandaran Patmutiwnk)*. Translation and commentary by Nina G. Garsoian. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989, p. X): Իր այդ «գործընկերոջ և ընկերոջ»ը հետևելով էլ, Գարսոյանը Մովսես խորենացուն «պատմական լուրջ աղավաղումներ ներմուծելու» մեջ մեղադրելուց չի զլանում (introducing serious historical distortions), տե՛ս անդ, pp. 44-45.

290 Ռիչարդ Հովհաննիսյան. Հայ դասական աղբյուրներու թարգմանությունը Միացյալ Նահանգներու մեջ. թթ «Պատմաբանական սիրական հանդես», 1987, հմր. 1, էջ 110: Այս հոդվածը նախապես զեկուցվել էր Երևանում կայացած Միջնադարյան հայ գրականությանը նվիրված միջազգային առաջին գիտաժողովում, 1986 թ. սեպտեմբերին:

291 Նույն տեղում, էջ 108-109:

տեղ իրենց բացասական դերն են խաղացել երեք հանգամանք: Առաջինը, մեր համոզմամբ, Թոմսոնի գործունեությունը նկատմամբ դարձյալ այն հրահրելու աստիճանի հասնող ներողամիտ կեցվածքն է, որ որդեգրել է Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիան: Չմոռանանք, որ Ռ. Հովհաննիսյանի վերահիշյալ ելույթը նախապես հնչել էր 1986 թ. Երևանում անցկացված Միջնադարյան Հայ գրականությանը նվիրված միջազգային առաջին գիտաժողովին ու հենց Թոմսոնի ներկայությամբ և որևէ պատասխանի հայաստանյան գիտնականների կողմից չէր արժանացել:

Երկրորդ հանգամանքը՝ Հովհաննիսյանի, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ ամերիկահայերի ինչոր տեղ՝ հասկանալի ամերիկյան մեծապետական մտածելակերպն է, ըստ որի, պրոֆ. Հովհաննիսյանը հակված է կարծելու, թե թեքես՝ աշխարհիս ամենահուշակալոր համալսարան համարվելիք ամերիկյան Հարվարդում դասավանդող Թոմսոնը, ի վեր ամենայն կասկածանաց, պետք է առավել պատրաստված և համուտ հայագետ լինի, քան, ասենք՝ Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանում տասնամյակներ շարունակ ձեռագրերի վերծանություններ և վերլուծություններ գրող ուրեք հայաստանցի մասնագետ: Այստեսակ մտայնությունը ոչ միայն սխալ է, այլև զավեշտական, քանզի վերջին տասնամյակների ընթացքում, շատ բնականորեն, Հայաստանը՝ է և դեռևս մնում է հայագիտության ամենահզոր կենտրոնը: Մինչդեռ, եթե անգամ մի պահ մոռանանք կանխատրամադրված աղավաղումների իրողությունը, ապա Թոմսոնն ու Թոմսոնականներն ավելին չեն, քան՝ սոսկ հայագիտական երկրորդական և երրորդական մակարդակի պատրաստություն ունեցող արևելագետներ²⁹²:

Երրորդ հանգամանքն էլ կոնֆորմիզմն է, այն է՝ հարմարվողականությունը ամերիկյան միջավայրի պարտադրած պահանջներին: Ռ. Հովհաննիսյանի համար բավական դժվար խնդիր պետք է լիներ տարիներ շարունակ ամերիկյան UCLA հեղինակավոր համալսարանի ամբիոններից մեկի ղեկավարությունը, եթե նա հակամարտության մեջ մտներ կուռ շարքերով ու հզոր ուժերի հովանավորությամբ հանդես եկող կեղծհայագիտական դպրոցի հետ:

Ինչևէց, արժեք որ հարգանքի լիովին արժանի պրոֆ. Հովհաննիսյանը հայոց պատմության իրեն անծանոթ ժամանակաշրջանների հարցերի մասին այլևս ելույթներ չունենար և իրեն անհարմար վիճակներ մեջ չդներ, կամ էլ՝ նախապես լրջորեն ծանոթանար անհրաժեշտ ամբողջ նյութին:

3.2. Եղիշեի թարգմանության և թվագրության պարագաները

Հայոց վաղ պատմագրության գլուխգործոցը անգլախոս աշխարհին աղճատված վիճակում ներկայացնելուց հետո Թոմսոնը, փաստորեն, որևէ լուրջ հակահարված չստացավ, որից էլ ակնհայտորեն ոգևորվեց և ձեռք գարկեց հայոց ոսկեդարի այլ երկերի նոր հակագիտական «քննություններին» և «Թարգմանություններին»: Մովսես Խորենացուն «չարքից հանելուց» հետո, հերթը հասավ հայոց ազատաշունչ և մարտական ոգու մի այլ վկայի՝ Եղիշեին ու նրա «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին» հրաշագան ստեղծագործությանը: Կարծում ենք, ընթերցողն այլևս չի զարմանա՝ տեղեկանալով Թոմսոնի արած եզրակացություններին, այն է՝ թե Եղիշեն ևս գիտական էթիկան խախտող մի ոչբարոյական կերպար է («Թաքցնում է, թե որքան է օգտվել Մակաբայեցիների պատմությունից») ²⁹³: Ըստ Թոմսոնի, Եղիշեն ստել է, թե ինքն անձամբ մասնակցել է 450-451 թթ. հայոց ապստամբությանը, իրականում ապրած լինելով «Ճրգ դարի վերջին տասնամյակում կամ ավելի ուշ» ²⁹⁴: Անկապ դատողություններ և բավ նասիրական արհեստական զուգահեռներ անցկացնելուց հետո, Թոմսոնն ու վերջերս նրան կապկած Բառլին հայտարարում են, թե Եղիշեի երկը իբր Ղազար Փարպեցու հաղորդումների գրական ընդարձակ վերամշակում է, այլ՝ ո՛չ ականատեսի պատմած ²⁹⁵: Սա այսպես է ասված, որպեսզի ժխտվի Եղիշեի հավ

292 Ասաժու փաստեճք հորդորելով ընթերցելու սուկ հետևյալ երեք գրախոսությունը. Գ. Տերվաղյան, «Դանիելի [մարտ գարնության] հայերեն տարբերակը. աշխատասիրությամբ Պիտեր Ս. Քաուրի» . Թ ՊատմաՄրանասիրական հանդես, 1993, հմր. 102 (137-138), էջ 199-206. Նույնի՝ «Մատենագիտություն հայ մատենագրության՝ մինչև մ. թ. 1500 թ., կազմեց Ռ. Վ. Թոմսոն» . Թ ՊատմաՄրանասիրական հանդես, 1997, հմր. 1 (145), էջ 269-275: Արմեն Մուրաֆյան, Գանձեր՝ երկնքի արքայության մեջ. Թ «Յառաջ», օրաթերթ (Փարիզ), հունիս 18-19, 1994, էջ 203:

293 Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*. Transl. and commentary by Robert W. Thomson (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982), p. 25. Հայաստանի գրադարաներում, ցավոք, չունենք Եղիշեի նույն երկի՝ 1993 թ. հունիսյան վեճի ռաֆրատարակությունը, որտեղ Թոմսոնն ինչիճիչ ոչմատանցային լրացումներ է կատարել (տե՛ս «Revue des Études Arméniennes», 1994-1995, Tome 25, p. 460-461):

294 Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*, op. cit., p. 27.

295 Տե՛ս անը, էջ 25-27. հմնմ. Peter S. Cowe, "Elise's Armenian War as a Metaphor for the Spiritual Life," in Jean-Pierre Mahé and

դորդած պատմական եզակի արժեք ունեցող տեղեկությունների հավաստիությունը, ինչը և ասածս երբ կուսն անվարան արել են: Բոլոր այս մեքենայությունների նպատակը շատ պարզ արտահայտված է Քաուլիի եզրահանգման մեջ.

Հետևաբար՝ Եղիշեի զմայլելի [գրական] նվաճումը ճշգրիտ կամ հավաստի քիչ տեղեկություններ ունի տալու հայոց քաղաքական կամ ռազմական պատմության հետազոտողներին:

[In consequence, Elishe's fascinating achievement affords little precise or reliable information to the student of Armenian political or military history.]²⁹⁶

Որքան էլ վրդովեցուցիչ է, սակայն Եղիշեի՝ Թոմասնի արած անգլերեն թարգմանությունն ու նրան կից «քննությունը» մեզանում դեռևս չեն գրախոսվել, թեև լույս են տեսել տակավին 1982 թ.: Այդ տարիներին Հայաստանի Ակադեմիան, Մաշտոցյան Մատենադարանը և Պետական Համալսարանը գործում էին շատ ավելի բարենպաստ պայմաններում և, ունենալով 500-ը դարի հարցերով զբաղվող մի քանի մասնագետ պատմաբաններ, լիովին ի վիճակի էին անմիջապես կասեցնելու Թոմասնի և նրա դպրոցի հավաստյալական քառատրոփ ընթացքը: Մինչդեռ այժմ, երբ Հայաստանի գիտական համայնքը կիսաքայքայված վիճակում է, հայոց պատմության դեմ Թոմասնի և նրա արբանյակների կազմակերպած լայնածավալ հարձակման չեզոքացումը շատ ավելի բարդ, թեև լուծելի խնդիր է:

Այստեղ բավարարվում ենք պատմաբանների ուշադրությունը հրավիրելով Թոմասնի՝ Եղիշեին քննադատելու հետևյալ մոտեցումների վրա.

ա) Ինչպես և Մովսես Խորենացու քննադատության պարագայում, և՛ Թոմասնը, և՛ Քաուլին դարձնում են զանց են առել Եղիշեի մասին եղած պատմաբանասիրական ահռելի գրականությունը՝ ընտրովի նշելով միայն իրենց կանխակալ եզրակացություններին համապատասխանող հեղինակներին և նրանց գործերը: Հիմնականում, Թոմասնը շարունակել է դեռևս 1930-ական 1940-ական թթ. Վիեննայի մխիթարյան միաբանության անդամ Ներսես Ակինյանի որդեգրած ձախող մոտեցումները²⁹⁷, թեև արտաքննապես վերջինիս հետ «անհամաձայնություն» է հայտնում: Ու թեև Թոմասնը պարտավոր էր նույն «Առաջաբան»-ում²⁹⁸ անդրադառնալու նաև Ակինյանի քննադատ՝ խոշորագույն եղիշեագետ Երվանդ ՏերՄինյանի բազմաթիվ ուսումնասիրություններին²⁹⁹, նա այդ բանը չի արել՝ իր ողջ քննության մեջ ՏերՄինյանին առհասարակ հիշատակված չէ: Կեղծարարին վայել մի հնարք, որին դիմելու պատճառները միանգամայն պարզ են ու հասկանալի, այն է՝ Ե. ՏերՄինյանը բառիս բուն իմաստով ջախջախել էր Ակինյանի կառուցած հենց այն շինծու դրույթները, որոնք Թոմասնը փորձում է ներկայացնել իբրև նոր լույթ: Պատկերացրեք մի հեղինակ, որը պատմագիտական երկ է գրում, օրինակ, Տիգրան Մեծի մասին և առհասարակ չի անդրադառնում այդ հարցին Հակոբ Մանանդյանի նվիրած կապիտալ մենագրությանը՝ այնտեղ առաջադրված դրույթները հաստատելու, զարգացնելու կամ, ընդհակառակը, հերքելու նպատակով: Այդպես վարվելու դեպքում, առնվազն մի բան հաստատ կլինի. հեղինակը պրոֆեսիոնալ չէ՝ ձիշտ այսպիսի գնահատականի են արժանի ՏերՄինյանի եղիշեագիտական հետազոտությունները շրջանցող Թոմասնն ու Քաուլին:

Ե. ՏերՄինյանը ժամանակին շատ ճիշտ էր նկատել Եղիշեի հասցեին ուղղված քննադատության զարգացման ընթացքը.

Այդ քննություններն սկզբում, ԺԹ դարի վերջին և Ի դարի առաջին տասնամյակում, կրում են չափավոր և փոքր ի շատե անաչառ, զուտ բանասիրական բնույթ (Գր. Տ. Պողոսյան, Ն. Ադոնց, Բաբգեն Կյուլեսերյան և այլք), իսկ հետագայում, Խորենացու վերաբերյալ եղած անչափավոր և միտումնավոր քննադատությունների օրինակով, Եղիշեի վերաբերյալ քննադատություններն էլ դառնում են անսանձ, անհիմն, բռնագրոսիկ և նախատական ու հայհոյական արտահայտություններով լի. Եղիշեն էլ հանդես է բերվում

Robert W. Thomson, eds., *From Byzantium to Iran: Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoian*, op. cit., pp. 341-369: on 345, 355.

296 Peter S. Cowe, "Elise's Armenian War", op. cit., p. 355.

297 Չենք բացառում, որ դեռևս 1920-ական թթ. սկզբին Հայաստանից անօրինական գործունեության (մասնավորապես՝ հայելի թեմ ձեռագրերը արտասահման տեղափոխելու) համար արտաքսված Ակինյանը ևս քաղաքական պատվեր էր կատարում:

298 Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*, pp. 1-53.

299 Եղիշեի մատենագիտությունը տե՛ս Հ. Անասյան. «Մատենագիտություն» (Եղիշե. Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմ մին, հրատ. Ե. ՏերՄինյանյան, Երևան, 1957, էջ 204-219): Այդ մատենագիտության մեջ չնշված մի շարք հետազոտություններ լրացրել է Հ. Պողոսյան Լևոն Զեքիյանը, տե՛ս նրա «Եղիշեի երկը որպես վաղ հայկական եկեղեցու եկեղեցաբանություն վկայություն» հոդվածը. ՈՍ «Էջմիածին», 1990, Ա, էջ 40, ծնթ. 2:

իբրև մի գրական կեղծիք, «ամենաթույլ մի մատյան, որ չի կրնար դիմանալ լուրջ քննադատության» (Ն. Ակինյան)³⁰⁰:

Նույն ընթացքը, ուշացած, ժամանակավրեպ, ըստ որդեգրված քաղաքականության, ԱՄՆ-ում կրկնվեց 1960-ականներից մինչև 1990-ականները ընկած ժամանակամիջոցում: Եթե ամերիկյան «Հաճախագրության» պատրիարք Կ. Թուլմանովը Եղիշեի հարցում դեռևս ստիպված էր ընդունելու (թեև շատ զուսպ ձևով) Ե. ՏերՍիհնասյանի և այլոց փաստարկների ճշմարտացիությունը³⁰¹, ապա Թոմսոնը, Քաուլին և մյուսները պարզապես ձևացրին, թե գիտական այդպիսի գրականությունն գոյություն չի ունի: Իսկ թե ինչ կարգի անլուրջ պատճառաբանություններ են առաջ քաշել Եղիշեի «Հայոց պատերազմի» արժանահավատության դեմ Ակինյանը և այլոք (այս բնագավառում Թոմսոնն ու Քաուլին իրենցից քիչ բան են ավելացրել) կարելի է համոզվել՝ ընթերցելով Ե. ՏերՍիհնասյանի ընդարձակ քննադատությունները³⁰²: Եղիշեին վերաբերող ուշագրավ բազմաթիվ աշխատությունների շարքում կու՛ր գեղիք հատուկ հիշատակել վերջերս Վ. Խաչատրյանի հրատարակած մի ուսումնասիրությունը, որտեղ հեղինակը, համեմատական վերլուծության ենթարկելով Ղազար Փարպեցու և Եղիշեի՝ ռազմական պատմությանը վերաբերող հաղորդումները, գրեթե մաթեմատիկական ճշտությամբ ապացուցում է 450/451 թթ. հայոց բանակում Եղիշեի ծառայությունը և նրա տեղեկությունների բացառիկ հավաստիությունը³⁰³:

բ) Եղիշեին ևս ստախոս հայտարարելուց հետո, Թոմսոնն ու Ընկ. արդեն հանգիստ անցնում են ամբողջ հայ պատմագրությունը սևացնելու և այն ոչ՛հավաստի որակելու աշխատանքին: Ահա թե այս առթիվ ինչ է գրում Թոմսոնը.

Հիմնական հարցն այն է, թե արդյո՞ք դեպքերի նկարագրությունը Եղիշեի կողմից՝ Սասանյանների հալածանքները, դիմադրության շարժման առաջացումը, Ավարայրի պարտությունը, պարտիզանական պատերազմը և այն կանանց տոկոսները, որոնց ամուսինները սպանվել էին կամ բանտարկված էին, արդյո՞ք այս տեղեկությունները իսկապես պատկանում են ժամանակակից ականատեսին, թե՞ դրանք դեպքերից շատ ավելի ուշ գրառած մեկնաբանությունն են:

Եղիշեի պնդումը և դեպքերին իր ականատես լինելու մասին՝ Ա. Ա.՝ չի կարելի հալած յուզի տեղ դնել, քանի որ հայկական Պատմությունները գրված են եղել մարդկանց կողմից, որոնք հայտարարում են իրենց ականատես, սակայն ճանաչված են իբրև ավելի ուշ գրած արտադրանքներ (sic ՝ լեզվափոճական անհարթությունը Թոմսոնին է՝ Ա. Ա.): Այսպես՝ բոլորն են ընդունում, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Տրդատին դարձի բերելու մասին Ազատագրող պատմությունը՝ ամենաշուտը 5-րդ դարի գործ է, այլ ո՛չ Տրդատի գրադրի բառացի հաղորդումը: ...«գրագիր» թեման հարմարեցրել են նաև Եղիշեին, որը հայկական ավելի ուշ աղբյուրներում անվանված է Վարդան Մամիկոնյանի քարտուղար:

Մովսես Խորենացու պնդումները իր՝ իբր Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ լինելու և իր Պատմությունն իբր 5-րդ դարում գրած լինելու մասին հաստատակամորեն պաշտպանվում են Խորհրդային Հայաստանում, սակայն սուտ են ճանաչված վերջին տասնամյակների ընթացքում ԽՍՀՄ-ից դուրս ապրած գրեթե բոլոր գիտնականների մի քանի սերունդների կողմից: Հետևաբար՝ անհնար է ճանաչել Եղիշեի Պատմությունը իբրև 5-րդ դարի երկրորդ կեսի արտադրանք, հենվելով միայն հեղինակի պնդման վրա³⁰⁴:

Պիթեր Քաուլին էլ, ավելի ուղղափառ երևալու համար առաջ անցնելով, հայ պատմիչների երկերն անվանում է «մերձպատմական շարադրանքներ» (parahistorical texts)³⁰⁵, ասել է թե՛ պատմագրությանը հավակնող, սակայն անհավաստի տեղեկություններ պարունակող գործեր:

Այսպիսով, ըստ Թոմսոնների՝ Հայաստանը եղել է մշակութային առումով մի խոպան տարածք, որը տեղ ով ինչ ուզենար՝ կգրեր, իրեն ինչ ուզեր՝ կհնչակեր: Ըստ այս անհեթեթ տեսակետի՝ 8-րդ դարում ապրած Մովսես Խորենացին, մի ինչ՛որ անհայտ քարանձավում նստած, ինքն իրենից բաներ է մոգոնել

300 Տե՛ս «Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը»: Թարգմանությամբ, Արարածական ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրությամբ Արթուր Կրոֆ. դժր Ե. ՏերՍիհնասյանի: Երևան, Հայպետհրատ, 1946, էջ 16:

301 Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, op. cit., p. 17.

302 Առավել ամփոփ տարբերակով տե՛ս «Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը»: Հայպետհրատ, 1946, էջ 5091 (Ակինյանի վերաբերող հատվածը էջ 41091-ում):

303 Տե՛ս В. Н. Хачатрян. Вопросы военного искусства в книге Егише "О Вардане и войне армянской". -- «Լրաբեր հավասարակական գիտությունների», 1992, հմր. 1 (583), էջ 126-139:

304 Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*, p. 19.

305 Peter S. Cowe, "Elise's Armenian War", op. cit., p. 345.

Հայաստանի անցյալի մասին, իրեն էլ հռչակել է 50րդ դարի հեղինակ, իսկ Հայ մշակույթի, գիտության, քաղաքական վերնախավի բոլոր ներկայացուցիչները անվերապահորեն հավատացել էին նրա այդ ստեղծումներին:

Այսպիսի մոտեցումները հայոց պատմագրութանը ինքնին ապապատմական են, քանզի իրականում հին և միջնադարյան Հայաստանի մշակութային դաշտը չափազանց զարգացած է եղել, ունեցել է գլոբալ տակրթական ներդաշնակ և խիտ համակարգ, որը համախմբում էր տասնյակ խոշոր և հարյուրավոր միջին ու մանր կենտրոններ (ընթերցողին մոտավոր պատկերացում տալու համար հայոց դպրության ընդգրկումների մասին, ասենք, որ, ըստ ոչ մի ավարտուն հաշիվների, հայտնի է հայկական մատյանների 1500-ից ավելի գրչության կենտրոն³⁰⁶): Հետևաբար, Մովսես Խորենացու և Եղիշեի՝ իրենց և իրենց ապրած ժամանակի մասին արած հստակ հաղորդումները ինքնին ծանրակշիռ փաստ ու փաստարկ են: Եթե նրանց այդ հաղորդումները կեղծ լինեին, ապա ժամանակին անմիջապես կկանխվեին հե՛նց հայոց միջավայրում՝ նախքան 1902-րդ դարերում բանասեր գերքննադատների կամ ավելի ուշ թոմսոնի քառուկների լույս աշխարհ գալը: Մինչդեռ, հայոց հին և միջնադարյան վիթխարի դպրությունն ու մատենագրությունը ոչ միայն պաշտպանել են Խորենացու և Եղիշեի 50րդ դարին պատկանելությունը, այլև լրացուցիչ կենսագրական մանրամասնություններ են հաղորդել այս երկու մեծ այրերի մասին: Այս առումով առավել ուշագրավ է, որ Մովսես Խորենացուն կոչել են «պատմահայր», «երանելի փրկիսոփա», «ճարտասան», «մատենագիր», «քերթող, քերթողահայր» և այլ գովաբանական ձևակերպումներով: Ինչպես արդարացիորեն նկատվել ու մանրամասն պատճառաբանվել է, այս որակավորումները պարզ հաճոյալ խոսություններ չեն, այլ՝ սրանցից յուրաքանչյուրը ներկայացրել է Խորենացու իրական վաստակը տարբեր բնագավառներում՝ բացի պատմագրությունից, նաև քերականություն, փրկիսոփայություն, աշխարհագրություն, ճարտասանական արվեստի մեջ³⁰⁷: Նույնը լիովին վերաբերում է նաև Եղիշեին³⁰⁸:

Մովսես Խորենացին և Եղիշեն իրենց հանճարեղ երկերով բացահայտվում են նախ և առաջ իբրև բարոյական ամենաբարձր առաքինություններով օժտված անհատներ: Միթե՞ նրանց ստեղծագործություններն իսկ լավագույն ապացույցը չեն նրանց բյուրեղյա ազնիվ կերպարի: Միթե՞ պարզ չէ, որ այդպիսի մարդիկ ստախոսությունք չէ, որ պարպակ են: Նաև այս պատճառով՝ նրանց երկերում եղած ինքնակենսագրական մանրամասնություններն ունեն հավաստիության ամենաբարձր աստիճան: Այս առումով տեղին է հիշել գերմանացի թատերագիր Ֆրիդրիխ Գեբբելի արդարացի խոսքը՝ «Յուրաքանչյուր յուր գրող գրում է իր ինքնակենսագրությունը»³⁰⁹: Սակայն, այսպիսի տրամաբանություն պահանջել թոմսոնից և նրա կարգի այլ «հայագետներից» անհույս գործ է, քանզի սրանց ըմբռնումներն ու պատկերացումները հայ պատմագրության, ինչպես և ամբողջ հայ ազգի մասին ճիշտ հակառակն են: Ի դեպ, թոմսոնն ինքն էլ հենց քաշել է հայաստանցի գիտնականների և իր միջև այդ գիծը, Խորենացու մի հավորդման առթիվ մեծամտորեն հայտարարելով՝ «Թերևս անմտություն կլինի ենթադրելը (ինչպես անում է գիտնականների մեծամասնությունը Հայաստանում), որ այստեղ Մովսեսն ավելի անկեղծ է, քան այլ լուր» [It is perhaps unwise to assume (with the generality of scholars in Armenia) that Moses is being more candid here than elsewhere]³¹⁰: Կարծում եմ, այդքան շատ տարփողելով հայ պատմիչների և նրանց հավորդումների «կեղծ» և «սուտ» լինելը, թոմսոնն ու նրա գործընկերները նույնպես, Գեբբելի բանաձևի համաձայն՝ նախ և առաջ շարադրել են իրենց ինքնակենսագրությունը:

Կարևոր մի հանգամանք ևս. տասնյակ հազարավոր հայերեն մատյաններ, առնվազն այնքան, որքան այսօր մեզ են հասել, կամ գուցե ավելին, կհիսելով իրենց ծնած ժողովրդի դառը ճակատագիրը՝ պարզապես ոչնչացվել են՝ ընդամիշտ զրկելով մեզ պատմական տեղեկությունների մի անգնահատելի և մեծ ամբողջությունից³¹¹, որ անշուշտ գալու էր հաստատելու և լրացնելու Մովսես Խորենացու և Եղիշեի

306 Տե՛ս Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունցյան, Փ. Անթաբյան. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի: Հ. Ա, Երևան, ԳԱ, 1984, էջ Թ:

307 Մանրամասն տե՛ս Ա. Մ. Մաթևոսյան. Մովսես Խորենացին և Աթանաս Տարսնացու ժամանակագրությունը. ԹԹ Պատմալրամասնական հանդես, 1989, հմր. 1, էջ 226-230. հմմտ. Պ. Մուրադյան. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» բնագրական հետքերը 607 դարերի երկերում, էջ 98:

308 Եղիշեի կենսագրությանն ու մահվանը վերաբերող արժեքավոր նշխարներ ևս պահպանվել են. տե՛ս Մոփերթ հայկականը. ԺԱ. Վեներտիկ, 1853, էջ 39-45:

309 Фридрих Геббель. Избранное. Том 2. Москва, "Искусство", 1978, с. 432.

310 Moses Khorenatzi, *History of the Armenians*, op. cit., p. 39.

311 Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունցյան, Փ. Անթաբյան. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, էջ ԷԹ:

մասին մեր ունեցած գիտելիքները: Միայն այս կորուստը հաշվի առնելուց հետո է կարելի ճշմարիտ գնահատական տալ հայ մատենագրությունը, մի բան, որ թոմսոնները երբեք չեն էլ ուզի անել:

Ինչ վերաբերում է Ագաթանգեղոսին, ապա պետք է ասենք, որ վերջինիս երկը հայագիտություն անբավարար ուսումնասիրված հարցերից է, ուստի և չէինք շտապի հաստատապես ասելու, որ Ագաթանգեղոսը 50րդ դարի հեղինակ է և վերջ: Միանգամայն ընդունելի ու նաև բազմիցս արտահայտված կարծիք է այն, որ վերջինիս Պատմությունը նախապես կարող էր գրված լինել 40րդ դարում՝ հունարենով, այնուհետև, հայոց գրերի ստեղծումից հետո՝ վերաշարադրվեր և վերամշակվեր 50րդ դարում: Ինչևիցե, հայագիտությունն առայժմ գոհացուցիչ որևէ լուծում չի տվել Ագաթանգեղոսի առեղծվածին³¹²:

Այսպիսով, ամփոփենք. Թոմսոնյան «հայագիտության» հիմնական սկզբունքները նույնն են, ինչ արդեն ծանոթ Սյունիիներ.

ա) նկատելու չտալ սկզբնաղբյուրների այն հաղորդումները, որոնք հակասում են իրենց կանխորոշած պատասխաններին.

բ) անտեսել գիտական այն գրականությունը, որը հակասում է իրենց կանխորոշած եզրակացություններին:

Սառըպատերազմյան այսպիսի քարոզչական «մեթոդաբանություն» դժվար չէ ուղած դիտել հին հեղինակին վարկաբեկելը, ստախոս հռչակելը, նրան մի դարից մյուսը տեղաշարժելը: Այլ կերպ ասած՝ այսպես առաջնորդվելով, մեծ ցանկություն դեպքում, կարելի է Պուլչինի մահն էլ թվագրել ոչ թե 1837, այլ 1937՝ շատ հարմար թվականով:

Կարծում ենք, վերոշարադրյալը բավարար չափով «հայագետ» Թոմսոնին բնորոշում է որպես գիտություն մեջ ոչնչացրած պատվեր կատարող մեկին: Մեր ամենակարևոր հետևություններից մեկն այն է, որ Թոմսոնի կանխակալ և թերի թարգմանությունները չեն կարող օգտագործվել իբրև վստահելի աղբյուր, առանց բնագրի հետ մանրազնից համեմատության:

Փաստորեն, 1978 թվականից ի վեր, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» անգլերեն թոմսոնյան հրատարակությունը հայոց պատմագրության այս երախայրիքը դուրս հանվեց անգլախոս գիտական լուրջ ուսումնասիրությունների շրջանակից³¹³: Նույնը կատարվեց նաև Եղիշեի՝ հայոց մարտական ավանդույթներն ու ազգային բարձր ինքնագիտակցությունը բացահայտող, հետագա շատ սերունդներ հայրենասիրական ոգով դաստիարակած, «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» երկի հետ՝ 1982 թ. Թոմսոնյան թարգմանությունից հետո (ի դեպ, ի տարբերություն Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության», ասպարեզում կային Եղիշեի երկու անգլերեն թարգմանություն՝ 1830 թ. Կ. Ֆ. Նոյմանինը և 1952 թ. Տ. Հ. Պոյաճյանինը³¹⁴): Բերենք ամերիկյան «հայագիտության» այս տխուր իրականությունը ցցուն ներկայացնող մի օրինակ: Կոլումբիայի համալսարանում Նինա Գարսոյանի ղեկավարությամբ իր դոկտորականը պաշտպանած (իսկ այժմ՝ Նյու Յորքում համակարգչերի ծրագրավորող աշխատող)³¹⁵ Թոմսոնի բերտ Բեդրոսյանը՝ 1983 թ. հանդես եկավ Արշակունյաց Հայաստանի սպարապետական գործակալությունը քննող մի ընդարձակ ուսումնասիրությամբ³¹⁶, որտեղ նա, բնութագրելով իր սկզբնաղբյուրները, գրել է բառացիորեն այսպես.

[Սկզբնաղբյուրների] քննության միջոց պարտավոր ենք հանել [eliminate] երկու գիրք, որոնք ավանդաբար ընդունվել են իբրև 50րդ դարի ստեղծագործություններ. դրանք են՝ Եղիշեի «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին»-ը և «Հայոց պատմությունը», որ վերագրվում է Մովսես Խորենացուն:

312 Ագաթանգեղոսի Պատմությունը ունեցել է իրարից տարբեր բազմաթիվ մեկնաբանություններ, մատենագիտությունը տե՛ս Հակոբ Անապյան. «Հայկական մատենագիտություն. ԵՊԺԸ դր.» Ն. Ա, Երևան, ԳԱ, 1959, էջ 151-214:

313 Ջուլիո Տրալիմալի «Il complesso di Trimalcione» վերը հղված աշխատությունը գրախոսելիս, այս փաստը նրբորեն նշել է Ն. Լևոն Զեքիյանը, տե՛ս *Journal of the Society for Armenian Studies* Vol. 7 (1994 -- սակայն լույս է տեսել 1996-ին), p. 167, 172.

314 Տե՛ս Ն. Անապյան. «Մատենագիտություն» (Եղիշե. Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Երևան, 1957), էջ 211:

315 Տե՛ս Richard Hovannisian, ed., *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, op. cit., Vols. 1, p. 350.

316 Robert Bedrosian, "The Sparapetutwn in Armenia in the Fourth and Fifth Centuries," *Armenian Review*, 1983, Vol. 36, #2, pp. 6-45.

...ինչ վերաբերում է Խորենացուն, ապա թվում է, թե այս առեղծվածային գրողը կամ խմբագրողն աշխատում էր Ցորդ դարի վերջին... ուստի Խորենացու տեղեկությունների քննությունը սահմանափակել ենք ծանոթագրությունների մեջ³¹⁷:

Այս դեպքում ուղղակի դժվար է չբացականչել՝ բրավո, պարոնայք «Հայագետներ», փայլուն եք աշխատում: Միայն թե ինչ՞ գիտական արժեք կարող է ունենալ Հայոց սպարապետությունը «քննող» մի գործ, եթե այն Հաշվի չի առնում իր թեմատիկայի մասին ամենահարուստ տեղեկություններ պարունակող երկու հիմնական սկզբնաղբյուր: Սա գիտությունն է, այլ՝ ձախորդ ածարարություն: Պատկերացնենք, ասենք, կոմունիստական շարժման որևէ պատմաբանի, որը դեն է նետում 1848 թ. Մարքսի և Էնգելսի գրած «Կոմունիստական մանիֆեստը», որովհետև Համոզված է, թե հեղինակները ապրել են 20-րդ դարում և գրել են այդ երկը 1940-ական թթ.: ասենք՝ Մոսկվայում: Այսպիսի եղանակներով ինչպիսի՞ ցնցիչ Հայտնագործություններ կարելի է անել: Իրականում, Թոմսոնի թարգմանությունների արդյունքը (եթե ո՛չ բուն նպատակը) եղել է ո՛չ թե Հայ պատմագրության հարուստ նյութը լայն շրջանառության մեջ դնելը, այլ ընդհակառակը՝ դրանք գիտական լուրջ ուսումնասիրությունների շրջանակից հանելը, դրանք մեկընդմիջտ անվստահելի աղբյուրներ հռչակելը: Այս ուղղությամբ ԱՄՆ-ում տարվող արդյունավետ աշխատանքների վկայությունն է նաև այն, որ Թոմսոնյան տիպի առաջաբաններով վերահրատարակվում են հայերեն երկերի ոչ միայն թարգմանությունները, այլև՝ բուն բնագրերը³¹⁸:

Այն էլ նշենք, որ Ռ. Բեդրոսյանը թարգմանել է նաև Փավստոս Բուզանդի, Ղազար Փարպեցու, Կրկրակոս Գանձակեցու Հայոց պատմությունները՝ սրանք բոլորը խորագրելով ոչ թե «Հայաստանի պատմություն», այլ «Հայերի պատմություն» (History of the Armenians)³¹⁹, որ, ինչպես վերը նշել ենք, կանխամտածված ու կոպիտ սխալ է:

Մովսես Խորենացու (կարգա՝ Հայաստան պետության պատմության) դեմ սկսված արշավը շարունակվում է ամբողջ թափով: Սյունին, հղելով միմիայն Թոմսոնին, տարակարծությունն չհանդուրժող ու ճով, Մովսես Խորենացու բնագիրը կարդալու ունակ չլինելով իսկ, Մովսես Խորենացուն անվանում է Ցորդ դարի հեղինակ³²⁰: Նորբա՝ 1995 թ., Թոմսոնի աշակերտներից մեկը՝ Էրիխ Քեթենհոֆենը Գերմանիայում հրատարակել է «Տրդատը և Պայկուլիի արձանագրությունը» խորագրով գիտականորեն չափազանց թույլ մի գիրք³²¹ (վերջինիս սուր քննադատությամբ հանդես եկավ Ջուսթո Տրայինան³²²), որի մեջ այս նորաթուխ «Հայագետը» բառացիորեն կրկնել է Խորենացու և Հայ պատմագրության դեմ Թոմսոնի Հայ հոյանքները³²³: Մովսես Խորենացու ավանդական ոսկեդարյան թվագրությունը հաստատող իր մեկ այլ հոդվածում Տրայինան Քեթենհոֆենի գիրքը բնութագրում է որպես «ուկրիտիստական մի ուսումնասիրություն», քանի որ՝ «ոչ միայն Հայագիտական բազում գործեր, այլև նույնիսկ Հայկական շատ աղբյուրներ միտումնավոր կերպով զանց են առնված»³²⁴:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանյան Հայագիտական Համայնքին, ապա պարտավոր ենք ի վերջո գիտակցել, որ գործ ունենք ո՛չ թե առանձին՝ Թոմսոնի և Սյունիի կարգի «Հայագետների» հետ, այլ ԱՄՆ-ում (մասամբ նաև՝ ամբողջ Արևմուտքում) հաստատագրված (ինստիտուտիզացված) կեղծՀայագիտական մի ամբողջ դպրոցի հետ: Փաստորեն, «Հայագիտության» այս դպրոցը կյանքի է կոչվել արևմտյան որոշակի ուժերի կողմից՝ սպասարկելու համար հզոր և վաղուց ի վեր գործող թուրքամետ քարոզչությունը: Վերջին երեսնամյակի ընթացքում, կեղծարարական եռանդուն աշխատանքների շնորհիվ, կա

317 Տե՛ս անդ, էջ 100-11:

318 Տե՛ս Moses Khorenatsi, *Patmutiwn Hayots*. A facsimile reproduction of the 1913 Tiflis edition with an introduction by Robert W. Thomsen (Delmar, New York: Caravan Books, 1981). Ps. Pawstos, *Buzandaran Patmutiwnk* [*The Epic Histories*]. Classical Armenian Text Reprint Series, gen. ed. John A. C. Greppin (Delmar, N. Y., 1984), with an introduction by N. G. Garsoian, a reprint of the 1883 St. Petersburg edition.

319 Տե՛ս Ռիչարդ Հովհաննիսյան. Հայ դասական աղբյուրներու թարգմանությունը Միացյալ Նահանգներու մեջ, էջ 106-109:

320 Տե՛ս Suny, *Looking toward Ararat*, *op. cit.*, p. 7, 248, note 9.

321 Տե՛ս Erich Kettenhofen, *Tirdad und die Inschrift von Paikuli. Kritik der Quellen zur Geschichte Armeniens im späten 3. und frühen 4. Jh. n. Chr.*, (Wiesbaden, Reichert Verlag, 1995).

322 Տե՛ս Mesopotamia: *Rivista di archeologia, epigrafia e storia orientae antica* (Casa editrice le lettere, Firenze) 1996, XXXI, pp. 308-311. Նույն գիրքն ավելի զուսպ քննադատել են նաև Բաբկեն Հարությունյանը և Ժ.Պ. Մախեն (տե՛ս ՊատմաՄասնագիտական հանդես 1996, հմր. 102 (143-144), էջ 353-355 և *Revue des Études Arméniennes*, 1994-1995, Tome 25, pp. 469-472):

323 Տե՛ս *Revue des Études Arméniennes*, 1994-1995, Tome 25, p. 470-471.

324 Տե՛ս Ջուստո Տրայինա, *Ժամանակագրություն* եզրի ըմբռնումը Մովսես Խորենացու "Հայոց պատմության" մեջ (Բ, 82). Ը իրանՄՆամե, 203, 1997 (թիվ 24025), էջ 16, ծնթ. 4:

ուղեցվել է այդ քարոզչությունը հարմարեցված բավական տարածուն «ակադեմիական» մի հիմք, որի վրա հենվելով էլ քաղաքական պատվեր կատարող արևմտյան «մեկնաբանները» ձևավորում են համապատասխան հասարակական մթնոլորտ³²⁵: Այս կեղծարարություն մյուս լուրջ հետևանքն էլ ո՛չ հայախոս եւ վաղուց հայերեն չկարդացող սփյուռքահայ զանգվածների ստացած աղճատված պատկերացումներն են հայոց պատմության և մշակույթի մասին: Իր ժողովրդի պատմությանն անիրագրելի սփյուռքահայերը՝ սյունիների և թոմսոնների գրքերին վստահելով, այնտեղից ստանալու է հակահայկական պրոպագանդայի այնպիսի հզոր դուզա, որ այլևս դժվար թե ցանկանա որևէ ձևով իր ուժերը ծառայեցնելու Համաժողովրդի և հայ ազգի շահերին:

3.3. Փավստոս Բուզանդի թարգմանության և քննության պարագաները

3.3.1. Փավստոսագիտության արդի վիճակը

1989 թ. ԱՄՆ-ում հրատարակվեց Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունը»՝ Նինա Գարսոյանի անգլերեն թարգմանությամբ: Մինչ այս հրատարակության բուն քննությանն անցնելը, համառոտապես կի բնութագրենք փավստոսագիտության արդի վիճակը:

Ցավալի է, բայց հրատարակի վրա դեռևս չունենք Բուզանդի քննական բնագիրը, իսկ վեներաբլյան հրատարակությունը (1832) (սրանից են վերարտադրվել բոլոր հետագա տպագրությունները) չի կարող բավարարել հայագիտության արդի պահանջներ: Այսօր հնացած պետք է համարել նաև այս երկի Ստ. Սալխասյանցի կատարած վերաշարադրությունը աշխարհաբար հայերենի (1947, 1968), էլ չասած ուսեսներն (1953), գերմաներեն (1879) և ֆրանսերեն (1867) թարգմանությունների մասին³²⁶:

Ամենադժգույն վիճակում է հայտնվել, սակայն, Փավստոս Բուզանդի և նրա «Հայոց պատմություն» պատմագիտական ուսումնասիրությունը: Կարելի է նույնիսկ վստահ ասել, որ, ի տարբերություն խորենացիագիտության, փավստոսագիտությունը տակավին չի հաղթահարել գերքննադատության բացասական ազդեցությունը:

Ելնելով այն դրույթից, որ Ծրդ դարում ապրած լինելով՝ Փավստոսը շարադրել է Ծրդ դարում տեղի ունեցած իրադարձությունների պատմությունը, նախորդ բոլոր հետազոտողները եզրակացրել են, որ Փավստոսի աղբյուրները եղել են բացառապես բանավոր, էպիկական: Այսպես, հետևելով Մանուկ Աբեղյանին, «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական բազմահատորյակը գրում է, թե Փավստոսը «ամենից շատ օգտվել է Ծրդ դարի պատմական անձանց և նրանց արարքների շուրջ հյուսված ժողովրդական աշխարհիկ ու կրոնական գրույցներից, լեգենդներից, վեպերից, անգամ երգերից և դրանց հիման վրա գրել իր պատմությունը»³²⁷: Նույն այս կարծիքը, ընդհանուր առմամբ, պաշտպանել են նաև Ն. Արզումանյանը, Ստ. Սալխասյանցը, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը և այլք³²⁸: Այստեղից էլ արվել է հաջորդ մեծապես սխալ եզրակացությունը, այն է՝ թե Փավստոսի «Հայոց պատմությունը» պատմական ստույգ աղբյուր

325 Բազմաթիվ այդպիսի օրինակներից Արևմտադարձ միջազգային հարաբերությունների ամենահեղինակավոր հանձնարարից մեկում՝ *Foreign Affairs* ամսագրում (Միջազգային հարաբերություններ) 1997 թ. մարտ-ապրիլյան համարում՝ ոմն Դեյվիդ Ռիֆի տպագրած հոդվածը, որտեղ Ղարաբաղյան հակամարտության ողջ մեղքը բարդվում է հայերի «իռացիոնալ ազգայնականության» վրա, իսկ հայ հասարակությունը նկարագրված է ուսիստական մոդերնիստ քամախրանքով: Այս հոդվածի թարգմանությունը և տպագրությունը «Ռեպուբլիկա Արմենիա» պաշտոնաթերթում (հունիսի 17, 1997)՝ այն էլ խմբագրության կցած դրական մեկնաբանությամբ, վկայում է, թե դեռևս որքան թույլ է մեզանում, անգամ պետական քաղաքականության մակարդակի վրա, **ազգային անվտանգություն** հասկացության ըմբռնումը. հիմն. այս առթիվ Հայաստանում Լ.Ղ.Վ. մշտական ներկայացուցչության և Հ. Հովհաննիսյանի հրատարակած քննադատությունը «Գոլոս Արմենիի» եմ ուղղակի (հունիսի 22, 1997):

326 Ռուսերեն թարգմանության քննադատական գրախոսությունը տե՛ս Հ. Ա. Անասյան. Մանր երկեր (Լոս Անջելես, 1987), էջ 355-373:

327 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն»: Հտ. Բ, Երևան, ԳԱ, 1984, էջ 452. հիմն. Մանուկ Աբեղյան. Երկեր, հտ. Գ (Հայոց թիմ գրականության պատմություն. Գիրք առաջին), Երևան, ԳԱ, 1968, էջ 193-194:

328 Տե՛ս Н. Адонц. Фауст Византийский как историк. - "Христианский Восток", 1922, ВП, вып. 3, с. 235-272. Կ. Մելիք-Օհանջանյան. Տիրանիստի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի. Ռ «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», 1947, հմր. 6, էջ 59-74, 1947, հմր. 7, էջ 59-77. Փավստոս Բուզանդ. Պատմություն հայոց: Թարգմ., ներած. և թարգմանություններն Ստ. Սալխասյանի. Երևան, «Հայաստան», 1968, էջ 44-53:

յուր չէ, «իսկական պատմական երկ» չէ, այլ առավելապես զեղարվեստական գործ է, վեպ է, որից «կա՞րելի չէ... օգտվել պատմութեան համար»³²⁹:

Իրականում, սակայն, Փավստոսի հաղորդումների մեծ մասը պարունակում է տրամաբանորեն կուռ շահկապված այնպիսի դիպաշար և մանրամասնություններ, որոնք հնարավոր էր քաղել բացառապես գրավոր, վավերագրական աղբյուրներից: Հատկապես, պատերազմական անցքերի նկարագրությունները, Փավստոսի կողմից խմբագրված և գաղափարապես գունազարդված լինելով հանդերձ՝ իրենց չոր ոճով կարծես՝ ուղղակի արտագրված լինեն մարտական զեկուզագրերից կամ տեղեկագրերից³³⁰: Չմոռանանք, որ Փավստոսը ստեղծագործել է հայոց սպարապետ Մամիկոնյանների նախարարական տան հանձնարարությունով և հովանավորությամբ, կարելի է ասել՝ եղել է Մամիկոնյանների «պալատական պատմիչը»: Այս առումով զարմանալի է, որ հայ պատմիչների հաղորդումների մեծամասնության արժանահավասարությունը միշտ «պոզ ու պոզ» կպնդողները կատարյալ վստահություններ են վերաբերվել Փավստոսից ընդդեմ մի քանի տասնամյակ ավելի ուշ՝ դարձյալ Մամիկոնյանների հանձնարարությամբ, «Հայոց պատմություն» շարադրած Ղազար Փարպեցու խառնակ և խիստ անվստահելի մի վկայությունը, ըստ ուրի՝ վերջինս իբր լավ չգիտեր, թե Փավստոս Բուզանդը ո՞վ է եղել և ի՞նչ կրթություն է ունեցել (Ա, 1, 304): Այնինչ Ղազարը պետք է շատ էլ լավ իմանար Փավստոսի ով լինելը թեկու՞ղ միայն Մամիկոնյաններին միջոցով, որոնք, ուշադիր լսելով հանդերձ նրա քննադատական խոսքերը Բուզանդի երկասիրության մասին (այս քննադատության պատճառները պետք է հիմնականում անձնական բնույթի լինեին), այլ նույնպես հրահանգել են նրան սկսելու իր աշխատությունն այնտեղից, որտեղ ավարտել էր Բուզանդը: Դրանով իսկ՝ Մամիկոնյանները իրենց վստահությունն էին հայտնել Փավստոս Բուզանդին և նրա հեղինակած Պատմությանը: Հետևաբար, Ղազար Փարպեցու անտեղյակությունը Փավստոսի կենսագրությունը պետք է համարել ուղղակի անհնարին բան և նրա գրական հնարանքը: Ավելին՝ հայկական մի ավանդություն պնդում է, թե տարբեր ժամանակներում Փավստոսը և Ղազար Փարպեցին ապրել և գործել են միևնույն՝ Բարձր Հայքի Ս. Թորոս վանքում (Բաբերդ քաղաքից 16 կմ արևմուտք), ընդ ուրում Փավստոսը՝ «կամ իբրև վանահայր առաջնորդ և կամ վանահայր առաջնորդին ազգականը»³³¹: Ուստի, եթե այս ավանդությունը համապատասխանում է ճշմարտությանը (իսկ հակառակը պնդելու հիմքեր չունենք), ապա Ղազարն այստեղից ևս պետք է իմանար Փավստոսի մասին:

Ինչևիցե, Փավստոսի համար գրավոր հնարավոր աղբյուր կարող էին լինել, օրինակ, Մամիկոնյանների տոհմական դիվաններում պահպանվող, հունարենով կամ ասորերենով գրված՝ պատերազմական անցուղարձերի մանրամասն արձանագրություններ, զանազան նամակներ ու փաստաթղթեր, մարտական զեկուզագրերի ժողովածուներ: Իսկ որ այդպիսի դիվաններ ու փաստաթղթեր եղել են՝ չենք կասկածում, քանզի հայկական պետականության աշխույժ կենսագործունեությունը, սպարապետության ճյուղավորված գործակալության բարդ ղեկավարությունը, այն էլ՝ մշտական պատերազմական իրադրության մեջ, պետք է Մամիկոնյաններին պարտադրած լինեին գրեթե ամենօրյա գրագրություն վարել և՛ արքունիքի, և՛ սահմաններում ու բերդերում գտնվող զորազնդերի, և՛ այրուձի տրամադրող նախարարական բոլոր տների հետ (հիշենք՝ դեռևս մ.թ.ա. Ըին հազարամյակում Հայաստանի մայրաքաղաքներում, ինչպես նաև նահանգային կենտրոններում և տաճարներում եղել են «բանիմաց գրագիրներ՝ կրթություն ստացած համապատասխան դպրոցներում»³³²): Մյուս կողմից՝ հայկական զինված ուժերի զարգացած համակարգի կայունությունն ու շարունակականությունը (հատկապես՝ հրամայագրի սահուն սերնդափոխությունն) ապահովելու գործում անհրաժեշտ և նույնիսկ անխուսափելի էր հայ ռազմական ավանդույթի պահպանումը և ուսուցումը ոչ միայն բանավոր, այլև գրավոր ձևով: Ավելին՝ մեզ է հասել այդպիսի թանկարժեք մի փաստաթուղթ՝ հայոց զորքերի թվաքանակն ու տեղաբաշխումը արձանագրած հանրապետ «Ձորանամակը», որ, Բաբելեն Հարությունյանի պատճառաբանված քննությամբ, հառնում է իբրև 30րդ դարի դիվանական վստահելի վավերագիր³³³: Հետևաբար՝ կասկածից դուրս պետք է համարել, որ

329 Տե՛ս Անանյու Արեղյան. Երկեր, հտ. Ա, Երևան, ԳԱ, 1966, էջ 199. հմմտ. «Հայ ժողովրդի պատմություն»: Հտ. Բ, ԳԶՎ. աշխ., էջ 4530454:

330 Ի թիվս այլ մանօրինակ դրվագների, տե՛ս հատկապես՝ Փավստոս Բուզանդ. Հայոց պատմություն, Դ դպրութիւն, ԻԱՍԻ ԽԳ, ԽԵՍԻԹ, ԾԵ. Ե դպրութիւն, ԸԹԺԹ, ԼԹՈՍԱ:

331 Տե՛ս Գ. Թորոնկյան, Եփրատեան Հայաստան կամ Գղի եւ շրջ. գաւառները. Հտ. Ա, Փարիզ, 1947, էջ 80:

332 Յովհաննէս Կարապետեան, Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում և հարակից մահանգներում): Երևան, «Մագաղաթ», 1998, էջ 48050:

333 Տե՛ս Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմության» ստեղծման 1500-ամյակը՝ միջազգային գիտաժողովի դրույթները (ԵրԹ ԼԱՂ, ԳԱ, 1991), էջ 28030:

50րդ դարում ապրած Փավստոս Բուզանդն իր ձեռքի տակ ունեցել է ոչ թե մեկ կամ մի քանի, այլ՝ բազմաթիվ նմանօրինակ վավերագրեր:

Միայն է Փավստոս Բուզանդին ներկայացնելն իբրև ընդամենը «իսկապես գրագետ մի վիպասան, որ սովորած է եղել շատ զրույցներ և իմացել է բերանացի վիպել շատ պատումներ «Պարսից պատերազմից», ինչպես մի Նախո Քեռի կամ Մոկացի Հովան պատմել են "Սասնա Ծռերից"» (Մ. Աբեղյան)³³⁴, իսկ Փավստոսի «Հայոց պատմությունն» էլ հասկանալ «իբրև մի ժողովածու ավանդությունների ու զրույցների» (Ստ. Մալխասյան)³³⁵: Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ՝ Փավստոսը Նախո Քեռի չէ, իսկ նրա «Հայոց պատմությունն» ոչ թե «Սասնա ծռեր»ի ժանրին պատկանող աղբյուր է, այլ պատմագրական երկ: Եթե տրամաբանորեն շարունակենք մեր պատմագրության բանասեր քննադատների մտքի թելը, ապա պետք է եզրակացնենք, որ հին Հայաստանում բանահավաքչությունը դրված է եղել գրեթե մերօրյա գիտական մակարդակի վրա, իսկ Փավստոս Բուզանդն ու Մովսես Խորենացին եղել են Գարեգին Սրվանձտյանի կամ Մանուկ Աբեղյանի՝ 50րդ դարում ապրած ճշգրիտ նախատիպերը:

Իրականում, Փավստոսը Հայաստանի պատմությունն ու առավելապես՝ ռազմական պատմությունն գրած մի խիստ յուրօրինակ պատմիչ է, որի եզակիությունը արտահայտվում է իր երկին գաղափարախոս սական սուր ուղղվածություն հաղորդելու մեջ: Փավստոսը գաղափարախոս պատմիչ է, իր ժամանակի հայ իրականության և մտայնության հանճարեղ արտահայտիչ: Համեմատելու դեպքում, Փավստոսին ավելի շուտ կնամանեցնեինք Բաֆֆու հետ, նրա երկն էլ նույն հարթակի վրա կղենինք Բաֆֆու «Խամ սայի մելիքություններ»ի հետ (նկատելով միաժամանակ Փավստոսի աղբյուրների առավել մեծ հավաստիությունը):

Սակայն ի՞նչն է առթել ուսումնասիրողների կատաղի հարձակումները Փավստոսի հաղորդումների հավաստիության դեմ: Հիմնականում երեք հանգամանք.

1. Առասպելական գրվածքներով հատվածները, որոնք, սակայն, կազմում են Փավստոսի ամբողջ Պատմության մի փոքր՝ 10%-ից էլ պակաս մասը: Միաժամանակ, այդ հատվածները, հայ ազգային գաղափարախոսության էությունն ու նրբերանգները բացահայտող՝ պատմական թանկարժեք մասունքներ են (այս ճշմարտությունը մասամբ ընդունում են նաև Փավստոսի քննադատները³³⁶): Կարճ ասած՝ այն, որ Փավստոսն ունի առասպելաբանություններ, դեռևս չի նշանակում, թե նրա «Հայոց պատմությունն» ամբողջությամբ առասպելաբանություն է: Առասպելաբանություններով լեցուն են նաև հին ժամանակների հունահռոմեական պատմիչների երկերը, սակայն այդ պատճառով Հերոդոտոսին և նրան հաջորդած պատմիչներին չեն հայտարարել սովորական «գոլուսան», ինչպես մեզանում հուշակել են Փավստոս Բուզանդին³³⁷:

2. Հստակ ժամանակագրության բացակայությունը: Փաստ է, որ Փավստոսի ժամանակագրությունը բավական խառնաշփոթ վիճակում է³³⁸: Սակայն, սա վկայում է միայն այն մասին, որ Փավստոսի ձեռքի տակ եղած ցրիվ աղբյուրները նրան հնարավորություն չեն ընձեռել կառուցելու դեպքերի կուռ և ճշգրիտ ժամանակագրությունը: Փավստոսն ի վիճակի չի եղել, իսկ գուցե և նպատակ էլ չի ունեցել ժամանակագրական խնդիրներին վերաբերվելու Խորենացու՝ գրեթե ժամանակակից մեթոդաբանական բժախնդրությամբ: Հնարավոր է նաև, որ Փավստոսի ժամանակագրության և շարադրանքի որոշ շփոթներ առաջացել են հետագա մասնակի խմբագրումների և օրինակումների ընթացքում: Ինչևէ, թերի ժամանակագրություն ունեն նաև բազմաթիվ այլ միջնադարյան պատմագրական հուշարձաններ, ինչը, սակայն, դեռևս իրավունք չի տալիս դրանք վեպի ժանրին դասելու, եղելությունները ճշտությամբ չվերարտագրող «այլափոխված պատմություն» կոչելու (Մ. Աբեղյան)³³⁹: ժամանակագրության սխալակալությունը դեռևս չի նշանակում, թե սկզբնաղբյուրում հիշատակված իրադարձություններն առհասարակ տեղի չեն ունեցել: Միևնույն ժամանակ, Փավստոսի ունեցած ժամանակագրական որոշ տեղեկությունների (հայրավարական ութամյա խաղաղության և հայրազանդական վեցամյա թշնամության

334 Տե՛ս Մանուկ Աբեղյան. Երկեր, հտ. Գ, էջ 193. Ըստ Կ. ՄելիքՕհանջանյանի և՛ Բուզանդը «չի ունեցել ոչ դոկումենտալ գրականություն և ոչ էլ որևէ այլ գրավոր սկզբնաղբյուր: Նրա անմիջական սկզբնաղբյուրն է եղել հայ ֆոլկլորը...» (տե՛ս «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», 1947, հմր. 7, էջ 59):

335 Փավստոս Բուզանդ. Պատմություն հայոց: Թարգմ. Ստ. Մալխասյանի (1968), էջ 44:

336 Տե՛ս Մանուկ Աբեղյան. Երկեր, հտ. Գ, էջ 259-261:

337 Տե՛ս Մանուկ Աբեղյան. Երկեր, հտ. Գ, էջ 259:

338 Տե՛ս, օրինակ, Փավստոս Բուզանդ. Պատմություն հայոց: Թարգմ. Ստ. Մալխասյանի (1968), էջ 30-32:

339 Տե՛ս Մանուկ Աբեղյան. Երկեր, հտ. Ա, էջ 199:

մասին)³⁴⁰ հավաստիութիւնը ընդունում էր նույնիսկ Փավստոսի աղբյուրների վավերականութիւնը բացառող, դրանք «հեքիաթային պատումներ» որակող հեղինակներից մեկը՝ Ն. Ադոնցը³⁴¹: Ադոնցը, սակայն, ձախողեց այստեղից անելու այն ճիշտ եզրահանգումը, որ ժամանակագրական այդպիսի ճշգրիտ հաղորդումների աղբյուրները պետք է անպատճառ գրավոր լինեն: Մինչդեռ այդպիսի եզրահանգման համար ունենք նաև լրացուցիչ, շատ լուրջ փաստարկ, այն է՝ նույն այն գլխում (Դ, ԻԱ), որը տեղ խոսվում է հայՍպարսկական ութամյա խաղաղութիւնի մասին, Փավստոսը հաղորդում է Պարսից թագավորին Հունաց թագավորի հղած դաշնագրի թղթի մասին և նույնիսկ ամփոփ մեջբերութիւն է անում այդ վավերագրից ու նաև մեկնաբանում է այն.

«Քեզ եմ տալիս Մծբինը, որ Արվաստանում է գտնվում, և Ասորոց Միջագետքը. Հայաստանի ներքին նահանգներից էլ ձեռք եմ քաշում. եթե կարող ես, նրանց հաղթի՛ր և քո իշխանութիւնի տակ նվաճի՛ր, ես նրանց օգնութիւն չեմ գա»։ Այսպես ուրեմն, Հունաց թագավորը նեղն է ընկնում ու ճարահատյալ այսպիսի դաշնագիր է կնքում և ուղարկում Պարսից թագավորին և այս կերպով ազատվում է նրանից³⁴²:

Ի՞նչն է այստեղ վիպական ոճ հիշեցնում: Ոչի՞նչը: Մի՞թե այսպիսի ոճ ունի Քեոի Նախոյի խոսքը: Իհարկե, ո՛չ: Այս հակիրճ և տարողունակ բովանդակութիւն ունեցող հատվածում մենք առնչվում ենք միջագրային քաղաքական անցուղարձին քաջածանոթ, մեզ հետ վավերագրական ճշտութեամբ խոսող մի հեղինակի հետ:

Այսուհանդերձ, Փավստոսի քննադատների ամենամեծ վրիպումն այլ է: Նրանք ամբողջովին աչք թափող են արել այն չափազանց կարևոր փաստը, որ Հայաստանի Գորդ դարի պատմութիւնի ժամանակակերպութիւնը վերականգնելու ուղղութեամբ Փավստոսը ծավալուն և մեծապես հաջողված աշխատանք է կատարել, այն է՝ կարողացել է հիմնականում ճիշտ վերականգնել Գորդ դարի դեպքերի հաջորդակալությունը: Անշուշտ, սա պետք է մեր պատմիչի մեծ նվաճումը համարել, եթե մանավանդ հաշվի առնենք նրա ձեռքի տակ եղած աղբյուրների խճճվածութիւնը և այն, որ գրերի գյուտից հետո Փավստոսը թերևս առաջինն էր, որ ձեռնարկում էր հայաստանյան պատմութիւնի մի ընդգրկուն ժամանակահատվածի շարադրումը (Ագաթանգեղոսն ավելի կենտրոնացած էր Հայոց դարձի պատմութիւնը շարադրելու վրա):

Միավրվում են Աբեղյանն ու Մալխասյանցը, կարծելով, թե Փավստոսի՝ «ապա, յայնմ ժամանակի, յետ այնորիկ, ետ այսորիկ, յետ այսր ամենայնի» բառերը ժողովրդական վեպի ոճ են կամ էլ՝ «անորոշ խոսքեր, և որոնք՝ կարող են մեկը մյուսից առաջ կամ ետ դասավորվել կամ դուրս գցվել՝ առանց Պատմութիւնի ամբողջութեանը վնասելու»³⁴³: Իրականում՝ այդ բառերի գործածումն ինքնին ապացուցում է, որ Փավստոսը կիրառել է միջնադարյան պատմագրութիւնի ամենակարևոր գիտական սկզբունքներից մեկը՝ ժամանակագրական հաջորդակալությունը պահպանման սկզբունքը: Այդ նույն սկզբունքը կիրառել են հայ պատմագրութիւնի բազմաթիւ այլ ներկայացուցիչներ՝ ընդհուպ մինչև 1900-րդ դար: Օրինակ, հայ մատենագրութիւնի մեկ այլ սկզբնաղբյուրի՝ «ԴավիթՊրեկի կամ Ղափանցվոց պատմութիւն» (1730-ական թթ.) մեջ ճիշտ նույն սկզբունքի, ճիշտ նույն բառերով արտահայտված հետևողական կիրառումը թյուր մեծապես օգնեց տողերիս հեղինակին վերականգնելու 1720-ական թթ. սյունիքՍարգսյան ավազանարտի հստակ՝ երբեմն օրերն ու ժամերը ճշտող, ժամանակագրութիւնը³⁴⁴:

Այս առումով օգտակար է նկատել ու բաղդատել, որ Փավստոսին վիպասան հռչակած ամենահեղինակավոր հեղինակներից մեկը՝ Ն. Ադոնցը, անպատահելի պատմական աղբյուր էր հռչակել նաև «ԴավիթՊրեկի պատմութիւնը»՝ չափազանց հավաստի տեղեկութիւններ պարունակող մի սկզբնաղբյուր: Ինչ

340 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ. Դ, ԺԱ, ԻԱ:

341 Տե՛ս Н. Адонц. Фауст Византийский как историк, с. 235, 259-260.

342 Փավստոս Բուզանդ. Պատմություն հայոց: Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի (1968), էջ 186:

343 Տե՛ս Մանուկ Աբեղյան. Երկեր, հտ. Գ, էջ 194. Փավստոս Բուզանդ. Պատմություն հայոց: Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի (1968), էջ 30:

344 Տե՛ս վեց մասից բաղկացած հոդվածաշարս՝ ՊատմաՍրահասիրական հանդես 1990, հմր. 2, 3, 4, 1991, հմր. 1, 2, 1992, հմր. 1 (այս որոշակիորեն ամփոփիչ հոդվածի խորագիրն է՝ «"Ղափանցվոց պատմություն" ժամանակագրության հավաստիությունը և կառուցվածքը»): 1720-ականների ժամանակագրության առավել ընդգրկուն ամփոփումը տե՛ս 1992 թ. պաշտպանած թեկնածուական անտիպ ավարտագրի («"Ղափանցվոց պատմությունը" և 1720-ական թթ. ազատագրական շարժման ուսումնասիրությունը») եզրափակիչ գլխում և անգլերենով լույս տեսած հետևյալ գրքում՝ A. M. Aivazian, *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal* (Center for Policy Analysis, American University of Armenia, 1997).

պես և Փավստոսի պարագայում՝ ի վիճակի չլինելով ամբողջական քննության առնելու «Դավիթբեկի պատմություն»-ը, այդ թվում՝ շարադրանքում տեղ գտած բնագրական շփոթները, հետագա ներմուծումները, հեղինակի գիտական աշխատանքը և այլ կարևոր հարցեր, Ադոնցը շտապով այս սկզբնաղբյուրի հաղորդումներն էլ որակեց «անհեթեթ զրույցներ», «չափազանցություններ»։ Բնականաբար, հավաստի սկզբնաղբյուրն այսպես արհամարհելով, Ադոնցն ինքը շփոթեց 1720Վական թթ. պատմական իրադարձությունների ամբողջ ժամանակագրությունն ու ընթացքը։ Իսկ հետագայում, ընկնելով Ադոնցի վայե՞լ լած մեծ հեղինակության ազդեցության տակ, որոշ գիտնականներ բռնեցին նրա այս անհիմն տեսակետի «զարգացման» ճանապարհը³⁴⁵։

Ինչևիցե, Փավստոսի «Հայոց պատմության» ժամանակագրության կառուցվածքը դեռևս ունի իր հմուտ ուսումնասիրողի կարտոր։ Մի բան, սակայն, պարզ է՝ Փավստոսի գործածած ժամանակագրական հաջորդականության պահպանման սկզբունքը վճռական նշանակություն և պատմագիտական արժեք է ունենալու լրացուցիչ գույքահեռ սկզբնաղբյուրների բաղադրությամբ կատարվելիք այդ քննության համար։

3. Ամենից շատ ուսումնասիրողները խրատել են Փավստոսի այն հաղորդումներից, որոնք խոսում են հայկական զինված ուժերի տարած տասնյակ փայլուն հաղթանակների և այդ հաղթանակներում պարսիկների կրած մեծ կորուստների մասին։ Հայոց ռազմական հաջողությունների նկատմամբ այս թե՛ք ռահավատ վերաբերմունքը ունեն (և ունի) ոչ այնքան պատմագիտական, որքան հոգեբանական պատճառներ։ Անկախ պետականության կորստից հետո Հայոց մեջ ձևավորված ազգային թերարժեքության բարդությունից չկարողացան խուսափել նաև գիտնականները։ 19Արդ դարի վերջին և 20Արդ դարի սկզբին տեղի ունեցած հայկական ցեղասպանությունը եկավ Հայոց հոգեկանում առավել ևս ամրապնդելու այդ բարդությունի զրաված խորը դիրքերը։ Ցեղասպանությանն ակնատես հայագետների համար այլևս շատ դժվար էր պատկերացնել, որ Հայաստանն անցյալում դարեր շարունակ հզորագույն պետություն է եղել։ Մենք սկսեցինք ամբողջ չորսհազարամյա Հայոց պատմությունը դիտել ցեղասպանության կիզակետի միջով։ Այս ոչ՛գիտական, հուզական մտայնությունը, թերևս, լավագույնս արտահայտված է Լեոյի՝ 1927 թ. օգոստոսի 30ին Թիֆլիսում գրառած հետևյալ տողերում.

[Հայոց պատմությունը] շարունակ կրկնվում էր, բերում միշտ միևնույնը... մեր ժողովրդի պատմությունը ամբողջովին, ծայրից ծայր դժբախտություն [է]։ Մի՛ մոռանաք, մեր պատմությունը ամենից առաջ և ամենից շատ մի հսկայական մարտիրոսագրություն է...³⁴⁶

Հայոց պատմության այսպիսի գնահատականը, անշուշտ, սխալ է։ Կրկնենք, որ այս մինչև վերջերս դեռևս շատ տարածված մտայնությունը վերջին մի քանի հարյուրամյակների համազգային աղետների ու հատկապես՝ հայոց ցեղասպանության պատճառած հոգեբանական վնասվածքի (տրավմայի) արգա՞յ սիքն է։

Վերագառնանք, սակայն, Փավստոս Բուզանդի նշած՝ պարսիկների մեծ կորուստների հարցին։ Նկարագրելով հայոց հաղթանակները՝ Փավստոսի մեզ հասած բնագիրը ավանդաբար խոսում է թշնամու բանակների ամբողջական ոչնչացումների մասին, այդ բանակների թվաքանակը հասցնելով երբեմն մի քանի հարյուր հազարի։ Եթե փորձենք այս հաղորդումներին մոտենալ ուղղակիորեն, սրանց հիման վրա հաշվարկներ կատարել, ապա պարզ է, որ պարսիկների բանակներն այդ թվերը չեն ունեցել, ուստի նրանց կորուստներն էլ միլիոնավոր չեն եղել։ Սակայն այսպիսի պարզունակ մոտեցումը 5Արդ դարում գրված սկզբնաղբյուրի նկատմամբ գիտական չէ, սխալ է, քանզի թվային չափազանցություններ բնորոշ են հին և միջնադարյան, հայկական և ոչ՛հայկական, աղբյուրներին առհասարակ։ Քննադատական մո՞տեցումը թվային այդ տվյալներին կայանում է ո՛չ թե այդ հաղորդումները իրենց ողջ դիպաշարով անվստահելի համարելու մեջ (ինչ և մեզանում արել են), այլ իրական թվերի վերականգնման, ճշտման

345 Տե՛ս Ն. Ադոնց. «Դավիթ Բեկ» վեպի պատմական հիմք և գաղափարախոսական արժեքը. ԹԹ «Բաժնի (Հակոբ Մելիք՞՞ Հակոբյան). Վյաննա, գրականությունը, հիշողություններ», Փարիզ, 1937, էջ 122-148 (հատկապես էջ 126, 130, 136-137. հմմտ. Աջ. Հովհաննիսյան. Դավիթ Բեկի գլխավորած Ղափաղի ապստամբությունը. ԹԹ «Բանբեր Երևանի համալսարան»-ի, 1970, հմր. 1, էջ 96-111. Ա. Գ. Մարտյան. Դիտողություններ Դավիթ Բեկի ապստամբության պատմության շուրջը. ԹԹ ՊատմաՄրանասիրական հանդես 1973, հմր. 3 (62), էջ 177-193:

346 Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն։ Հտ. 4։ (Երկերի ժողովածու։ Հտ. 4) Երևան, 1984, «Հայաստան», էջ 120-13:

աշխատանքի մեջ, մի բան, որ լիովին հնարավոր է: Մեկ օրինակով պատկերացում տանք, թե ինչպես են մեկնաբանել Բուզանդի հաղորդումները:

Փավստոսը՝ 380 լական թթ. Հայաստանում եղած իրադարձությունների իր նկարագրած լայն հենքի վրա, բավական մանրամասնորեն շարադրում է հայկական և պարսկական զորքերի միջև տեղի ունեցած չորս ճակատամարտ, որոնցից բոլորում էլ հայերը, սպարապետ Մանվել Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ, հաղթանակ էին տարել: Արան հետևել էր յոթամյա խաղաղության և Հայաստանի լիակատար անկախության մի շրջան³⁴⁷: Ըստ Փավստոսի, առաջին դեպքում հայկական զորքն անսպասելի հարձակում կրում էր գործել պարսկական 10,000 լանոց բանակի (հրամանատար՝ Սուրեն) ճամբարի վրա և այն ամբողջովին սրի մատնել: Երկրորդ ճակատամարտում 20,000 լանոց հայկական բանակը հաղթել էր հայոց սահմանները Ատրպատականի կողմից ներխուժել փորձող 48,000 լանոց պարսկական զորքին (հրամանատար՝ Գուդանդ Շապուհ): Ինչպես մեր պատմիչը հատուկ ընդգծում է՝ իր հարաբերականորեն փոքրաթիվ զորքը Մանվելը հավաքել էր շտապով՝ «որքան կարողացավ ձեռք բերել այդ խռովահույզ ժամանակներում» (Ե, ԼԹ): «Արանից հետո, թի ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, թի Պարսից թագավորի ոմն Վարազ զորավարը Հայոց աշխարհն է գալիս տասնութ բյուրով (180,000)... ապա Հայոց զորավար սպարապետ Մանվելը կազմակերպում, պատրաստում է տասը հազար լավ սպառազինված հեծելազոր» և դարձյալ կատարյալ հաղթանակ տոնում (Ե, ԽԸ): Այնուհետև պարսիկների չորրորդ՝ 40 բյուրանոց (400,000) բանակը, ոմն Մոկան զորավարի հրամանատարությամբ, ներխուժելով Հայաստան, կարողանում է գրավել երկրի մի մասը ու բանակ է դնում Արտանդան կամ Արտանգան դաշտում (վայրն այժմ անհայտ է): Իսկ «Մանվելը գիշերով հարձակվեց նրա բանակի վրա և հենց բանակատեղում բոլորին առհասարակ սրի քաշեց» (Ե, ԽԱ):

Արդ, այս հաղորդումների մեջ ոչինչ կասկածելի կա, բացառությամբ երկու հանգամանքի, որոնց պարզաբանումն էլ հենց պատմաբանի գործն է.

ա) երրորդ և չորրորդ ճակատամարտերում պարսկական զորքերի թվաքանակը խիստ չափազանցված է և անհնար՝ տասնութ բյուր (180,000) և քառասուն բյուր (400,000): Բաղդատելով այս երկու անհնար թիվն թիվն առաջին երկու ճակատամարտերում պարսիկների ունեցած բանակների միանգամայն հավանական 10,000 լանոց և 40,000 լանոց թվերի հետ, տեսնում ենք, որ կա և տրամաբանական և բնագրական ինչ՞որ լուրջ անհարթություն: Տրամաբանորեն, երրորդ և չորրորդ ճակատամարտերում պարսիկների զորքերը պետք է մոտավորապես նույն չափերն ունենային, ինչ առաջին երկու ճակատամարտի դեպքում: Փավստոսի սահուն և հանգիստ շարադրանքը հուշում է, որ երրորդ և չորրորդ ճակատամարտերում պարսկական զորքը ամենևին էլ տասնապատիկ հավելում չի ունեցել: Մեր համոզմամբ, Փավստոսի ինքնագրում տասնութ բյուրի (180,000) փոխարեն եղել է 18,000, իսկ քառասուն բյուրի (400,000) փոխարեն՝ 40,000, այսինքն՝ վերոհիշյալ երկու չափազանցված դեպքերում ունենք մեկ զրոյի հավելում: Ամենայն հավանականությամբ, այս տարրնթերցումը ներմուծվել է ձեռագրերի մեջ հետագայում, ինչ՞որ գրչի ձեռքով:

բ) Բացառությամբ, առաջին ճակատամարտից, երբ պարսիկների 10,000 լանոց բանակն անսպասելի շրջապատվել և ոչնչացվել էր հայկական գերակշիռ ուժերի կողմից, հասկանալի է, որ մյուս երեք դեպքում անհավանական էր պարսիկ բոլոր զինվորների իսպառ բնաջնջումը: Սակայն, ինչպես ասացինք, այդ ժամանակաշրջանի շատ մատենագիրներ հաճախ են չափազանցում թշնամու կրած կորուստները, որ սակայն բնավ էլ չի նշանակում, թե ո՛չ սկզբնաղբյուրի հիշած ճակատամարտերն էին եղել, ո՛չ էլ հաղթանակները: Օրինակ, Քրդ դարի հռոմեական պատմիչ Ֆեստոս Թուփուսը, հաղորդելով Դիոկլետիանոս կայսրի (284-305)՝ պարսիկների դեմ տարած մեկ փայլուն հաղթանակի մասին, ճիշտ նույն ոճն է գործածում՝ «25,000 լանոց զորքի գլուխ անցած հասավ թշնամու ճամբարին, հանկարծակի հարձակվեց պարսիկների անթիվ զնդերի վրա և բնաջնջեց նրանց»³⁴⁸:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես է Հակոբ Մանանդյանը վերլուծել Փավստոսի՝ հայերի վերոհիշյալ չորս հաղթանակների մասին հաղորդումները.

Փավստոսի պատմության վիպական ստեղծական այս հատվածները... չեն ստուգվում հունա-հռոմեական աղբյուրների վկայություններով և ունեն հեքիաթային բնույթ: Շատ պարզ է, որ անդամահատված և ը

347 Փավստոս Բուզանդ. Պատմություն հայոց, Ե, ԼԸԽԲ:

348 Rufi Festi, *Breviarium*, էջ XXV -- մեքսիկոմը տե՛ս Н. Адонц. Фауст Византийский как историк, стр. 238-239.

քայքայված Հայաստանը, որի ռազմական ուժն այդ ժամանակ շատ փոքր էր, չէր կարող պատերազմ վաճառել ինչպես Հոկտեմբերի Պարսկաստանի դեմ³⁴⁹:

Մանանդյանի բերած երկու փաստարկներն էլ կատարելապես խախտու են. նախ՝ հունանահոմեական պատմագրությունն ամենևին կոչված չէր շարադրելու Հայաստանի պատմությունը: Այդպիսի խնդիր հույն և հոմեացի պատմիչների առջև դրված չէր: Ավելին՝ Հայաստանում օրօրի փոփոխվող պատերազմական մանրամասնությունների շարադրությունը հունանահոմեական պատմագրության մեջ նաև պարզապես անհնար էր, այն էլ՝ հին ժամանակներում: Եթե անգամ, օրինակի համար, վերցնենք մեր՝ կապի և ինֆորմացիայի զարգացած ժամանակաշրջանը, ապա դարձյալ՝ տեղական ղեկավարի հետ վրձնված կատարված արձանագրությունը, այն էլ ոչ լրավատեղյակ օտարի կողմից, որպես կանոն, գիջում է իր հավաստիությունը տեղում գրանցված ինֆորմացիային: Եթե որևէ մեկը փորձի գրել, օրինակ, 1988-1991 թթ. Ղարաբաղյան շարժման պատմությունը, և օգտագործի այդ մասին եղած ոչ թե հայկական, այլ մոսկովյան կամ ամերիկյան մամուլի նյութերը, ապա արդյունքում կունենա իրականության շատ թերի, հաճախ էլ ուղղակի աղճատված պատկերը: Սա առավել ևս ճշմարիտ է, եթե օտար աղբյուրն ունենում է նաև աշխարհաքաղաքական ինչօրինչ շահեր: Իսկ որ 450-րդ դարերում Հոմեական կայսրությունը և նրա շահերը սպասարկող հունանահոմեական պատմագրությունը կայսրապետական նկրտումներ ունեն Հայաստանի վերաբերյալ՝ անվիճելի է: Հետևաբար, բացառությամբ որոշ դեպքերի, իրադարձությունների հավաստիությունը պետք է նշուել հիմք ընդունելով ոչ թե օտար աղբյուրը, այլ տեղական աղբյուրը, այն էլ ունենալով ղեկավարի ամրագրված հարուստ ու արժեքավոր տեղեկություններ պարունակող տեղական աղբյուր, ինչպիսին Փավստոսի փառահեղ «Պատմություն Հայոց»-ն է: Ավանդաբար, մեզ գանում առաջնորդվել են ճիշտ հակառակ մեթոդաբանական սկզբունքով՝ բոլոր ղեկավարներում նախապատվությունն անհիմն կերպով տալով օտար աղբյուրներին:

Մանանդյանի երկրորդ փաստարկը, թե իբր հայկական գործերը պարիոնի չէին կարող հաղթել պարսիկներին, ուղղակի անլուրջ է: Ռազմական պատմությունը դիտի հարյուրավոր հաղթանակներ, ուրոնք հարաբերականորեն փոքրաթիվ ազգերն ու գործերը տարել են գերազանցող ուժերի դեմ: 1996 թվականի օգոստոսին ռուսական բանակը՝ իր ավիացիայով, զրահատանկային և հրետանային կրակային ամբողջ հզորությամբ, այլ հատուկ ուժերով և միջոցներով, այնուամենայնիվ պարտություն կրեց անհամեմատ ավելի փոքրաթիվ չեչենական ուժերից և դուրս չպրտվեց Գրոզնի քաղաքից: Չեչենիան Ռուսաստանի հակամարտության մեջ առկա էր ուժերի հարաբերակցության սարսափելի մեծ տարբերություն՝ մեկ միլիոնանոց չեչեն ժողովրդի դեմ էր 160 միլիոնանոց Ռուսաստանը, որի բանակում այդ ժամանակ ընդհանուր առմամբ ծառայում էին շուրջ երկու միլիոն զինվոր: Պատերազմներում հաղթանակները շատ հաճախ կախված են լինում ոչ թե զուտ թվային կամ սպառազինության առավելությունից, այլ հազար ու մի այլ գործոնների դինամիկ եզակի փոխազդեցություններից:

Դժվարանում ենք ասել, թե արդյո՞ք կհավատար Մանանդյանը չեչենների հաղթանակի հնարավորությունը, եթե նրա ձեռքում մի քանի հարյուր տարի հետո լինեք այդ հաղթանակի մասին չեչենական մի աղբյուր: Հայոց բանակի տոնած հաղթանակների հավաստիության նկատմամբ Մանանդյանի փաստարկի անհիմն լինելը լիովին պարզ կլինի, եթե նկատի ունենանք մի քանի լրացուցիչ հանգամանք ևս.

1) չորրորդ դարի Հայաստանի և Իրանի ուժերի միջև եղած տարբերությունն այդ աստիճան մեծ չէր՝ գուցե մեկը երեքի կամ հինգի դիմաց, ո՛չ ավելին:

2) նույն չորրորդ դարում հայոց զինված ուժերը հաջողությամբ դիմագրավել էին և՛ Իրանի, և՛ Հռոմի՝ Հայաստանի անկախության դեմ ուղղված բազմաթիվ ոտնձգություններին:

3) Հայկական գործի հաղթանակելու անհնարինությունը պատճառաբանելով Հայաստանի մասնատվածությունը, Մանանդյանը զարմանալիորեն չի կապում հայերի հաղթանակները իր իսկ կողմից՝ նույն էջի մեջ նշած այն կարևոր փաստի հետ, որ Մանվել սպարապետի իշխանության հենց սկզբից՝ 379 թվականից ի վեր Իրանում սկսվել էին գահակալական կռիվները.

...379 թվին Պարսկաստանում վախճանվել էր Շապուհ Բ-ը...նրան հաջորդել էր ծերունի Արտաշիր Բ-ը (379-383/4), որին գահընկեց արին մեծամեծները: Այնուհետև թագավորեցին Շապուհ Բ-ի որդիները՝ Շապուհ Գ-ը (383/4-388/9) և Վուսթ Դ-ը (388/9-399), որոնց երկուսին էլ սպանեցին ազնվականները³⁵⁰:

349 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր: Հտ. Բ, Երևան, 1978, էջ 237-238:

350 Նույն տեղում, էջ 238:

Այսպիսով, Հայոց Հաղթանակների Հնարավորությունը ժխտող Մանանդյանի վերոհիշյալ դատողությունները ոչ թե պատմական տեղեկություն քննադատական վերլուծություն են, այլ արժեքավոր, թեև տխուր, ինֆորմացիա՝ ցեղասպանության ականատես Մանանդյան անհատի ծանր վնասված հոգեկանի մասին: Ցեղասպանությունից հետո Մանանդյանի (ինչպես և իր սերնդից շատ ուրիշների, ներառյալ գիտնականների) աշխարհայացքի վերափոխությունը առավել ևս ակնառու է դառնում, երբ ընթերցում ենք նրա՝ տակավին 1902 թ. գրված փոքրիկ, բայց ճշմարիտ և դիպուկ նկատողություններ պարունակող մի հոդվածը, որում հեղինակն ինքն էր կոչ անում հրաժարվել ժողովրդական ու նաև գիտական շրջանակներում Հայոց պատմության նկատմամբ ձևավորված թերարժեքության սոցիալ-հոգեբանական մտապատճեններից (ստերեոտիպներից) (մի ընդարձակ մեջբերում այս հոդվածից մեկ ուրիշ առիթով բեռել ենք ստորև)³⁵¹:

3.3.2. Փավստոս Բուզանդը՝ Ն. Գարսոյանի «քննություն» լույսով

Սակայն այն, ինչ Բուզանդի «Հայոց պատմության» հետ արել է Նինա Գարսոյանը, ոչ թե սոսկ վեբոհիշյալ անհիմն գերքննադատության կրկնությունն է, այլ այդ սխալների որակական և միտումնավոր զարգացումը:

Մանանդես ընթերցողը անակնկալի է գալու այս շքեղ հրատարակության կազմը տեսնելուն պես, քանզի այնտեղ նշված միակ հեղինակը Նինա Գ. Գարսոյանն է, իսկ խորագիրը՝ «Դյուցազնական պատմվածքներ (Բուզանդարան պատմություն)» □□ Nina G. Garsoian, *The Epic Histories (Buzandaran Patmutiwnk)*: Վրդովեցուցիչ է և՛ Փավստոս Բուզանդի հեղինակային բացակայությունը, և՛ մանավանդ այն, որ մեջտեղից վերացվել է այս փառահեղ ստեղծագործության բուն խորագիրը՝ «Հայոց պատմություն»: Ու թեև տիտղոսաթերթը տարբերվում է կազմից, մասնակի ուղղում մտցնելով առ այն, որ Նինա Գարսոյանն այս գրքի թարգմանիչն ու ծանոթագրողն է, իսկ «Դյուցազնական պատմություններ»ը «վերագրվում են» ոմն Փավստոս Բուզանդին (սա փավստոսագիտության վաղուց ի վեր մերժված վարկածներից մեկն է)³⁵², ամենակարևորն այն է, որ Փավստոսի երկի վերնագիրը՝ «Հայոց պատմություն» այլևս չի վերականգնված: Նկատենք, որ ճիշտ նույնպես Նինա Գարսոյանը վարվել էր նաև Ն. Ադոնցի «Հայաստանը Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում» մենագրությունն անգլերեն թարգմանելուց հետո, կազմին գրելով՝ Նինա Գ. Գարսոյան. «Հայաստանը Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում»³⁵³, ու հետո միայն տիտղոսաթերթին ճշտելով, թե ո՞վ է այդ մենագրության հեղինակը, իսկ ո՞վ՝ թարգմանիչը: Թարգմանչի անունը կազմի վրա դնելը և իսկական հեղինակի անունն այնտեղից ջնջելը լավագույնս են բնորոշում ամերիկյան «Հայագիտության» որդեգրած գիտական էթիկայի, մեղմ ասած, տարօրինակ չափանիշները:

Մինչդեռ ԱՄՆ-ում Փավստոսի «Հայոց պատմության» գարսոյանական թարգմանությունն ու քննությունը հուշակվել են «մոռումեռտալ» գիտական նվաճում³⁵⁴, պետք է ցավով նկատենք, որ դրանք մեզանում տակավին գրախոսված չեն և մնացել են անարձագանք:

Գարսոյանի խնդրո առարկա հրատարակության պատմագիտական և թարգմանչական անսահման թերությունների ամբողջական գրախոսություն գրելու նպատակ ամենևին չունենալով, ստորև կխոսենք միայն Գարսոյանի մի քանի գլխավոր միտումի մասին՝ լրացնելով մեր քննադատությունը որոշ օրինակներով:

Նախ, պատմագիտական խնդիրների մասին:

Դեռևս մինչև իր թարգմանություն գլուխ բերելը Նինա Գարսոյանը, կրկնելով անախրոնիզմները վերականգնանցներու թումանովի և թոմսոնի անցած ուղին, որդեգրել էր Փավստոս Բուզանդի նկատմամբ Հայագիտության կողմից վաղուց ի վեր մերժված այն տեսակետը, թե այդպիսի անունով հեղինակ առհասարակ չի եղել ու դեռ ավելին՝ այդ երկը երբեք էլ «Հայոց պատմություն» չի կոչվել: Այսպես, արդեն 1983 թ. Փավստոսի երկը Գարսոյանի համար «այսպես կոչված Հայոց պատմություն» էր, իսկ Փավստոս Բուզանդը կեղծ Փավստոս՝ Pseudo Pawstos Buzand (հիշենք. ճիշտ ինչպես թումանովի համար

351 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր: Հտ. Դ. Երևան, 1981, էջ 7010:

352 *The Epic Histories Attributed to Pawstos Buzand (Buzandaran Patmutiwnk)*. Translation and Commentary by Nina G. Garsoian (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989).

353 Nina Garsoian, *Armenia in the Period of Justinian* (Lisbon: Galouste Gulbekian Foundation, 1970).

354 Տե՛ս J. R. Russel, "A Parthian Bhagavad Gita and its Echoes," in *From Byzantium to Iran: Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoian*, op. cit., p. 30, note 27.

Մովսես Խորենացին կեղծ՝ Մովսես էր)³⁵⁵: Իսկ 1984 թ., այլևս ժամանակ չկորցնելով, նույն տեսակետով ներն արտահայտող մի առաջաբանով, Գարսոյանը վերատպեց Փավստոսի 1883 թ. պետերբուրգյան համալսարանի հրատարակությունը հետևյալ խորագրով՝ «Կեղծ Փավստոս. Բուզանդարան պատմությունը»³⁵⁶:

Այսինքն՝ 1980 թ. ակադեմիկների սկզբի դրույթով, հայ ոսկեդարի պատմագրության աղավաղման ուղի դրույթով ամերիկյան «Հայագիտության» մեջ արդեն աշխատանքի բաժանում էր արված. Թոմսոնն իր վրա էր վերցրել Ազատագրող Մովսես Խորենացու և Եղիշեի երկերի անհավաստի պատմական աղբյուր հռչակելու գործը, իսկ Փավստոս Բուզանդի «Հարցերի լուծումը» հանձնվել էր Գարսոյանին:

Հայ միջնադարյան պատմագրության նկատմամբ Ն. Գարսոյանի վերաբերմունքը բացահայտված է հարևանցիորեն արած նրա մի նկատողության մեջ՝ թե միջնադարյան հայ մատենագրությունը «կենտրոնացած էր պատմագրության վրա, որի մեջ այն ներարկեց առասպելական թեմաներ, ինչպես նաև տարբեր տիպի կրոնական գրականության վրա»³⁵⁷, ասել կուզի՝ հայ պատմագրությունը վստահելի չէ, քանզի այն իբր ողորված է անարժանահավատ առասպելաբանություններով: Այս հայտարարությամբ Գարսոյանը ցուցաբերում է հայ մատենագրության իր վատատեղյակ լինելու փաստը, քանզի անտեղյակի աղաղակող սխալ է ասելը, թե հայ միջնադարյան գիտությունն ու գրականությունը կենտրոնացած է եղել հիմնականում պատմագրության և կրոնագիտական գրականության վրա: Ծավալային ու ռազմային առումներով հայկական պատմագրությանն ու աստվածաբանությանը չէին զիջում հայ փիլիսոփայությունը, բժշկությունը, քերականությունը ու աշխարհագրությունը, իրավունքը, միջնադարյան մշակույթի այլ բնագավառները:

Գարսոյանը վաղուց էր լծվել հակահայկական գործունեությանը: Հիշենք թեկուզ ուսերենով գրված նրա մի հոդվածը, որը 1971 թ. հրատարակվել էր ոչ այլուր, քան Երևանում³⁵⁸: Ծրդե դարի հայոց պատմության ու պատմագրության իր այս ծանակագրության մեջ Գարսոյանը փորձում է ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս կասկածի տակ դնել Հայաստան եզրի ըմբռնման ճշմարտացիությունը Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի երկերում: Ըստ Գարսոյանի, այս երկու հեղինակները՝

կամա թե ակամա, արտահայտել են սեփական իդեալները՝ զրադաշտական Իրանին դիմագրավող միասնական, միացյալ Հայաստան: Նրանք խոսում են միասնական թագավորության մասին..., ընդգծում են հայ եկեղեցու միասնականությունը... նրանք անտեսում են հայկական հասարակության և հաստատությունների վրա իրանական խորը ազդեցությունը..., նախընտրում են մոռացության տալ այն, որ հայ Արշակունիները պարթևական լեգիտիմիզմի (sic) վերջին և ամենավառ ներկայացուցիչներն են: Մեզ համար այժմ կարևոր է, թե արդյոք այս պատկերը ճիշտ է Ծրդե դարի համար: Մեզ համար կարևորը միայն այն է, որ այն խեղաթյուրում է Ծրդե դարի իրականությունը, երբ Հայաստանը միասնական չէր, միացյալ չէր և խորթ չէր պարսկական աշխարհին³⁵⁹:

Այս հոդվածում Գարսոյանը խոսում է Ծրդե դարում Հայոց թագավորության ընդամենը «ինքնավարության», սակայն ոչ անկախության մասին, այդ թագավորության կազմից մեծ կտորներ կտրելով հարավում և արևմուտքում: Այստեղ արդեն քննել ենք այն խնդիրը, թե թուրքական և ամերիկյան «Հայագիտությունը» ինչ մեծ նշանակություն է տալիս Հայաստան եզրի և բուն հասկացության խեղաթյուրմանը: Գարսոյանը, իր ճատիկ հոդվածով, շտապել էր իր լուծման ներդրելու այդ գործում: Պատահական չէ, որ այս հոդվածը շատ էր դուր եկել տիրահազնակ Զրյա Բունիաթովին և նրա աշակերտներին: Ֆարիդա Մամեդովան, օրինակ, ընդարձակորեն մեջբերել է Գարսոյանի այն կեղծիքը, թե Արշակունիների Հայոց թագավորությունը իբր ամենաչնչին անկախությունից զուրկ է եղել³⁶⁰: Հենվելով

355 Nina Garsoian, "Iran and Caucasia," in *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*. Essays in the history of Armenia, Azerbaijan, and Georgia. Ed. Ronald Grigor Suny (The Univ. of Michigan, Ann Arbor, 1983), p. 14 (n. 24), 20.

356 Ps. Pawstos, *Buzandaran Patmutiwnk [The Epic Histories]*. op. cit..

357 Nina Garsoian, "Iran and Caucasia," in *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*, op. cit., p. 20:

358 Տե՛ս Н. Г. Гарсоян. Армения в IV веке вк вопросу уточнения терминов "Армения" и "верность" в. - *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 1971, հմր. 3, էջ 55-62:

359 Նույն տեղում, էջ 55-56:

360 Տե՛ս, օրինակ, Ф. Дж. Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании в III в. до н. э. - VIII в. нашей эры. Баку, 1986, под редакцией З. М. Буниязова, сс. 122-123, 125: Այս գրքի քննադատությունը, որ շատ առումներով, վերաբերում է հենց Գարսոյանի արտահայտած տեսակետներին, գրել է Բաբկեն Հարությունյանը, տե՛ս նրա՝ «Когда отсутствует научная добросовестность» հոդվածը («Լրաբեր հասարակական գիտությունների»

Գարսոյանի և նրա թիմակիցների վրա (թեև ուղղակիորեն ոչ մի աղբյուր չհղելով), նույն թեզը կրկնել են նորահայտ Մոնիկա Բլանչարդը և Ռոբին Դարլինգ Յանգը՝ Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցի» իրենց կատարած խիստ թերի անգլերեն թարգմանության Առաջաբանում, ուր լՈՒԿ մինչև Քրդ դարերի Հաճյաստանի պետականությունը թուրքաբար ժխտվում է ու Հայտարարվում, թե այդ ժամանակահատվածում հայերը վայելել են ընդամենը «սահմանափակ ինքնավարություն»՝ limited autonomy³⁶¹ (ըստ երբևէ և ուլթին, պիտի շնորհակալ լինենք մեծ տերությունների և Ադրբեջանի կողմից Արցախին առաջարկվող «լայն ինքնավարության» (wide autonomy) համար, քանզի 300 հազար քառ. կմ տարածք ու 120 հազար բնակ բնակ ունեցող Արշակունյաց Հայաստանը, «պարզվում է», ավելի ցածր կարգավիճակ է ունեցել): Միայն ապշել կարելի է, թե ինչ աստիճան կամագուրկ, գիտականորեն ու քաղաքականապես անպատրաստ են եղել Հայաստանցի այն հեղինակները, որոնք երաշխավորել են Գարսոյանի խայտառակ հոգվածի տպագրությունը Հայաստանում:

Գարսոյանն իր բոլոր աշխատություններում սիրում է շեշտել Հայ մշակույթի և քաղաքակրթությունների իր լիակատար ածանցյալությունը իրանական և, փոքրձինչ պակաս չափով, բյուզանդական ազդեցություններից: Այս մտայնությունը Գարսոյանի մոտ ընդունել է անհեթեթ ձևեր ու չափեր: Ըստ Գարսոյանի, հին «Հայաստանի խորը իրանացումը բավարար չափով չի ճանաչված»³⁶²: Օրինակ՝ ըստ նրա, Հայոց նախարարական կարգը Իրանի պարթևական հասարակության ճշգրիտ վերարտադրությունն էր: Սակայն, գարմանալի է, որ հեղինակը միաժամանակ ընդունում է, որ պարսկական գրականության մեջ «իրանական հասարակության այդ վաղ փուլի մասին ամբողջ հիշողությունը գրեթե լիովին ջնջված է»³⁶³: Զարմանալի է, այդ ինչպե՞ս Գարսոյանը պարզեց, որ հայկական հասարակությունը վաղ իրանական հայելային ածանցյալ կրկնությունն է, եթե իրանական «նախատիպի» մասին տեղեկություններ չկան: Այս առումով, Սյունիի հասցեին վերն արված դիտողությունն առ այն, որ անհնար էր հայերի գալը Արևմուտքից մ.թ.ա. 600-րդ դարում ու, մյուս կողմից, ընդամենը մի քանի հարյուրամյակում իրանական հասարակարգի բոլոր գծերի փոխառումը, առաջին հերթին վերաբերում է Սյունիի ուսուցիչ Գարսոյանի մտքի հակասություններին: Նկատենք, որ Գարսոյանը միայնակ չէ Հայաստանը գրեթե լիովին իրանացած հռչակելու իր նկրտումներում: Այդ կեղծ գաղափարի մյուս հայտնի ջատագովն է Նինա Գարսոյանի սան՝ վերոհիշյալ Զեյմա Ռասսելը: Սա անվանում է Փավստոսի «Հայոց պատմությունը»՝ «Փավստոսի հայկական Բուզանդարան» մի էպոս, որը գրել են քրիստոնյաները, որոնց ամբողջ աշխարհը հայացքը դեռևս պարթևական էր» ("...the Armenian Զուժլգուշլ of Pawstos: an epic composed by Christians whose imaginative universe was still Parthian.")³⁶⁴: Հայերի ամբողջ աշխարհայացքը պարթևականացնելով, Ռասսելն ասել կուզի, թե Փավստոսի ժամանակներում հայերն իսկի կարգին հայ էլ չէին՝ քրիստոնյա պարթևներ էին: Հայկական ողջ մշակույթը և նույնիսկ հայերին իրանիզացված Հայտարարելը քաղական ենթատեքստ ունի: Հիշենք՝ ադրբեջանցի «Հայագետները» Ղարաբաղի հայերին փորձում էին հռչակել քրիստոնյա ադրբեջանցիներ, իսկ թուրքերը քրդերին անվանում են լեռնային թուրքեր: Լրացուցիչ մեկնաբանություններն ավելորդ ենք համարում:

Թե ինչ աստիճան անկախ էր հայկական քաղաքակրթությունը իրանականից, ու նաև՝ առավել ամուր, կուռ ու ներդաշնակ էր հայկական մշակույթը իրանականի համեմատ, ցուցադրենք արաբական ռազմակալմանն այդ երկու «աշխարհների» տված որակապես խիստ տարբեր պատասխաններով: 700-րդ դարերում, Հայտնվելով արաբական տիրապետության տակ, իրանական քաղաքակրթության համար կարգն ամբողջությամբ փուլ եկավ ու հոգևոր փոխակերպություն ապրեց, ներառյալ՝ ժողովրդի արագ գրնթաց իսլամացումն ու իրանական գրականության ու գիտությունների մեջ արաբերեն լեզվի մի քանի դարյա տիրապետումը: Սրան հակառակ՝ նույն ժամանակահատվածում հայկական քաղաքակրթությունը դյուրություններ գրեթե անգրավեց արաբական ազդեցություններին և անեղծ ու անվթար պահեց ինչպես իր ավանդական հասարակական ու հոգևոր մշակութային համակարգերը, այնպես էլ ռազմաքաղաքական կենտրոնացված հաստատությունը՝ Հայոց սպարապետությունը: Այս և այսպիսի որոշիչ պատմական

րի», 1987, հմր. 7, էջ 330-56:
361 Տե՛ս Monica J. Blanchard & Robin Darling Young, transl., *Eznik of Kolb, On God, Eastern Christian Texts in Translation*, No. 2 (The Catholic University of America, Peeters, 1998), p. 4. Այս թարգմանությանն առթիվ շուտով հանդես կգանք առանձին գրախոսությամբ:
362 Տե՛ս *The Epic Histories (Buzandaran Patmutiwnk)*, op. cit., p. 51.
363 Տե՛ս անդ, p. 51.
364 Տե՛ս J. R. Russel, "A Parthian Bhagavad Gita and its Echoes," op. cit., p. 18.

զուգադրությունների շարունակական անտեսումն է, որ հանգեցրել է հայկական միջավայրի վրա իրա-
նական աշխարհի ազդեցությունն անհիմն ու խիստ թերի մեկնաբանությունների:

Իրանիզացված Հայաստանի և իրանացած հայերի մասին աբսուրդի հեղինակներից մեկը իրավամբ
Գարսոյանն է, որին Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիան 1986 թ.՝ պատմագիտության մեջ ունե-
ցած «մեծ ձեռքբերումների» դիմաց շնորհել է Անանիա Շիրակացու անվան մրցանակ: Սակայն շարու-
նակենք:

Ծանոթագրելով Փավստոսի նկարագրած հայկական հաղթանակները և հայկական զորքերի մար-
տավարությունը, Գարսոյանը հանգում է արտառոց և չափից դուրս արհեստական եզրակացությունե-
րի: Այսպես՝ Փավստոսը հաղորդում է, որ պարսից Շապուհ Բ թագավորը, Հայաստանում իր կրած մի
խոշոր պարտությունից հետո վերադառնալով Իրան, հիացական գնահատական է տվել հայ ռազմիկների
անձնվերությունը, պատերազմավարությունն ու մարտական բարձր ոգուն:

*Զարմացել եմ ես, ասում էր նա, իմ տեսածի վրա: Մանկությունից ի վեր միշտ կովի ու պատերազմի մեջ
եմ եղել, շատ տարի է, որ թագավոր եմ դարձել, և տարի է մեծ անցկացրել առանց կովի, բայց ջերմ կովի
այս էր, որին այս անգամ պատահեցի: Որովհետև երբ Հայոց նիզակավորները առաջ էին գալիս, այնպես
էին հարձակվում, ինչպես մի բարձր լեռ կամ ինչպես մի հաստ, հզոր և անշարժ աշտարակ, իսկ երբ մենք
նրանց փոքր՝ինչ վանում էինք, նրանք ապաստանում էին հոռոմների լեգեոնների մեջ, որոնք իրենց կից
առ կից վահանները բաց անելով նրանց ներս էին ընդունում, ինչպես մի պարսպապատ ամրոցի մեջ: Եվ
այնտեղ փոքր՝ինչ շունչ առնելով՝ նորից դուրս էին գալիս ու կռվում, մինչև որ Արյաց զորքերին ամ-
բողջովին ոչնչացրին:*

Մի ուրիշ բանի վրա էլ եմ զարմացած քաջահայտան գնդի³⁶⁵ միասիրտ հավատարմության և տիրասի-
րություն վրա. որովհետև այսքան տարի է, որ նրանց տերը՝ Արշակը, կորած է նրանց համար, բայց
նրանք նրանով էին քաջալերվում պատերազմի ժամանակ: Երբ իրենց ախոյաններին գլորում էին, միշտ
ասում էին. «Արշակի համար», իսկ նա նրանց մեջ չէր, բայց նրանք իրենց սիրուց և տիրասիրությունից,
որ ունեին իրենց բնիկ տիրոջ նկատմամբ՝ ամեն մի ախոյանի, որին սպանում էին, նրան էին նվիրում:
Կամ [Հայոց սպարապետ Մամիկոնյան] Մուշեղի այն մուկեհնած գունդը. ինձ այնպես էր թվում, թե այդ
գնդից բոց ու կրակ են թափում, և զրոշակներն այնպես էին գնդի մեջ, կարծես հրդեհի բոց է անցնում ե-
ղեգների միջով: Այսքան ժամանակ է, որ նրանց տերը՝ Արշակը, կորած է նրանց համար, գտնվում է
Անդամըն բերդում, խուժաստան երկրում, բայց նրանք իրենց սիրուց այնպես էին համարում, թե նա ի-
րենց գլուխ է կանգնած իբրև թագավոր, կամ իրենց հետ գնդի մեջ է գտնվում, իբրև պատերազմի գլուխ
կանգնած և իրենք նրա առաջ նրան են ծառայում: Այո, քաջ ասում էր նա, քաջ երանի՜ նրան, որ Հայոց
գնդի տերն է, այնպիսի տիրասեր, միաբան և հավատարիմ զորքի³⁶⁶:

Հայոց բանակին Շապուհ Բ-ի տված այս գնահատականը Նինա Գարսոյանը քմծիծաղով անվանում
է մեկ անգամ «մտացածին մենախոսություն», մյուս անգամ՝ «անհավանական մենախոսություն»
(imaginary soliloquy և improbable soliloquy)³⁶⁷: Գարսոյանը սա այնքան վստահ է ասում, որ թվում է, թե
ինքն այնտեղ էր և անձամբ պարսից թագավոր Շապուհի հետ խոսելով ճշտել է իրականությունը: Սակայն
Շապուհի այս խոսքերում անհավանական բան չկա՝ անկախ այն բանից, թե բառացի՞ է դրանք վերար-
տադրել Փավստոսը թե՛ փոքր՝ինչ համապատասխանեցրել է իր երկի ոճին: Հարցնենք տիկին՝ Գարսոյա-
նին՝ այդ ինչպե՞ս է, որ, Կովկասում թուրքական ուժերի գլխավոր հրամանատար Վեհիբփաշան, վեր-
հիշելով 1918 թ. մայիսին Ղարաքիլիսայի համար մղված ճակատամարտը, կարող էր խոստովանել, որ.

*Դա բացառիկ ճակատամարտ էր այս պատերազմի պատմության մեջ: Ղարաքիլիսայի տակ հայերը ցույց
տվեցին, որ նրանք կարող են աշխարհի լավագույն զինվորները լինել³⁶⁸:*

Ապա ինչու՞ հայոց մարտունակության մասին ճիշտ նույն կարծիքն անհնար պետք է համարենք
Քրդ դարում: Ընդ որում, խիստ հատկանշական է, որ օտարազգի զորավարների՝ Շապուհի և Վեհիբփա-
փաշայի խոսքի դիպաշարը համընկնում է՝ այն բաղկացած է երկու մասից. նախ ընդգծվում է ճակատա-
մարտի եզակիությունը, ապա տրվում է հակառակորդի գնահատականը: Կադրային զինվորականների

365 Մալխասյանի թարգմանության մեջ՝ Հայկական գնդի, որ, ինչպես ստորև կխոսենք՝ սխալ թարգմանություն է:

366 Փավստոս Բուզանդ. Պատմություն հայոց: Թարգմ. Ստ. Մալխասյանի (1968), էջ 244-245:

367 The Epic Histories (Buzandaran Patmutiwnk), op. cit., p. 310-311, note 4 and 12.

368 Տե՛ս Ե. Ղ. Սարգսյան. Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում (1914-1918): Երևան, «Հա-
յաստան», 1964, էջ 455. հմմտ. Турция в годы первой мировой войны. Москва, 1966, стр. 188. И. Х. Баграмян, Мои
воспоминания. Изд. "Айастан", Ереван, 1979, с. 88.

Համար առհասարակ սովորական բան է հակառակորդի գորքերին հրապարակայնորեն արժանի գնահատական տալը: Կարելի է վերհիշել տասնյակ նմանատիպ դեպքեր. համեմատենք, օրինակ, թե 1812 թ. Բոլորդինոյի ճակատամարտի մասին հետագայում ինչ է գրել Նապոլեոն Բոնապարտը՝ «Իմ բոլոր ճակատամարտերից ամենահամարյալն է, որ ես տվել եմ Մոսկվայի մատուցյալներում: Ֆրանսիացիները իրենց ցույց տվեցին արժանի հաղթանակ տանելու, իսկ ռուսները նվաճեցին անպարտելի լինելու իրավունքը»³⁶⁹: Ինչպես դժվար չէ նկատել, այս գնահատականի դիպաշարը, այսինքն՝ Նապոլեոն գործավարի միտքը նույնպես համընկնում է վերոհիշյալ երկու գործավարների մտքի թելին, այն է՝ բոլոր երեքն էլ սկզբում առանձնացրել են իրենց վարած բազմաթիվ ճակատամարտերի մեջ ամենատպալոբիչը, այնուհետև՝ արժանին են մատուցել հակառակորդի գորքերին:

Արչակունյաց ժամանակաշրջանում հայոց բանակն իր թվաքանակով գիջում էր միայն երկու տարածաշրջանային գերտերութունների՝ Հռոմի և Իրանի բանակներին, իսկ մարտական որոշակի խնդիրներ լուծելու գործում, հատկապես՝ իր հեծելազորի մանևրային կարողութուններով ու հարվածային հզորությամբ, անգերազանցելի էր: Հայկական այրուձին մեծ հուշակ էր վայելում հին աշխարհում (այս փաստը Գարսոյանն ինքն էլ լավ գիտի)³⁷⁰, այդ իսկ պատճառով էլ Հռոմ Բյուզանդիայի և Իրանի տիրակալները սիրաշահում էին և աշխատում տարբեր հնարքներով իրենց զինված ուժերի կազմի մեջ ընդգրկել հայկական ընտիր գործադրողները: Հայկական բանակի հրամարտի ներկայացուցիչները չտեսնեցին չնորհիվ Հայաստանում իրենց ստացած ռազմական կրթության և փայլուն ունակութունների, բյուզանդական բանակում հաճախ էին ստանում բարձրագույն զինվորական կոչումներ և պաշտոններ, հետագայում՝ գրավելով նույնիսկ կայսերական գահը³⁷¹: Ինչ վերաբերում է Իրանում հայկական գորքի ունեցած վարկին, ապա այդ մասին կարելի է որոշակի պատկերացում կազմել թեկուզ Եղիշեի հետևյալ հաղորդումից.

...կարգն այն էր, որ երբ Հայաստանից որևէ պատվավոր գորավարի առաջնորդությամբ հեծելազոր էր գնում [Պարսից թագավորի] Դուռը, [թագավորը] մարդ էր ուղարկում ընդառաջ և հարցնում էր Հայոց աշխարհի ողջութունն ու խաղաղութունը. և երկուներք անգամ նույնն էր անում. գորահանգեսն էլ [թագավորն] ինքն էր անում և պատերազմ սկսելուց առաջ նրանց իրեն մոտ գալ՝ տեղ հասնելն անգամ մեծ շնորհակալության արժանի էր համարում և իր աթոռակիցներին ու բոլոր մեծամեծների առաջ գովապանք էր տալիս ամենքին, հիշում էր նրանց նախնիների ծառայութունները և պատմում էր նրանցից յուրաքանչյուրի քաջութունը³⁷²:

Սա՞ էլ է «մտացածին» հաղորդում: Կարելի է հիշել նաև Մուշկան Նյուսալավարտի բառերը՝ ուղղված պարսից գորքին Ավարայրի ճակատամարտի նախաշեմին. «Դուք ինքներդ գիտեք Հայոց աշխարհի քաջութունը, և ամեն մեկի անվեհերութունը. գուցե պարտութուն կրելով՝ կենդանի կենդանի զրկվեք այն մեծ կյանքից, որ ունենալու եք: Հիշեցեք ձեր կանանց և որդիներին, հիշեցեք ձեր սիրելի բարեկամներին. գուցե ոտնահար լինիք...»³⁷³: Ասենք, Գարսոյանի համար սրանք անշուշտ մտացածին հաղորդումներ են. չէ՞ որ նրա գործընկեր Ռոբերթ Թոմասը ու սրան ընդօրինակող Պիթր Քաուլին Եղիշեի երկը հուշակել են անարժանահավատ աղբյուր, որը «ճշգրիտ կամ հավաստի քիչ տեղեկութուններ ունի տալու հայոց քաղաքական կամ ռազմական պատմության հետազոտողներին»³⁷⁴:

Ինչևիցե՞ հայկական բանակին Շապուհի տված հիացական գնահատականը պետք է համարել միանգամայն հավաստի: Այդ գնահատականը Փավստոսին կարող էր հայտնի դառնալ տարբեր ճանապարհներով, հավանական է՝ Մամիկոնյանների միջոցով (նույնպես և Մուշկան Նյուսալավարտի դիմումը իր բանակին Եղիշեին կարող էր հայտնի դառնալ պարսիկ գերիների պատմածից կամ մեզ անհայտ այլ ուղիներով):

369 Ст'я Советская историческая энциклопедия вМосква, 1962г, стр. 630.
370 Ինչպես խոստովանում է Գարսոյանը իր ծանոթագրություններից մեկում, հայկական այրուձին հուշակված էր երկրի սահմաններից դուրս՝ "was renowned beyond its borders" (*The Epic Histories, op. cit., p. 573*).
371 Բյուզանդական բանակում հայկական զորամասերի և հրամանատարների մասին համառոտաբար տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հտ. Ա, էջ 390-40:
372 Ст'я Եղիշե. Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին: Թարգմ. և ծանոթագրությունները Ե. ՏերՍիմապյանի. Երևանի Համալսարանի հրատ., 1989, էջ 89:
373 Նույն տեղում, Գլուխ Բիզգերոդ, էջ 0000000000:
374 Ст'я վերը, ծնթ. 246:

Սակայն, Գարսոյանը կանգ չի առնում: Պարզվում է, Փավստոսը, կամ Փավստոսի աղբյուրը, ճակատամարտերը նկարագրել են հիմքում ունենալով ոչ թե զորքերի և զորահրամանատարների իրական գործողությունները, այլ... զրադաշտական իրանի (sìc) արժեքներն ու ավանդույթները³⁷⁵: Ավելին՝ հենվելով Թոմասնի վրա, Գարսոյանը գրում է, թե նույն ճակատամարտը նկարագրելիս, «Մովսես խորենացին հիմք է ընդունել ոչ թե իրանական, այլ աստվածաշնչյան և հայրաբանական աշխարհընկալումը»³⁷⁶: Այսպիսով բոլոր խնդիրները լուծվում են. ոչ Բուզանդն է ճշմարիտ հեղինակ, ոչ էլ խորենացին: Բոլորովին անհասկանալի պատճառաբանություններ են հրաժարվում է հավաստի համարել նաև Փավստոսի մի այլ մանրամասն հաղորդում՝ Մծբինի մոտ հայկական զորքի՝ բյուզանդական կայսերական բանակի դեմ տարած խոշոր հաղթանակի մասին³⁷⁷:

Կարճ ասած՝ Նինա Գարսոյանը հավասարեցրել է Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունը» հեքիաթասացություն:

3.3.3. Գրքի աղբյուրագիտական հիմքի մի հատկանիշ

Ցուցադրելու համար Նինա Գարսոյանի «գիտական բարեխղճությունը», բերում ենք պատմաբանության Գևորգ ՏերՎարդանյանի «Բուզանդի տպագիրներն ու ձեռագրերը»՝ հրատարակության ընթացքի մեջ գտնվող աշխատությունից մի քաղվածք, որ շնորհակալություն ստացել ենք հեղինակից: Այսպես՝ ՏերՎարդանյանը պարզել է, որ գոյություն ունի՝

Փավստոսի Պատմությունը պարունակող 46 ձեռագիր. 18ը ամբողջական, 3ը՝ թերի, 3ը՝ կորուսյալ. ամբողջական գրքերի խումբ են հատվածական ընդօրինակումները՝ 8 միավոր. կրկին ամբողջական, բայց այլ ավանդույթների կրող ու արտայայտիչ են ճառընտրային 9ը եւ հայսմավուրային 5ը (ընդամենը՝ 14):

Գարսոյանի ընդարձակ Մատենագիտության առաջին՝ «Բնագրի ձեռագրեր, տպագիրներ եւ թարգմանություններ» բաժինն ունի միայն գույքահամարներով եւ թվականներով՝ ըստ հավաքածուների (Երուսաղեմ, Երևան, Վենետիկ, Վիեննա) թվարկված 32 ձեռագրի մի անկատար եւ սխալաշատ ցանկ (էջ 601-602), որը թյուր պատկերացում է ստեղծում Փավստոսի ձեռագրական ավանդույթի մասին: Անկասկած, թարգմանիչը պարտավոր չէր կատարելապես ուսումնասիրելու բնագրի ձեռագրերը, ավելին՝ կարող էր իրեն ազատ համարել նման ցանկ պատրաստելու պարտավորությունից, սակայն, քանի որ այն կայ, ապա պետք է արձանագրենք, որ նրա սխալմունքները համարական պարզ ցանկի համար չափազանց շատ են: Կրկնություններից խուսափում ենք, պակասների խնդիրը թողնում, ապա՝ մեր շարքի³⁷⁸ կարգով առաջինորդվելով ու խմբավորելով, նույն շարքի պայմանանիշերով թվարկում ենք Գարսոյանի առավել կարևոր սխալմունքները.

ա) 32 ձեռագրից 25ը համարվել են ամբողջական, 7ը՝ հատվածական (պահպանված ամբողջական օրինակներն իրականում 18ն են),

բ) ամբողջական են դարձված Ն, Շ, Չ, Թ (Երևանի 2748, 1862, 3965) հատվածական եւ Յ, Փ (Վենետիկի 1014, 512) ճառընտրային օրինակները,

գ) Ժ եւ Ի (Վենետիկի 721, Երևանի 3079) օրինակների գրչություն 1700 եւ 1720-30-ական թվականները դարձվել է 1720 եւ 1681, Հ (Վենետիկի 2460) օրինակի 1783ը՝ 1743, Պ (ՄՄ 8813) օրինակի 1688ը՝ 1668, Լ (Վենետիկի 1188) ձեռագրի Մխիթ. մատենադարան մուտք գործելու 1750 թվականը՝ 1761,

դ) թերի ձ եւ Մ (Երևանի 6321 եւ 6554) ձեռագրերը դարձված են հատվածական,

ե) մտացածին (0) 673, 875 եւ 1706 համարներով են նշանակվել Բ, Յ եւ Փ՝ Վենետիկի Ա, Բ, Գ ճառընտրիչները, որոնց ցուցակի համարները 201, 202 եւ 203 են, իսկ գույքահամարները՝ 17, 1014 եւ 512:

Ի վերջո, ինչպես արդեն ասել ենք, ձեռագրերը թվարկված են ըստ հավաքածուների, մինչդեռ որևէ գործի կամ ժողովածուի ձեռագրերը ներկայացնելու լավագույն եղանակը ժամանակագրական ընթացակարգի հատկանիշներով առաջնորդվելն է. նախ՝ խիստ պայմանական, ավելին՝ բնագրական խնդիրների համար չորրորդական նշանակություն ունի այն հանգամանքը, որ Փավստոսի ա՛յսինչ ձեռագիրը գտնվում է Երևանում, ա՛յնինչը՝ Երուսաղեմում կամ մի այլ տեղ. վերջապես, անիմաստ է ի սկզբանե իսկ մեկ կամ մի քանի գլուխ պարունակող ձեռագիրը ամբողջական օրինակների շարքում ներկայացնելը:

375 Տե՛ս The Epic Histories, op. cit., pp. 310-312, notes 4, 5, 18.

376 Նույն տեղում, էջ 311, ծնթ. 4:

377 The Epic Histories, op. cit., p. 290, n. 8.

378 Զեռագրերի թվարկումը Արևիկայացումն արված է հայերեն այբուբենի տառերով և այլ եմթապալմաԱնհիշերով:

Պարզ է, որ Գարսոյանը ձեռագրերի այս ցանկը ներկայացրել է ստեղծելու համար «գիտաձևական» այն թյուր տպավորութիւնը, թե իր թարգմանութեան մեջ օգտագործվել են նաև Փավստոսի պատմութեան ձեռագիր տարբերակներն ու նրանց ընթերցումները, ուրեմն և թարգմանութիւնը բնագրական իմաստով ավելի ճշգրիտ է՝ քան գրաբար բնագրի որևէ հրատարակութիւնը:

3.3.4. Թարգմանչական մի քանի թերությունների մասին

Դրանք շատ են: Մի քանիսի թվարկումը, սակայն, լիակատար պատկերացում կտա Գարսոյանի համար գիտափորձարարագիտական պատրաստութեան մասին:

1. Փավստոսի հետևյալ արտահայտութիւնը՝ «[իբրև գկոյրս մոլորեցան՝ երկիրն լեզուին թորգոմական աշխարհի]»³⁷⁹ Գարսոյանը թարգմանել է այսպես՝ «...the land [speaking] the language of the realm of Torgom...»³⁸⁰: Այս թարգմանութիւնը վերածենք արդի հայերենի և համեմատենք այն Ստ. Մալխասյանի թարգմանութեան հետ.

Ստ. Մալխասյանց.

Հայ լեզվով խոսող թորգոմական աշխարհը [կույրերի նման մոլորվեց].³⁸¹

Ն. Գարսոյան.

Թորգոմի աշխարհի լեզվով խոսող երկիրը [կույրերի նման մոլորվեց]:

Գարսոյանի թարգմանութեան մեջ ստացվել է մի խայտաբղետ անհեթեթութիւն՝ Հայաստան երկրում խոսում էին թորգոմի աշխարհի (որ նույն Հայաստանն է) լեզվով: Պետք է գրաբար իսկապես շատ վատ իմանաս, որպեսզի չհասկանաս, որ «երկիրն լեզուին թորգոմական աշխարհի» արտահայտութեան մեջ երկիր և աշխարհ բառերը գործածված են ոչ թե տարբեր, այլ նույն իմաստով՝ իբրև հոմանիշներ, այսպես կոչված պեսպեսութիւններ: Հոմանիշներն այդպես գործածելը գրաբարում, իսկ Փավստոսի երկրում՝ առանձնապես, տարածված երևույթ է ու տարրական կանոն: Այս կանոնին ծանոթ չլինելու պատճառով Գարսոյանը տարբեր տեղերում դանազան ծիծաղաշարժ սխալներ է արել: Օրինակ, նա գրում է, թե աշխարհի և երկիր եզրերը միշտ տարբեր նշանակութիւն ունեն. որպես «վառ» ապացույց բերելով Փավստոսի՝ ա. «աշխարհին Հայաստան երկիրն» (Գ, 6), բ. «գերկիրն Հայոց աշխարհին» (Գ, 7) արտահայտութիւնները: Առաջին դեպքում Գարսոյանը թարգմանել է այսպես՝ «Հայաստան երկրի տերութիւնը» (the realm of the land of Armenia), երկրորդում՝ «Հայաստան տերութեան երկիրը» (the land of the realm of Armenia) և այլն³⁸²: Այնինչ երկու դեպքում էլ աշխարհն ու երկիրը գործածված են իբրև հոմանիշներ:

2. Պարսիկների կողմից Տիրան թագավորի նենգ առևանգումից հետո ստեղծված կացութիւնը քննելու համար 350 թ. Հայաստանում հրավիրվեց աշխարհաժողով: Փավստոսը գրում է, թե ժողովում կանները

սկսեցին իրար հետ խոսել և ասում էին. «Այս ի՞նչ է մեր արածը, նստել սուգ ենք անում. թշնամիները սրանից կօգտվեն, շատ չանցած էլի մեր երկիրը կարշավեն...» (բնագրում՝ «թշնամիք այսու գամագիւտ լինին. այլ քան սակաւ ժամանակք են, այսրէն արշավեսցեն թշնամիքն»)՝³⁸³:

Վերջին նախագասութեան՝ «թշնամիք այսու գամագիւտ լինին»-ի պարզ իմաստը (այսինքն՝ կօգտվեն երկրում հաստատված շփոթութիւնից) Գարսոյանը չի հասկացել և թարգմանել այն է՝ «թշնամիները այս բանը հաջողեցրեցին» ("Մեր բլր՝ ո՞նչ վճռվելու կլ մնկվ and after a little time will attack - again")³⁸⁴: Անգլերեն ճշգրիտ թարգմանութիւնը պետք է լիներ այսպես՝ Մեր բլր՝ կրկնվ փրկի մշտը ջգջլմջաք բե մնկվ and soon invade our country.

379 Փավստոս Բուզանդ. Պատմություն հայոց. Թիֆլիս, 1912, Գպրություն Գ, Գլուխ ԺԳ, էջ 50:

380 Տե՛ս The Epic Histories (Buzandaran Patmutiwnk), op. cit., p. 84.

381 Փավստոս Բուզանդ. Պատմություն հայոց: Թարգմ., ներած. և թարգմանություններն Ստ. Մալխասյանի, էջ 90:

382 Տե՛ս The Epic Histories, p. 510.

383 Փավստոս Բուզանդ. Պատմություն հայոց: Թարգմ. Ստ. Մալխասյանի (1968), էջ 110:

384 Տե՛ս The Epic Histories, p. 98.

3. Փավստոսի գուևնդ բառը Գարսոյանը թարգմանում է հիմնականում իբրև «գործաս» (contingent), մի քանի դեպքում՝ իբրև «բազմութուն», և մի դեպքում՝ իբրև գուևնդ՝ «թանձրուկ» իմաստով³⁸⁵: Փավստոսը, սակայն, շատ հաճախ գուևնդը գործածում է «բանակ» իմաստով, իսկ Գարսոյանը, թյուրիմացաբար կամ գիտակցաբար, խոսափում է այդ գործածումը ճիշտ թարգմանելուց: Փոխարենը, սխալմամբ համարում է, թե «բանակ» իմաստն ավելի հաճախ արտահայտվել է գործ բառով: Ինչևիցե, աներկբայելի է, որ գուևնդ եզրով Փավստոսը երբեմն նկատի է ունեցել առանձին՝ խոշոր կամ փոքր գործաս, իսկ որոշ դեպքերում էլ զուտ միայն բախակ (տե՛ս, օրինակ, Գ, 7, 8. Դ, 3, 4. Ե, 2, 4): Այս գործածումն ակնհայտ է հատկապես Ե դպրության 50րդ գլխում, որտեղ «մոլեկան գուևնդն Մուշեղեան» պարզ տարբերված է «Հայոց գնդերից», «Հայոց գնդից» ու «Հայաստան գնդից»: Վերջին երկու դեպքում էլ խոսքը հստակ վերաբերում է Հայոց միացյալ բանակի ամբողջությանը:

Նկատենք շատ հետաքրքրական մի հանգամանք ևս: Փավստոսի՝ «Հայոց գուևնդ» ու «Հայաստան գուևնդ» անվանումների գործածումներից պարզ երևում է, որ 40րդ դարում, գուևնդ նաև ավելի վաղ և ուշ շրջաններում, Հայոց միացյալ բանակն ունեցել է երկու հոմանիշային անվանում՝ «Հայոց գուևնդ» և «Հայաստան գուևնդ» (հմմտ. Դ, 39. Ե, 4, 5): Մինչդեռ առաջին անունն ընդգծում էր բոլոր հայերի միասնականությունն ու համերաշխությունը, երկրորդը շեշտում էր նրանց ամբազույն կապվածությունը Հայաստան աշխարհին, երկրին և թագավորությանը: Ցավոք, Հայոց միացյալ բանակի այս երկու ղեկ անվանումների գոյությունը նախորդ թարգմանիչների համար աննկատ է մնացել ու, հետևաբար՝ չի մեկնաբանվել³⁸⁶:

4. Ըստ Բուզանդի հաղորդման, դավաճան հրամանատար Դատաբեն Բզնունուն ձերբակալելուց հետո՝ «ածէին զնա առաջի մեծի թագաւորին Խոսրովու, և քարկոծ առնէին զնա քարամբք իբրև գայր, որ աշխարհի և գնդի և զօրաց տեառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ» (Գ, 8): Վերջին հատվածը Գարսոյանը թարգմանել է այսպես. «որը դավաճանել էր իր տիրոջ աշխարհին, զորամասին և բանակին» ["...who was a traitor to the realm, the contingent, and the army of his lord."]³⁸⁷: Դարձյալ գուևնդը հայերեն և ուրիշ սերեն թարգմանությունների հետ.

Մալխապան.

որ դավաճան է եղել իր աշխարհին և իր տիրոջ գնդին ու զորքերին³⁸⁸:

Գևորգյան.

и побили его камнями, как человека, изменившего своей родине, гунду и войскам своего государя³⁸⁹.

Այս դեպքում Գևորգյանի թարգմանությունն առավել ճշգրիտ է: Կարևորն այն է, սակայն, որ Գարսոյանի թարգմանության մեջ վերացել է Դատաբենին մահապատժի ենթարկելու գլխավոր պատճառը՝ այն, որ վերջինս դավաճանել էր իր հայրենիքին, այլ ո՛չ սոսկ՝ «իր տիրոջ աշխարհին»: Թե ինչու էր Գարսոյանին պետք՝ այս պարզ դրվագում հայրենիք հասկացությունը ընջելը, թողնում ենք ընթերցողի դատողությանը:

Այսքանով բավարարվենք, թողնելով որ Արշակունյաց Հայաստանի պատմության խնդիրներով զբաղվող մասնագետներն առավել մանրամասնորեն անդրադառնան Գարսոյանի «մոնումենտալ» աշխատությունը: Կարծում ենք, սակայն, որ ասվածը բավարար է, որպեսզի ընթերցողն հստակ պատկերացում կազմի Գարսոյանի գիտական, գաղափարական և բարոյական կերպարի մասին:

Ավելացնենք, սակայն, որ հայկական միջնադարյան աղբյուրները հաջորդաբար «կեղծիքներ» հռչակելու ամերիկյան մարմաջը շարունակվում և ծավալվում է:

385 Տե՛ս *The Epic Histories*, pp. 68, 73-76, 96-98, 108, 116, 133, 148-151, 155, 158-159, 161, 163-164, 166, 170, 186-187, 189-191, 193-196, 204-205, 217, 219-220, 223-228, 529.

386 Հմմտ. Փավստոս Բուզանդ. Պատմություն հայոց: Թարգմ. Ստ. Մալխապանցի (1968) և История Армении ~Фавстоса Бузанда. Перевод с древнеармянского и комментарии М. А. Геворгияна. Под редакцией С. Т. Еремяна. Вступительная статья Л. С. Хачикяна. Ереван, АН, 1953.

387 *The Epic Histories*, op. cit., p. 76.

388 Փավստոս Բուզանդ. Պատմություն հայոց: Թարգմ. Ստ. Մալխապանցի (1968), էջ 79:

389 История Армении ~Фавстоса Бузанда, с. 18.

Այսպես՝ վերը հիշված Լևոն Ավդոյանը «քաջաբար» բացահայտել է ևս մեկ «խաբեություն»՝ հայտարարելով Հովհան Մամիկոնյանի Պրդ դարում գրված «Տարոնի պատմությունը», ինչպես ինքն է հպարտությունք ասում՝ «100րդ դարի կեղծիք» և անվանելով հեղինակին Կեղծ Հովհան Մամիկոնյան:³⁹⁰ Մի հոգևածում փորձելով կիսաշռուկ հաստատել հայերի հնուց ի վեր Արցախում ապրելու փաստը (ըստ Ավդոյանի՝ հայերը ներկա են եղել Արցախում մ.թ. 3700-ական թվականներից, ընդ որում՝ Արցախն անվանված է Կովկասյան Աղվանքի «մեկ մաս»), Ավդոյանն անում է մի չափազանց ուշագրավ հայտարարություն. «այս իմ նկատողությունները որոշակի ետնախորքում դնելու համար նշեմ անձնավ կան վաստակս. վերջերս ես հրատարակել եմ մի գործ, որտեղ հաստատում եմ, որ մի շատ սիրված հայկական միջնադարյան աղբյուր 100րդ դարի կեղծիք է. այս աշխատությունն ինձ ընկերներ չի բերել և չի բերելու ուղղափառ կամ կեղծ ուղղափառ հայկական շրջանակներում»:³⁹¹ Մի կողմ թողնելով հայկական շրջանակներում մերժված լինելու սուտ հավակնությունը (կեղծ հայագետներից ոչ ոք այդպիսի արդարացի վերաբերմունքի տակավին չի արժանացել, ընդհակառակը՝ նրանք միայն մեծարվել են), անդրադառնանք Ավդոյանի մյուս ասածին: Պարզվում է՝ որպեսզի արևմտյան հայագիտական շրջանակներում ունենաս «օբյեկտիվ» գիտնականի համբավ, պետք է անպատճառ մի լավ աքացի տաս հայոց պատմությունը, օրինակ՝ գոնե մեկ հայկական միջնադարյան սկզբնաղբյուր կեղծիք հռչակես: Ա՛յ, դրանից հետո նոր միայն կարելի է քաջնազարյան կերպով «ձայն բարձրացնել» ի պաշտպանություն Արցախի...

4. Հարձակումներ հայերի ազգային բնավորության և արժանապատվության վրա

Սյունին, օրինակ, սիրում է ընդարձակ մեջբերումներ անել ոռու և եվրոպացի հենց այն մի քանի հայատյաց հեղինակներից, որոնք խիստ նախապաշարված ու բացասական գնահատականներ են տվել հայերի ազգային բնավորությանը, այլազանորեն անվանարկելով նրանց (այդ վիրավորանքներն այսօր տեղ վերարտադրելու ցանկություն չունենք)³⁹²: Բնական է, որ Սյունին զլացել է մեջբերելու օտարերկրացիների՝ հայերի մասին արտահայտած բազմաթիվ դրական գնահատականները, որոնց նա էլ կարող հանդիպած չլինել³⁹³: Ըստ երևույթին, Սյունին մտածում է հայերի մասին նույն հայատյաց կատեգորիաներով: Այսպես՝ փորձելով ևս մեկ անգամ ձախկել հայ ազատագրական շարժումները, նա պատմաբանին անհարիր ոճով մեղադրում է միջնադարում ապրող հայերին օտար տիրապետության տակ նրանց կրած բոլոր տառապանքների համար. «Վաճառական գործիչների մի խումբ Մադրասում գրում էր քաղաքական տրակտատներ, որոնք բարդում էին հայության դրությունը մեղքը նրանց սեփական մեղավոր անցյալից՝ օտար տիրակալների դեսպոտիզմի վրա» (The group of merchant activists in Madras wrote political tracts that shifted the blame for the Armenian condition from their own sinful past onto the despotism of foreign rulers)³⁹⁴:

Նույն միտքը Սյունին սիրում է շեշտել այլ կերպ ևս, թե իբր «քաղաքական համերաշխությունը հայերի մեջ թույլ էր», «հայ ավատատերերը հաճախ դաշնակցում էին ոչ հայ ուժերի հետ՝ իրենց հայրենակից հայերի դեմ ելուվելու համար»³⁹⁵: Փաստորեն, միայն հայերին է վերագրում երևույթներ, որոնք բնորոշ էին միջնադարյան բոլոր հասարակություններին՝ այն էլ շատ ավելի մեծ չափերով (այդպիսի երևույթները բնորոշ են նույնիսկ բազմաթիվ արդի հասարակություններին): Այսպիսի ոչ գիտական մտապատճենների կապակցությամբ Հակոբ Մանանդյանն իրավացի բացատրություն է տվել տակավին 1902 թ., նույն հարցին ևս մեկ անգամ վերադարձել է 1940-ական թթ.:

Թե որքան սովորական, բայց ծայրահեղ կարող են լինել ուրվականների նման բերնից բերան, գրքից գիրք, հոգևածից հոգևած շրջող դոնքիչոթական ընհանրացումները՝ ցույց տանք մի քանի օրինակներով:

390 Ps. Yovhannes Mamikonean. *The History of Taron [Patmutiwn Taronoy]*: Historical Investigation, Critical Translation and Historical and Textual Commentaries by Levon Avdoyan. [Columbia University Armenian Studies Program: Suren D. Fesjian Academic Publications; 6]. Atlanta, GA: Schoalrs Press, 1993.

391 Levon Avdoyan, "Nagorno Karabakh: An historical perspective," *International Journal on Group Rights* 3 1995, pp. 161-167.

392 Տե՛ս, Բատկապետ, Suny, *Looking toward Ararat*, *op. cit.*, pp. 37-42, 101.

393 Տե՛ս, օրինակ, Christopher Walker, *Visions of Ararat* (London, 1997): Վալտերի Բրյուսով, Հայաստանի և հայ կուլտուրայի մասին: Խմբագրությամբ Գ. Ն. Հովհաննիսյանի, Երևան, ԳԱ հրատ., 1967:

394 Suny, *Nation-making, Nation-breaking*, *op. cit.*, p. 6.

395 Suny, *Looking toward Ararat*, *op. cit.*, p. 8.

Մեր նախկին պատմութեան վերաբերյալ համարյա ամեն մի գրքում և հոգևածում կարող էք կարդալ այսպիսի մի կարծիք, իբր թե Հայոց նախարարների անմիաբանութունն է Հայաստանի կործանման պատճառը: Այդ միամիտ կարծիքը հայտնողներից ոչ մեկը չէ մտածում, որ պետական միութեան տեսաբան կետից վտանգավոր նախարարական (իսկ եվրոպայում ֆեոդալական) կազմակերպութունը ոչ մի ազգութեան մեջ մոգական գավազանի շարժումով չէ փոխվել, այլ բարոյական, իրավական և տնտեսական որոշ զարգացման շրջանում և աշխարհագրական ու քաղաքական որոշ պայմաններում անխուսափելի անհրաժեշտութուն է եղել: Հունաստանը՝ մեզանից ավելի քաղաքակրթված երկիրը, կործանվեց մասամբ էլ այն պատճառով, որ չկարողացավ լուծել ազգային քաղաքական միութեան մեծ խնդիրը: Իսկ մենք դեռ շարունակ կրկնում ենք, **եթե հայերը անմիաբան չլինեին, եթե նախարարներն ըմբոստ չլինեին և այսպես անվերջ (ընդգծումը՝ Մանանդյանին)**³⁹⁶:

...Ուշագրավ է, որ [14-րդ դարի իսպանացի ճանապարհորդ] Կլավիխոյին ժամանակակից հայերը իրենց թշվառ կացութունը և ազգային անկախութեան բարձումը վերագրել են հայ իշխանների անմիաբանութեանն ու նրանց ներքին պառակտումներին:

Այս ընդհանուր ու սովորական դարձած ժողովրդական կարծիքը ճիշտ չէ: Անմիաբանութունը և ներքին խռովութունները, որ ընդհանուր երևույթ էին ֆեոդալական կազմակերպութուն ունեցող բոլոր երկրներում՝ համեմատաբար հազվագյուտ էին Զաքարյան Հայաստանի հայ իշխանութուններում: Եղբայրասպան կռիվներն ու տիրանենգումներն ավելի մեծ չափերով տեղի էին ունենում, ընդհակառակը, թուրքական, մոնղոլական ու թուրքմենական իշխող դինաստիաների միջև, որոնք տիրել էին նրանց երկրին:

Իսկ, իրավես, հիմնական պատճառը Հայաստանի քաղաքական ու ազգային ինքնուրույնութեան խոր տակման, ինչպես և նրա տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի հետադիմութեան, ո՛չ թե հայերի երկրպառակութուններն էին ու անմիաբանութունը, այլ Միջին Ասիայից եկող քոչվոր ու խաչնարած թուրք և թաթար ցեղերի տեսական ու անհաղթահարելի արշավանքները, որոնք հիմնավորապես ավերածութեան մատնեցին և քարուքանդ արին առաջագեծ քաղաքակրթութունն ու կուլտուրան ոչ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ Արևմտյան Ասիայի: Արշավողների կատաղի առաջարժումը, ինչպես հայտնի է, չկարողացան կասեցնել մինչև իսկ այնպիսի մեծ ու հզոր պետութուններ, ինչպիսիք էին Խվարեզմը, Չինաստանը և Թուսաստանը: Ուստի միանգամայն պարզ է, որ սելջուկյան, մոնղոլական ու լանկթամուրյան ռազմական տեսակետից խիստ կազմակերպված մոլեգին արշավանքները կործանիչ ու սոսկալի մի աղետ էին, ո՞րից փրկվել անկարող էր, իհարկե, և հայ ժողովուրդը³⁹⁷:

Միաժամանակ, պետք է ասենք, որ Սյունին և նրա հավատակիցները գրել են ոչ թե Մանանդյանի նշած ժողովրդական կարծիքի ազդեցութեան տակ, այլ ընդհակառակը՝ այդպիսի կարծիքն առավել տարածելու և հայերի մեջ իրենց ազգային կարողութունների նկատմամբ անվստահութուն սերմանելու նպատակով: Նաև՝ անկախութեան ձեռքբերմանը և արցախյան փայլուն ռազմական հաղթանակներին զուգընթաց անհետացող թերարժեքութեան բարդույթին նոր շունչ հաղորդելու, այն հնարավոր չափով ամրապնդելու նպատակով:

5. Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության կեղծում

Ա. Հայաստանում հայերը փոքրամասնութուն են հայտարարվում արդեն 15-րդ դարից սկսած: Օրինակ, Զորջ Բուռնությանը գրում է, թե իբր Արաքսի հովիտը (իմա՝ Արարատյան երկիրը) «կորցրեց իր հայկական դիմագիծը և ընդմիջտ բնակեցվեց թյուրքական ցեղերով, իսկ Իսլամը դարձավ գերիշխող կրոն Լենք Թեմուրի արշավանքներից հետո, 14-րդ դարի վերջին 15-րդ դարի սկզբին»: Իր այս անհիմն հայտարարութունը Բուռնությանը փորձում է հիմնավորել, նշելով այս դարասկզբի արևմտյան մի պատմաբանի՝ Լե Ստրեյնջի գրքի մի էջը³⁹⁸:

Արդյո՞ք Բուռնությանին այդքան դուր եկած եվրոպացի հեղինակի այդ մի էջը մեզ անհայտ մնալու ցած ինչ-ինչ ծանրակշիռ ժողովրդագրական հաշվարկներ է պարունակում: Բացելով Լե Ստրեյնջի գիրքը

396 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր: Հտ. Դ. Երևան, ԳԱ, 1981, էջ 809 (սույն հոդվածը նախապես լույս է տեսել «Արարատ» պարբերականում, 1902, ԼԵ տարի, հմր. Բ, էջ 167-171):

397 Հ. Մանանդյան, Երկեր: Հտ. Գ, Երևան, ԳԱ, 1977, էջ 418-419:

398 Տե՛ս George A. Bournoutian, *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule, 1795-1828*. Costa Mesa, CA and New York: Mazda Publishers, 1992, p. 58, հիմնվել է G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*. London, 1966, p. 177. սա վերաստպություն է. սուաչին անգամ գիրքը հրատարակվել է 1905 թ.): Տե՛ս նաև George Bournoutian, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule: 1807-1828* (Malibu, CA: Undena Publications, 1982), p. 75.

քը, պարզեցինք, որ այնտեղ գրված է ընդամենը, թե Առանի, Շիրվանի, Վրաստանի և Հայաստանի «բնակչության մեծամասնությունը շարունակում էր մնալ քրիստոնյա մինչև մոտավորապես միջնադարի վերջը: Հետևապես՝ միայն մոնղոլական ներխուժմանը հաջորդած վերաբնակեցումներից ու հատկապես 1400-րդ դարի վերջին Վրաստանում թիմուրի մղած բազմաթիվ պատերազմներից հետո է, որ այս հոլդերը մշտապես բնակեցվեցին թյուրքերով և իսլամը դարձավ իշխող կրոն»: Ինչպես տեսնում ենք, Լե Ստրեյնջի այս որևէ պատմափոփոխող գրազրահական ուսումնասիրությունը չփաստարկված նախադասություններ խոստում է ավելի շուտ իշխող կրոնի, այսինքն՝ իշխանության, քան թե մահմեդականների մեծամասնություն կազմելու մասին: Ինչևհից, միայն կանխամտածվածն ասելու մեծ ցանկություն ունենալու դեպքում էր կարելի Լե Ստրեյնջի առաձգական և հպանցիկ նկատողությունն օգտագործել որպես աղբյուր և հավաստի տեղեկություն:

Այս հայտարարությունն անմիջապես հաջորդող նախադասության մեջ Բուռնությունը հակասում է ինքն իրեն, գրելով, թե «վերջին ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Արաբսի հովտում հայերը մեծամասնություն էին պահպանել մինչև թուրքպարսկական պատերազմները և շահ Աբբասի կազմակերպած բռնազաղթերը 16 դարում և 1700-րդ դարի սկզբին»: Դժվար է պատկերացնել, որ որևէ լուրջ գիտական աշխատության մեջ պատասխանատու հայտարարություն անող հեղինակը կարող է դնել տրամաբանորեն իրար հակասող երկու միտք, սակայն, փաստ է, որ Բուռնությանի մոտ դա լավ է ստացվել: Եթե բացառելու լինենք վրիպակի փաստը (իսկ մենք հակված ենք այն բացառելուն), ապա այս հայտարարությունները հեղինակին պետք են եղել օպորտունիստական ապահովագրության համար, ասել է թե՛ հեղինակը, մի կողմ դնելով գիտական անաչառությունը, փորձում է «լավ մարդ» երևալ և՛ հայերի, և՛ թուրքերի ու նրանց հետևում կանգնած ուժերի աչքին:

Սակայն ասեմք, որ հայերն Արարատյան երկրում, ինչպես նաև Հայաստանի ամբողջ տարածքում, մեծամասնություն էին կազմում նաև 17 ու 1800-րդ դարերում: Ինչպես 1700-րդ դարի կեսերին գրում էր ֆրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Տավերնիեն, որ Կարսով ու Արարատյան դաշտի միջով անցել էր Պարսկաստան՝ «...Թոխաթից մինչև Թավրիզ երկիրը բնակեցված է հայերով» և «չ՞ պետք է զարմանալ, եթե հիսուն հային ընկնում է մի մահմեդական»³⁹⁹: Արժանահավատ սկզբնաղբյուրի այս ավելի քան հստակ հաղորդումը բազմիցս է հիշատակվել պատմագիտական գրականության մեջ⁴⁰⁰, սակայն Բուրնությանը և ամերիկյան մյուս «հայագետներին» այն «չեն նկատել», որովհետև ընտրել են փաստերի խեղաթյուրման ճանապարհը: Հետաքրքիր է, որ Հայաստանում հայերի փոքրամասնություն լինելու մասին Բուռնությանի վերոհիշյալ կեղծիքը, առանց չնչին ֆինադատական վերաբերմունքի արժանանալու, բռնել է Ամերիկայում լույս տեսած այլ հրապարակումների մեջ⁴⁰¹:

Բ. Վերջերս ԱՄՆ-ում լույս տեսած հայոց պատմության մի դասագրքում Կիլիկիայի հայոց պետականության մասին մի առանձին գլուխ է գրել նորահայտ ոմն Անի Ադամյանը՝ Բուռնությանը, որ առավել իսկ պարբերության մեջ սենսացիոն «հայտնագործություն» է արել: Պարզվում է, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում «հավանաբար, հայերը նույնիսկ բնակչության մեծամասնությունն էլ չէին» ("Armenians probably did not even constitute a majority of the population")⁴⁰²: Բնական է, որ պատմական փաստերին հակասող այս անհեթեթ հայտարարությունը չի հենվում ո՛չ սկզբնաղբյուրների, ո՛չ էլ առանձին որևէ ուսումնասիրության վրա: Այսպես, Կիլիկիայի հայկական պետության հայտնի պատմաբան Գ. Միքայելյանի մոտավոր հաշվումների համաձայն՝ 1300-րդ դարում Կիլիկիայի հայկական պետության տարածքը կազմում էր 40,000 քվմ, իսկ բնակչությունը՝ շուրջ 1,000,000 մարդ: Ընդ որում՝

399 [Jean Baptiste Tavernier], *Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris, 1682, T. I, p. 32; Paris, 1713, T. 1, p. 79):

400 Տե՛ս Մանվել Զուլպյան, Էնվեր Կոնուկչու. Էրզրումը սելջուկներից մինչև Հանրապետությունը. Անկարա, 1992, 974 էջ (թուրք.). Թ ՊատմաԱրևադարձային հանդես, 1997, հմր. 1, էջ 266: Լեո, Հայոց պատմություն. Երրորդ հատոր, Գիրք ամ ութից, Երևան, 1969, էջ 266: Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. Հտ. Բ, էջ 363, ճնթ. 3: Армянское Войско в XVIII веке. Документы. Подготовил к изд. А. Хачатрян. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1968, с. 20. Պետք է ասել, որ Համո Խաչատրյանը թերևս առաջին հայ հեղինակներից էր, որ ճիշտ գնահատական էր տվել հայ ժողովրդի պատմական ժողովրդագրության և ռազմական պատմության հանդեպ արևմտյան հեղինակների ունեցած կանխակալ և կողմնակալ վերաբերմունքին ու ռոմանտիզմներին (տե՛ս Армянское Войско в XVIII веке, с. 11-16, 20-22):

401 Nora Dudwick, "Armenia: the nation awakens," *op. cit.*, p. 262; Mark Malkasian, 'Gha-ra-bagh!': *The Emergence of the National Movement in Armenia* (Wayne State University Press, 1996), pp. 11-12.

402 Richard Hovhannesian, ed., *The Armenian People from Ancient to Modern times*, Vols. 1 (New York, St. Martin's Press, 1997), p. 273.

«Հայերը իշխում էին Կիլիկիայում ոչ միայն քաղաքական առումով. թվաքանակի առումով ևս նրանք առաջինն էին»:⁴⁰³ Անի Բուռնությունի հայտարարության թուրքամետ քաղաքական ենթատեքստն ակնհայտ է. եթե հայերը երբեք՝ նույնիսկ հայկական թագավորության օրոք, Կիլիկիայում մեծամասնություն չեն եղել, ապա հետագայում, մասնավորապես՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, Կիլիկիայի տարածքի հանդեպ նրանց ներկայացրած իրավունքները անշուշտ «անհիմն» են եղել:

Գ. Խրատ նվազեցված են ներկայացվում ցեղասպանությունն անմիջապես նախորդած ժամանակաշրջանում Հայաստանում ապրող հայերի թիվը, ինչպես նաև 1915-1922 թթ. ցեղասպանությանը զոհ գնացած հայերի թիվը: Այս մասին շատ է գրվել, ուստի բավարարվում ենք այդ քննադատության մի քանի նմուշ հղելով⁴⁰⁴:

6. Հայկական քաղաքակրթության ու մշակույթի նվաճումների անսահման փորձեր

Հայկական մշակույթի նվաճումները յուրօրինակ վկաներն են Հայ ժողովրդի քաղաքակրթության ու նրա խորքերում եղած վիթխարի ներուժի: Այդ իսկ պատճառով էլ հայկական մշակույթը ևս դարձել է հարձակման առարկա:

Թերևս, այս հարձակման հիմնական ուղղվածությունը լավագույնս ընդգծել է Նյու-Յորքի համալսարանի արվեստագիտության պրոֆեսոր ոմն Թոմաս Մաթյուսը, հայկական արվեստի մասին իր ակնարկում դաջելով հետևյալ անհիմն ու անմիտ խոսքը. «Հայկական արվեստի ազդեցությունը համաշխարհային արվեստի վրա փոքր է եղել» (The impact of Armenian art on the art of the world was small)⁴⁰⁵: Նախ՝ Մաթյուսն իր կարծիքը որևէ կերպ հիմնավորել չի փորձում: Հետո. եթե նույնիսկ ընդունենք, թե իրոք այդպես է (թեև պարզ չէ, թե Մաթյուսի համար արվեստի ու մշակույթի չափի միավորը ո՞րն է), այդուհանդերձ՝ անհասկանալի է մնում այս հայտարարության բուն նպատակը: Դե՛, եթե հայկական արվեստն այդ աստիճան աննշան երևույթ է, առհասարակ ի՞նչ իմաստ ունի նրա ուսումնասիրությունը: Իրողությունն այն է, որ թեև հայկական արվեստի հուշարձանների միայն մի փոքր մասն է մեզ հասել, մնացածը՝ այրվել, ոչնչացվել ու թալանվել է, սակայն, բավական դժվար է չըջանցել հայկական արվեստի մեծ նվաճումները: Ուստի և փորձ է արվում թույլ չտալ, որպեսզի երբևէ համարժեք գնահատականներ տրվեն հայկական մշակույթին, ի սկզբանե այն որակելով իբրև «մի փոքր երևույթ»:

Մշակույթի հայորդի մեծանուն գործիչներին ոչ՛հայ հռչակելու մոլուցքը հայտնի է մեզ ադրբեջանական վայրագամբանների ստեղծագործություններից: Նրանց համաձայն, օրինակ, հայ չէին Մխիթար Գոշը, Կիրակոս Գանձակեցին, Մովսես Դասյուրանցին (Կաղանկատվացին) և ուրիշներ: Բայց քչերին է հայտնի, որ հայկական մշակույթը թալանելու և հայազերծելու միտումն առկա է նաև Արևմուտքում: Այսպես՝ մինչդեռ արդի հայագիտությունը Դավիթ Անհաղթին համարում է 5րդ դարի երկրորդ կեսի կամ 6րդ դարի սկզբի հեղինակ, պրոֆ. Ռ. Թոմսոնի կարծիքով՝ այդ մեծ հայ փիլիսոփան հաստատ ապրել է 6րդ դարի երկրորդ կեսին և... գուցե բոլորովին էլ հայ չի եղել⁴⁰⁶: Զեյմա Ռասսելի աշակերտ Սերջիո լավ Պորտան, հայագիտության մեջ տակավին նոր թոթովել սկսող մի պատանի, իր մի գրախոսությունից մեջ մեծ ոգևորությամբ ցիտում է Թոմսոնի ինչպես այս անհիմն միտքը, այնպես էլ Խորենացու

403 Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского Армянского государства. Ереван, Изд. АН Арм.ССР, 1952, сс. 17-18. Գ. Միքայելյանի այս հաշվարկը տեղ է գտել նաև «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակում (հ. 3, Երևան, 1976, էջ 672-673):

404 Vahakn N. Dadrian, "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide," in *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics, op. cit.*, pp. 280-310: especially, pp. 284-289, 294-296. Levon Marashlian, *Politics and Demography: Armenians, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire* (Cambridge, Mass.: Zorian Institute, 1991). Թուրքական պատմագրությունն ու նրա վճարովի կամակատարները կեղծում են նաև ավելի վաղ շրջանի (ու նաև՝ այլ երկրների) պատմական ժողովրդագրությունը, տե՛ս, օրինակ, Լուսինե Սահակյան, Բաբերդ գավառի տեղաանուններն ու էթնիկ կազմը 16 դ. օսմանյան Թահրիր դավաբանություն. *Իրանիստան* 6 (1996) (1997), համար 22-23, էջ 21-30: Speros Vryonis, Jr., *A Critical Analysis of "Stanford Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume I. Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808, Cambridge University Press (Cambridge, London, New York, Melbourne, 1976)." Offprint from Balkan Studies 24, 1 (1983), pp. 104-107, 115-117.*

405 Thomas F. Mathews and Roger S. Wieck, eds., *Treasures in Heaven, op. cit.*, XV.

406 *Definitions and Divisions of Philosophy by David the Invincible Philosopher*. Transl. by Kendall B. and Thomson R. (Atlanta: Scholars Press, 1983).

Հասցեին արած անվանարկությունները⁴⁰⁷: Այս երևույթը պարզորոշ ցույց է տալիս, թե ինչպես են ԱՄՆ-ում «մարզում» Հայագիտական երիտասարդ կադրերին՝ ի սկզբանե նրանց մղում են թոմսոնյան «անգերազանցելի» ուսումնասիրությունների գիրքը, հետո էլ՝ անվստահություն ներարկում Հայաստանյան Հայագիտության նվաճումների հանդեպ:

Հաջորդ գոհը 13-րդ դարի Հայ մեծ մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլինն է, որին, հիմք ընդունելով նրա Ռոսլին մականունը, փորձում են հռչակել այլազգի: Բարեբախտաբար՝ Ռոսլինին ապահայացնելու փորձերը մանրամասն կերպով մեկնաբանված են ու ջախջախիչ քննադատության ենթարկված Իրինա Դրամփյանի չափազանց կարևոր հոդվածում⁴⁰⁸: Առաջինը Ռոսլինին խառնամուսնության պտուղ դարձնելու փորձ են արել անգլիացի Դաուսեթն ու սփյուռքահայ արվեստագետ Սիրարփի ՏերՆերսեսյանը: Արևմտյան մյուս Հետազոտողներն անմիջապես հետևել են նրանց: Ֆրանսուզի Հետազոտող Նիկոլ Թյերրին Ռոսլինին վերագրել է գերմանական, ավստրիացի Բուշհաուզեն ամուսինները՝ Ֆրանսիա կան, իսկ ամերիկուհի էվանսը՝ «արևմտյան» ծագում⁴⁰⁹: Խեղճ Թորոս Ռոսլին... Զարմանալի է, որ Ռոսլին մականվան և ուսուցիչն ընդունելով (իմա՝ բարձրահասակ) բառի նմանությունը հիմք ընդունելով, նրան դեռևս ուսուցիչն հռչակել է քաղաքում չէ նաև, որ այս զավեշտը նման «գյուտի» հիմք դառնա: Ռոսլինի ծագման «Հարցերը լուծելուց» հետո, անցնում են նրա արվեստի վրա արևմտյան «խորագույն ազդեցությունը» (profound influence) վերաբերող ծանոթ երգին⁴¹⁰: Ի. Դրամփյանի հոդվածը կարգացողը կապլի, թե ինչ անհեթեթության են հասնում Հայ արվեստի ձևական այս «գիտական» փորձերը:

Թոմսոնի «հեղաշրջիչ ուսումնասիրություններն» ուղեցույց են ծառայում նաև ավագ՝ ստաժավոր «Հայագետների» համար: Օրինակ, հին հայկական գիտություն խոչորագույն նվաճումներից մեկը՝ «Աշխարհացույց»ը մի շարք Հայագետներ պատճառաբանված կերպով համարում են Մովսես Խորենացու գրչի արտագրություն (այս առթիվ նորերս լույս է տեսել պատմ. գիտ. դոկտոր Բաբկեն Հարությունյանի շրջադարձային նշանակություն ունեցող մեկնությունը⁴¹¹): Վերը հիշատակված Ռոբերթ Հյուսնը, անգլերեն թարգմանելով «Աշխարհացույց»ը, նրա հեղինակի և ժամանակի մասին գրում է չթաքցված քմիքով. «Ինչ վերաբերում է նախնական շարադրանքի ժամանակին, ապա, «Աշխարհացույց»ի 5-րդ դարում գրված լինելու օգտին ասվող միակ փաստարկն այն է, որ ավելի ուշ դարերում այն վերագրել են Մովսես Խորենացուն, որը ենթադրում էին, թե ապրել է 5-րդ դարում, բայց որն այժմ գիտենք՝ բարձր վաճել է Հավանաբար 8-րդ դարի վերջերին»⁴¹² (ընդգծումը Հյուսնինն է): Այս առթիվ Հյուսնն ընթերցողին անմիջապես հղում է կարդալու, ինչպես ինքն է ասում՝ «ամենավերջին քննարկումները», որոնք, իհարկե, Թոմսոնի և Թոմսոնի 1960-1970-ականներին գրված թերի ուսումնասիրություններն են⁴¹³: Սրանով չբավարարվելով, Հյուսնն անցնում է Հաջորդ գործողությանը՝ «Աշխարհացույց»ը ներկայացնել որպես ո՛չ թե հայկական, այլ՝ հելենական՝ բյուզանդական գիտության արդյունք:

Մնաց գնահատենք «Աշխարհացույց»ի նշանակությունը: Երեմյանը բնութագրում է այն որպես «Հայկական քարտեզագրության և աշխարհագրության անզուգական հուշարձան»⁴¹⁴, բավական փոքր մի պոռոտախոսություն, եթե նկատի ունենանք, թե որքան քիչ բան է մեզ հասել այս առարկաների մասին եղած հայկական դասական գրականությունից: Իրականությունը, սակայն, այն է, որ «Աշխարհացույց»ը

407 St' u Sergio La Porta, "Christoph Burchard, ed., *Armenia and the Bible: Papers presented to the Interantional Symposium Held at Heidelberg, July 16-19, 1990*. University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies 12. Atlanta: Scholars Press, 1993. Pp. X+2-51," *Journal of the Society for Armenian Studies* (Volume 7, 1994), pp. 151-155: at 153.

408 И. Р. Дрампян, "К проблемам изучения искусства Тороса Рослина," -- *ՊատմաՔրահայտական հանդես* 1997, համար 1 (145), էջ 227-240:

409 Նույն տեղում, էջ 227-229:

410 Thomas F. Mathews and Roger S. Wieck, eds., *Treasures in Heaven*, op. cit., p. 74.

411 Բ. Հ. Հարությունյան. «Աշխարհացույց»ը և չորս Հայքերի խնդիրը. Երևան. ՀԲՀ հրատարակչություն, 1997:

412 "As for the date of the original text, the only claim that ASX has to being as old as the fifth century is that it was in later centuries attributed to MX who was supposed to have lived in the fifth century but who we now know flourished probably in the late eighth" - *The Geography of Ananias of Sirak (ASXARHACOYC). The Long and the Short Recensions*. Introduction, Translation and - Commentary by Robert H. Hewsen (Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1992), p. 33.

413 Նույն տեղում, էջ 33, ծմբ. 122:

414 Իրականում Երեմյանի բնութագրությունը փոքրիմ է՝ ոչ թե հայկական, այլ «Հին Հայաստանի աշխարհագրություն և քարտեզագրության անզուգական հուշարձան». Ս. Ս. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի (Փորձ VIII-րդ դարի հայկական քարտեզի վերականգնության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա). Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963, էջ 7:

իրենից ներկայացնում է հայ մտքի և մշակույթի վրա Հելենական ու, ավելի ստույգ՝ բյուզանդական ազդեցություն մի հրաշալի օրինակ (գիտական ջանքի մի հազվագյուտ օրինակ Հայաստանում, որտեղ գիտությունները հրապուրում էին քիչ հետևորդների):

[It remains only to assess the significance of ASX. Eremyan refers to it as the 'peerless monument of Armenian cartography and geography,' a small enough boast when one considers how little has come down to us from classical Armenian literature dealing with these subjects. The truth of the matter is that the ASX represents an excellent example of the Hellenic -- specifically Byzantine -- influence in Armenian thought and culture (a rare example of scientific endeavor in Armenia where the sciences attracted few practitioners).]⁴¹⁵

Հայկական մշակույթի և հին ու նոր հայ գիտնականների հանդեպ Հյուսնի քամահրական վերաբերմունքն աչք է ծակում:

Այստեղ միայն մի բան կարելի է ասել. այո՛, ինչպես առաջագիմություն միտված մյուս մշակույթները (ներառյալ նույն բյուզանդականը), հայկական մշակույթը նույնպես մտածված և հոժարաբար կրել է համաշխարհային մշակույթի բազմաթիվ և բազմապիսի ազդեցություններ՝ յուրացնելով ու հայացնելով նրա կարևոր ձեռքբերումները: Սակայն Հյուսնը և Ընկ. այս բնականոն երևույթն անհիմն կերպով չափազանցնում են, խուսափելով արժանի գնահատական տալուց բուն հայ մտքին և նրա ինքնուրույնությունը, որ և գլխավորն է եղել «Աշխարհացոյց»-ի և մյուս մեծ աշխատությունների ստեղծման գործում: Պարոն Հյուսնի այս անհիմն գնահատականը և գիտություն նկատմամբ հայերի անտարբերությունը վերաբերող նրա փուչ հայտարարությունը կարող են ունենալ երկու մեկնաբանություն. ա) նա անտեղյակ է միջնադարյան հայկական ծովածավալ եւ անընդգրկելի գիտական գրականության գոյությունը. բ) նրա կանխատրամադրված նպատակը կամ անբացատրելի ցանկությունը թե՛ այդ ժառանգությունը եւ թե՛ նրա հին ու նոր կրողներին նսեմացնելն է (ի դեպ, Հյուսնը ևս ծագումով հայ է):

Մեկ այլ հայտնի հեղինակ՝ Քլիվլենդի պետական համալսարանի լեզվաբանության ամբիոնի պրոֆեսոր Զոն Գրեպինը, իր մի հոդվածում անդրադառնալով «Աշխարհացոյց»-ին, դարձյալ, ըստ ամերիկյան «հայագիտական» շրջանակների ավանդույթի, փորձում է նսեմացնելու հին Հայաստանի մշակույթը:

Հեղինակը [ըստ Գրեպինի՝ Անանիա Շիրակացին] պարզ ասում է, որ ինքը գրել է չորրորդ դարի մասին մատիկոս Պապուսի՝ այժմ կորսված, հունարեն «Աշխարհագրության» ազդեցության տակ: Թվում է, թե սա ճշմարտություն է (և ո՛չ ուշ արտագրողի լրացում), քանի որ Հայաստանից դուրս աշխատող ժամանակակից քիչ գիտնականներ են հավատ ընծայում, որ այսպիսի մի գործ կարող էր ինքնուրույն գրել այնպիսի մի գավառական, ինչպիսին էր, ենթադրաբար, յոթերորդ դարի որևէ հայը:

[The author does make clear that he was influenced by the now lost Greek *Geography* of the fourth-century mathematician Pappus. This would seem to be true (and not an addition by a later copyist), since few modern scholars, outside of Armenia, believe such a text could have been done independently by someone so presumably provincial as a seventh-century Armenian.]⁴¹⁶

Ահա այսպես՝ գրչի մի հարվածով յոթերորդ դարում ապրած բոլոր հայերը հայտարարված են հեթանոսաց գավառականներ: Հոգուն մեծ մեղք է վերցրել Գրեպինը, քանզի նշված ժամանակը շանում Հայաստանի բարձր աստիճանի հասած զարգացածությունն անժխտելի և անուրանալի պատմական փաստ է, որի ապացույցներից է թեկուզ նույն «Աշխարհացոյց»ը (թեև, ինչպես ասացինք, ըստ Բ. Հարությունյանի ամենավերջին համոզիչ ուսումնասիրության՝ «Աշխարհացոյց»ը Մովսես Խորենացու գրչի արգասիքն է, այսինքն՝ հինգերորդ դարի արտագրանք): Հին աշխարհի ամենաառաջադեմ ժողովուրդներից մեկի, նրա ստեղծած մշակույթի ու նաև արդի հայաստանյան հայագիտության նկատմամբ ամերիկացի այս «կարկառուն հայագետի» քամահրական ու վերամբարձ, եթե չասենք՝ հայատյաց, վարմունքը ծնվել ու սնվել է ամենեւին ո՛չ գիտական աղբյուրներից: Այս վերաբերմունքը յուրաքանչյուր ազնիվ և չնախապաշարված գիտնականի մեջ կարող է առաջացնել միայն վրդովմունք:

Գրեպինի նույնպիսի կանխորոշված կեցվածքին հանդիպում ենք մի այլ առիթով ևս: 1997 թ. մայիսին Փրանսիայում անցկացվելիք՝ անտիկ բժշկագիտության հարցերին նվիրված գիտաժողովի մասին դանազան թերթերի հղած իր ֆաքստեղեկագրության մեջ, որը ստացել և հրապարակել էր նաև երևանը

415 *The Geography of Ananias of Sirak (ASXARHACOYC)*, op. cit., p. 34.

416 John A. C. Greppin, "Comments on Early Armenian Knowledge of Botany as Revealed in the Geography of Ananias of Shirak," *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 115, No 4/October-December 1995, pp. 679-684: at 679.

յան «Ազգ»ը, Գրեպինը, մասնավորապես, գրել է, թե իբր՝ «Հայերը ոչ մի լուրջ բժշկագիտական տրակտատ չեն գրել մինչև 1200-րդ դարը՝ արաբական բժշկագիտական զարթոնքից անմիջապես հետո»⁴¹⁷: Այս մեկն ինչից առաջ զարմանում ես, թե լեզվաբանը ե՞րբ հասցրեց դառնալ միջնադարյան Հայկական բժշկագիտական գրականության այնպիսի մասնագետ, որ իրեն այսպիսի անվերապահ եզրակացություններ անելու իրավունք վերապահի:

Հին Հայաստանում բժշկագիտությունը շատ բարձր մակարդակ է ունեցել: Այսպես, Հայաստանում հիվանդանոցների գոյությունը վկայված է դեռևս 260 թ., իսկ 354 թ. կայացած Աշտիշատի հայտնի եկեղեցական ժողովի որոշմամբ Հայաստանում հիմնվեց բորոտանոցների, հիվանդանոցների և հաշմանդամների ու կուլյերների համար ապաստանների մի ամբողջ ցանց, որը շարունակեց գոյատևել ևս մի քանի հարյուրամյակ: Ի գիտություն Գրեպինի՝ Եվրոպայում առաջին բորոտանոցները բացվել են դրանից երեք հարյուր տարի հետո միայն⁴¹⁸:

Գրեբի գյուտից անմիջապես հետո հայերը թարգմանեցին և կիրառեցին անտիկ աշխարհի լավագույն բժշկարանները, որոնք որոշ դեպքերում մեզ են հասել միայն Հայկական թարգմանություններով⁴¹⁹: Իսկ պարոն լեզվաբանը կամ ընդհանրապես որևէ մեկը գիտի՞, թե դեռ ինչ և ինչպիսի բժշկագիտական ինքնուրույն ու թարգմանական երկեր, բժշկական գիտելիքների ու փորձի դեռևս չբացահայտված ու չպարզաբանված ինչպիսի՞ շերտեր կան բոլորովին չուսումնասիրված հայերեն հազարավոր ձեռագիր բժշկարանների մեջ:

Երկրորդ՝ Գրեպինի վերոհիշյալ հայտարարությունը պատմական իրականությունը չի համապատասխանում: Օրինակ, մեզ է հասել Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորի օրոք, այսինքն 990-1020 թթ. միջև գրված մի ինքնօրինակ դեղագիտարան, որ հետագայում խմբագրվել է Կիլիկիայում և կոչվել «Գագիկ շեթումյան բժշկարան»⁴²⁰:

Եվ երրորդ՝ այս հայտարարության ոճն ու ենթամաստային քամահրական երանգը նախապաշարժ մունքի և կանխատրամադրվածության հետևանք են. անգամ եթե հայերն իրոք բժշկագիտական տրակտատ գրած լինեին միայն 1200-րդ դարում (եվրոպական շատ ժողովուրդներից ավելի վաղ), ապա դա դարձյալ պետք էր նվաճում համարել, և ոչ թե ժխտական ոճով («Հայերը ոչ մի լուրջ բժշկագիտական տրակտատ չեն գրել մինչև 1200-րդ դարը») հայերի պատմությունն ու արժանապատվությունը նսեմացնելու այս ցած փորձն անել: Մեկ այլ օրինակ. միջդեռ Հայաստանում բժշկագիտության զարգացման նպատակով մահվան դատապարտված հանցագործներին ենթարկում էին կենդանի հատումների (որը զգալի չափով նպաստեց անատոմիայի և ֆիզիոլոգիայի զարգացմանը), Եվրոպայում այդ գիտությունները պարզապես գոյություն չուներին: Ըստ ամերիկացի Օտտո Լ. Բերթմանի՝ այդ ժամանակաշրջանի եվրոպական համալսարաններում ժամերով վիճաբանում էին, թե ձին քանի ատամ ունի, փոխանակ բացելու ձիու բերանը և հաշվելու նրա ատամները⁴²¹:

Հայկական մշակույթի դեմ կազմակերպված գրոհն անշուշտ պետք է տարածվեր նաև հին և միջնադարյան Հայաստանի կրթական համակարգի վրա: Վերն արդեն խոսել ենք Ռ. Սյունիի համապատասխան խան կեղծիքների մասին: Սակայն Սյունին միայնակ չէ: Պիզերը Քաուլին, օրինակ, չի ուզում ընդունել, որ հայերը միջնադարում ունեցել են բարձրագույն կրթության օջախներ՝ միջնադարյան համալսարաններ: Հայաստանցի գիտնական Գ. Մուրադյանի մի ուշադրավ աշխատության մասին իր խիստ վերամբարձ ոճով գրված գրախոսության մեջ (որտեղ նա, ի դեպ, դարձյալ ժխտում է Հայկական ազբյուրի ինքնուրույնությունը), Քաուլին դնում է Հայկական համալսարանները չակերտների մեջ և դրանք բնորոշում իբրև «վանական ակադեմիաներ» (Armenian "universities" or monastic academies)⁴²²: Մեկ այլ ավերակ ռիթմով նա ավելի է պարզել իր «միտքը».

417 «Անտիկ հունական բժշկագիտության ցեղափոխումը արևելյան երկրներ», «Ազգ», 5 մարտի 1997 թ., էջ 6:

418 «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 2, Երևան, ԳԱ հրատ., 1984, էջ 552-5558:

419 Տե՛ս Մ. Ա. Օգանեսյան, *История медицины в Армении*, т. 1, Ереван, 1946:

420 Տե՛ս Ս. Ա. Վարդանյան, «Գագիկ շեթումյան բժշկարանը» և նրա խմբագրական տարբերակները. *Պատմա-Քրեմատիկական հանդես* 1985, համար 2 (109), էջ 145-160. հմմտ. Stella A. Vardanian, *Histoire de la Medecine en Armenie: De l'Antiquite a nos jours* (Paris: Union Medicale Armenienne de France, 1998):

421 «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հ. 3, Երևան, ԳԱ հրատ., 1976, էջ 882:

422 Տե՛ս Քաուլիի գրախոսությունը Գոհար Մուրադյանի «Գիրք պիտոյից» (Երևան. ԳԱ հրատ., 1993) աշխատության մասին՝ *Le Muséon* 108, 1995, pp. 200-205: at 200. Գոհար Մուրադյանի պատասխանը Քաուլիին հանձնված է տպագրության և լույս է տեսնելու *Revue des Etudes Armeniens* 1999 թ. համարում :

Երբեմն ասում են, թե ժամանակակից (այսինքն՝ միջնադարյան) եվրոպական համալսարանների մոդելը համապատասխան անալոգիա է հայկական այդ ակադեմիաների համար, սակայն ավելի ճշգրիտ գուցա՞ հեռը, վստահաբար՝ վանական դպրոցն է:

[“It is sometimes suggested that the model of contemporary [i.e. medieval] European universities is an appropriate analogy to these Armenian academies, yet surely the monastic school offers a closer parallel.”]⁴²³

Պարզվում է, որ շուրջ հինգ տասնամյակ (առնվազն 1291 թվականից մինչև 1340՝ական թթ.) գո՞յատևած Գլաճորի համալսարանը, որն ունեցել է ներքին կանոնադրություն, ուսումնադիտական աստի՞ճանավորում, ավարտաճառերի պաշտպանություն, ուսումնառություն 708 տարվա տևողություն և տվել է շուրջ 350 շրջանավարտ⁴²⁴, ըստ Քառուհի՝ ընդամենը «վանական դպրոց» է և «միջնադարյան համալսարան» կոչվելու իրավունք չունի: Իսկ ահա նույն ժամանակների եվրոպական միջնադարյան նմանատիպ կրթօջախները «համալսարան» կոչվելու իրավունք ունեն, թեև նրանք նույնպես առաջացել և սկզբնապես գոյատևել են վանական միջավայրում, նրանցում դասավանդվել են նույն առարկաները, և, ըստ Բրիտաննիկա Հանրագիտարանի՝ «ուսումնառություն ամենակարևոր մասը բարձրագույն գիտելիքի՝ աստվածաբանություն ուսումնասիրությունն էր»⁴²⁵:

7. Մի լրացում

1997 թ. ամերիկյան «հայագիտությունը» կատարեց հայոց պատմության իր մեկնություններն ամբողջապես և տարածելու չափազանց նշանակալից մի նոր ֆայլ: Երկու հատորով հրատարակվեց իր նախադեպը չունեցող կոլեկտիվ մի աշխատություն՝ «Հայ ժողովուրդը հին ժամանակներից մինչև մեր օրերը» (Մեր Ջս'րկզլ Թրքիք Եսը՝ Ջլչկբլմ մը "ըգբսլ մկ'բվ. Vols. 1-2. Edited by Richard Hovannisian. New York, St. Martin's Press, 1997, 890 pp.): Ռիչարդ Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ լույս տեսած այս աշխատությունը նախատեսված է ինչպես ԱՄՆ համալսարանների հայագիտական ամբիոններում և ընդհանրապես դպրոցներում դասավանդվելու, այնպես էլ լայն հասարակության (նախ և առաջ՝ սիյուոֆամիլիայի) համար: Հեղինակների թվում են՝ մեզ ծանոթ Ռ. Թոմսոնը, Ջ. Ռասսելը, Ջ. Բուրնոյանը, Ռ. Սյունին (որ գրել է երկու գլուխ), Ն. Գարսոյանը (որ գրել է միանգամից վեց գլուխ): Այս հատորներում հարձակումը հայոց պատմության վրա կազմակերպված է բազմաթիվ ուղղություններով: Համաճանաչված մի ֆանի օրինակ (ստորև բոլոր ընդգծումներն իմն են՝ Ա. Ա.)

1) Հայկական լեռնաշխարհը ներառվել է Անատոլիայի մեջ: Օրինակ՝ Ջեյմս Ռասսելը գրում է հին շրջանի մասին՝ «Հայերը...գաղթեցին արևելյան Անատոլիա» (Vol. 1, p. 22: "the Armenians...migrated to eastern Anatolia"Մ: Նինա Գարսոյանը, դարձյալ խոսելով հին շրջանի մասին, իր գրած գլխի ամենաառաջին բառերով հստակեցնում է այս գրությունը. «Անատոլիայում ու, մասնավորապես, Հայկական լեռնաշխարհում տիրող քաղաքական իրավիճակը...» (Vol. 1, p. 37: "The political situation prevailing in Anatolia and particularly on the Armenian highlands..."Մ:

2) Հայերը բազմիցս ու միանշանակ կերպով հայտարարվում են եկվոր ժողովուրդ, որոնք բնակու՞թյուն են հաստատել ուրիշների հողերի վրա (Ռասսել). «Հայերը փոխ առան անունը մեծ հեթիթ ազգի, որի հողերի վրա նրանք անցան հարավարևելյան եվրոպայից դեպի արևելք իրենց գաղթի ժամանակ» (Vol. 1, p. 22: "the Armenians adopted the name of the great Hittite nation over whose lands they passed in their eastward migrations from southeastern Europe."): Եվ դարձյալ՝ «Եթե հայերն ապրած լինեին Անատոլիայում այնքան երկար, որքան Խուրացի՞Ուրարտացիները, ապա նրանք հավանաբար կունենային այդ մրգերի համար բնիկ, հնդեվրոպական բառեր: Ավելի հավանական է, որ նրանք բնակվել են և սովորել են այդ մրգերի անունները ավելի հին նստակյաց բնակչությունից, որը մշակում էր դրանք» (Vol. 1, p. 23: "Had the Armenians been living in Anatolia as long as the Hurro-Urartians, բարձրագույն they would have had native, Indo-European words for these fruits. "ըսք հկտրիք, they settled and learned the names of these fruites from the older, settled population who cultivated them"): Ուրարտերենը հայտարարվում է «Հայկական լեռն

423 R. Hovannisian, ed., *The Armenian People from Ancient to Modern times*, Vols. 1-2, (New York, St. Martin's Press, 1997), p. 307.

424 Լ. Խաչիկյան, Գլաճորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները. *Երևանի պետհամալսարանի Գիտական աշխատություններ*, XXIII, 1946: Լ. Խաչիկյան, Գլաճորի համալսարան. Գ՞ «Հայկական սովետական հանրագիտարան», Գ. 3 (Երևան, 1977), էջ 91:

425 "The crown of studies was the pursuit of the highest knowledge, theology" -- *The New Encyclopædia Britannica in 30 Volumes. Macropædia*. (Chicago: William Benton, Publisher, 1984). Volume 12, p. 163.

նաշխարհի բնիկ լեզու» (Vol. 1, p. 26: "The indigenous languages of the Armenian plateau, such as Urartian, քարգզգին survived well into the Hellenistic age..."): Ինչպես դժվար է նկատել, այս եզրակացությունների համար Ռասսելի համար միակ կռվան են եղել որևէ կերպ չհիմնավորված իր իսկ ենթադրությունները:

Հայերը կոչված են կոլոնիստներ (Ռասսել). «...Անատոլիական քաղաքակրթությունները, և՛ հեթիթյաները, և՛ խուրացի-ուրարտացիները, որոնց սկզբում հանդիպեցին նախահայկական կոլոնիստները...» (Vol. 1, p. 23: "the Anatolian civilizations, both Hittite and Hurro-Urartian, with which the քարմը-Պալկըլ չը-ը հրկվմվ first came into contact."): Հայկական լեռնաշխարհում հայերին կոլոնիստ անվանելը մեծ բավականություն կպարգևի թուրքերին, քանի որ բացի իր վերաբնակիչ, գաղութարանկ նշանակությունից, այդ բառն ունի նաև բացասական հայտնի երանգներ: Ուրարտացիները բնիկ են հայտարարված, իսկ հայերը եկվոր էջ 24-ում (Vol. 1, p. 24: "They [the Armenians] settled down, learning the words for some local fruites and other everyday items from մնր լըմկցր նւսսը-Իսսսմկըլվ"):

Բնականաբար, հայերի ծագումնաբանության այս մոդելում «մոռացության» է մատնվել մ.թ.ա. 16-րդ դարերում գոյատևած Հայաստանի թագավորությունը: Անվանացանկում Հայաստան առհասարակ նշված է, իսկ Ռասսելն այն իմիջիայոց հիշում է ոչ թե որպես հին հայկական պետական կազմավորում, մի փաստ, որը կարող է տակնուվրա անել հայերի եկվորության իր սուտ թեզը, այլ որպես «չըջան հյուսիս-արևմտյան Հայաստանում» (Vol. 1, p. 26: "the region Hayasa, in northern Armenia" Ծ):

3) Իհարկե, թոմսոնը չի գլանում մի անգամ ևս Մովսես Խորենացուն և Եղիշեին վերաբերող իր կեղծիքները հաստատելուց, երկուսին էլ հանելով իրենց ապրած 5-րդ դարից (Vol. 1, pp. 209, 212-218):

4) Վերն արդեն խոսել ենք Անի Աղամյան-Բուռնությունի՝ Կիլիկյան Հայաստանում հայերի մեծամասնություն չկազմելու կեղծ թեզի մասին (տե՛ս աստ՝ էջ 333):

5) Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության կեղծումը շարունակում է Ջորջ Բուռնությունը, գրելով թե Արևելյան Հայաստանում հայերը մեծամասնություն են կազմել առավելագույնը մինչև 17-րդ դար ու շահ Աբբասի իրականացրած բռնագաղթից հետո այլևս փոքրամասնություն են եղել և 19-րդ դարի դրությամբ կազմել բնակչության ընդամենը 20 տոկոսը (Vol. 2, p. 96): Բուռնությունի ավելի վաղ արած նույնատիպ հայտարարությունների մասին վերն արդեն խոսել ենք, տե՛ս էջ 333:

6) Ըստ Հրայր Դեքմեջյանի՝ հայկական առաջին տպագիր գիրքը լույս է տեսել... 1660 թ. Հոլանդիայում (Vol. 2, p. 432): Իրականում, ինչպես գիտի յուրաքանչյուր դպրոցական՝ հայերեն առաջին գիրքը տպել է Հակոբ Մեղապարտը 1512 թ. Վենետիկում: Իսկ 1660 թ. հայերեն լեզվով լույս են տեսել մեզ հայտնի 46-րդ, 47-րդ և 48-րդ գրքերը, ընդ որում երկուսը՝ Վենետիկում, մեկը՝ Ամստերդամում (չի բացառվում, որ այս վերջինը տպագրված լինի 1661 թ.)⁴²⁶:

7) Ինչպես ասել ենք, այս երկհատորյակի բովանդակությանն իր մեծ «լուծման» է բերել նաև Ռ. Մոլենին (գրել է երկու գլուխ՝ Vol. 2, pp. 109-137, 347-387): Ստորև մեջբերում ենք այդ հատվածներում հայ ժողովրդի մասին հայտնված մտքերից մի քանիսը: Գլուխներից մեկը, որ վերաբերում է 19-րդ դարի զարգացումներին, կոչվում է... «Ազգային գիտակցության ձևավորումը» (Vol. 2, p. 116: "The Formation of National Awareness"). այս վերնագրով իսկ Մոլենին փորձում է ասել, թե մինչև 19-րդ դար հայերը ղեռն էին հասել ազգային ինքնագիտակցության մակարդակի, այլ՝ ընդամենը եղել են «դարեր շարունակ երկհեցով շողկապված կրոնական խարխուլ համայնք» (p. 116: "...they would remain, as in centuries past, a loose religious community held together by their church"), «բաժանված և տարաբնույթ ժողովուրդ» (p. 120: "a divided and diverse people"), «ամենից առաջ կրոնական համայնք, որի վրա իշխում էր եկեղեցին» (p. 120: "a primarily religious community dominated by the church"): Ըստ Մոլենիի՝ «չկար մի հստակ տարածք, որտեղ ապրում էր հայերի մեծամասնությունը» (p. 120: "the absence of a fixed territory where most Armenians lived"), ասել կուզեի՝ չկար Հայաստան երկիր: Թերևս այսքանով էլ բավարարվենք, քանի որ այս ու այսպիսի դրոյթների քննադատությունը վերն արդեն մանրամասն շարադրել ենք:

Այս երկհատորյակն արդեն իսկ դարձել է ԱՄՆ-ում հայագետ նոր կադրերի պատրաստման հիմնական դասագիրք: Դժվար է պատկերացնել, թե այսուհետև որևէ երիտասարդ գիտնական կհամարձակվի ԱՄՆ-ում պաշտպանության ներկայացնել դոկտորական մի թեզ, որտեղ նա, ասենք, կգրի, թե Խորենացին ու Եղիշեն հինգերորդ դարի հեղինակներ են ու ըստ այդմ էլ կօգտագործի նրանց երկերի պարունակ կամ պատմական անգնահատելի նյութը: Եթե նույնիսկ գտնվի մի այդպիսի խիզախ և սկզբունքային երկ

426 Ն. Ա. Ոսկանյան, Ք. Ա. Կորկուտյան, Ա. Մ. Սավալեսյան. Հայ գիրքը 1512-1800 թթ., Գշվ. աշխ., էջ 340-37:

րիտասարդ, ապա նրան անմիջապես կորակեն «նեղմիտ ազգայնական», և թեզի պաշտպանությունը կտապալեն:

Սակայն ավելի վտանգավոր է այն, որ «ամենաբարձր մակարդակով» գրված այս դասագիրքը ԱՄՆԸում դաստիարակելու է նաև ամերիկահայ աճող սերնդին՝ մի մեծ ու նոր վիճ բացելով հայաստանցիներին և սփյուռքահայերին միջև: Այս նոր քայքայիչ գործողությունն պատասխանատվությունը պետք է հավասարապես բաժանեն և՛ այդ երկհատորյակի նշված հեղինակներն ու խմբագիրը, և՛ Հայաստանի Ազգային Ակադեմիան, որ օտարերկրյա կեղծարար հայագետների նկատմամբ իր կրավորական, երբեմն էլ՝ անգետ ու անհիմն մեծարումների դիրքորոշումով արդեն իսկ մեծ վնաս է հասցրել Հայաստանի և Ը հայ ազգի շահերին:

8. Ամփոփում

Ամերիկյան «հայագիտության» քաղաքական միտումները

Ամերիկյան «հայագիտության» վերը քննված հիմնական թեզերի ամբողջությունը հստակ քաղաքական միտումներ է հետապնդում.

ա) քայքայել այն պատմաիրավական հիմքը, որը երբևէ կարող է հայ ժողովրդին թույլատրել վերստին տիրանալու պատմական Հայաստանի՝ իրենից ցեղասպանություն եղանակով առգրավված բնիկ տարածքներին կամ թեկուզ դրանց մի մասին (ըստ այդմ՝ այժմ կտրուկ ակտիվացել է Արցախի պատմություն կեղծարարությունը).

բ) թուլացնել սփյուռքահայերի, ապա և՛ հայաստանցիների, բարոյահոգեբանական և գաղափարական նվիրվածությունն ու կապվածությունը Հայաստանին, հայ մշակույթին, հայ ազգի ընդհանուր կենսական շահերին, այլ կերպ ասած՝ բթացնել և վերջնականապես կտրել հայություն՝ իր պատմությունը, ներկային և ապագային տեղ կանգնելու կարողությունը, մարտունակությունն ու դիմադրողականությունը:

Արդյո՞ք սրանով ամերիկյան վերը նշված «հայագետների» միտումները չեն նույնանում թուրք ադրբեջանական «հայագիտության» նպատակներին:

Հայագիտության կեղծված դաշտի վերահսկողությունն ԱՄՆ-ում

Հայագիտության դաշտի վերն ուրվագծված «օկուպացումը» այլևս ինֆնին բավարար է հայագիտական ուսումնասիրություններն ԱՄՆ-ում (մասամբ՝ նաև Եվրոպայում) թերի՝ ձախ ու ծուռ հունի մեջ մղելու և շարունակ այնտեղ պահելու համար: Լիակատար վերահսկողությունն առավել ապահովվելու համար կիրառվում են նաև օժանդակ միջոցներ ու լծակներ, այդ թվում.

1. Հայաստանյան հայագիտության նվաճումները գիտակցաբար անտեսվում են, հաճախ նույնիսկ ենթարկվելով անհիմն ու վարկաբեկիչ հարձակումների:

2. ԱՄՆ-ի հայագիտական գլխավոր ամբիոնները գրավել են նույն դպրոցի ներկայացուցիչները, որոնք հայագիտության ոլորտ մտնող նոր ուժերին պարտադրում են իրենց տեսակետները, նաև՝ ըստ իրենց հայեցողության տնօրինում են եղած պաշտոնների բաշխումը:

Այս առումով հատկանշական և միաժամանակ օրինաչափ է վերջերս տեղի ունեցած մի արտառոց նշանակում հայագիտական պաշտոնի: Սյունիի՝ 1995 թ. Չիկագոյի համալսարան տեղափոխվելուց հետո, Միչիգանի համալսարանի Ալեք Մանուկյանի անվան Հայոց նոր պատմության ամբիոնը մոտ երկու տարի թափուր էր մնացել, որ ինքնին տարօրինակ է: Այս թափուր պաշտոնի համար ուղացումով հայտարարվել էր մրցույթ, որին մասնակցել էին բազմաթիվ հայագետներ Եվրոպայից, Ամերիկայից և նույնիսկ Հայաստանից: Արդյունքում՝ 1997 թ. գարնանն այդ պաշտոնին նշանակվել է մասնագիտությամբ... անտրոպոլոգ (ազգագրագետ-մարդաբան) մի երիտասարդ ամերիկուհի՝ Ստեֆանի Պլացը: Թե ինչպե՞ս է ոչպատմաբան Պլացն իր ուսանողներին Հայոց նոր պատմություն սովորեցնելու՝ անկանխատեսելի և անկուսակելի է, քանզի նա իրեն նախորդած Սյունիից էլ պակաս գիտի Հայոց պատմության սկզբնաղբյուրներն ու գրականությունը: Դժվար թե այդ պաշտոնի համար բավարար լինի տիկին Պլացի վաստա

կած երկամյա աշխատանքային փորձը Հայաստանում, որտեղ նա Հաջողություններ վարել է գիտական փոփոխանակությունների հարցերով զբաղվող ամերիկյան կիսակառավարական մի գովելի հիմնարկության (IREX) ղեկավարի պաշտոնը: Կարևորը պարզ միտումն է՝ ԱՄՆ-ում ամեն կերպ իսկական մասնագետներին հեռու պահել Հայագիտության, հատկապես՝ քաղաքական կշիռ ունեցող պատմագրության, գլխավոր պաշտոններից:

3. ԱՄՆ Հայագիտության ներսում քննադատական միջնորդներն իսպառ բացակայում է, որ հետևանք է ինչպես «Հայագետներին» յուրաքանչյուրի հայոց պատմության և մատենագրության մի մեկ նաշնորհային բնագավառն ապաստան գրավելու և նրանում այլակարծությունը բացառելու ստեղծված իրողությունները, այնպես էլ՝ այդ իրողությունների բխող ընդհանուր ծուլությունները և իրենց հեղինակած աշխատությունները լրացուցիչ Հայագիտական գրականությունները չըստուգելու հանգամանքով: Հատկապես շահարկվում է գիտական հեղինակության գործոնը՝ «աշխարհահռչակ» գիտնականի անուն է փակցվել Ռ. Թոմսոնին, Ն. Գարսոյանին, Ռ. Սյունին և մյուսներին: Նրանց այլևս չեն քննադատում, միայն գոփաբանում են ու «զարգացնում» հայոց պատմության նրանց «նորովի ընթերցումները»:

4. Նույն կարգի մասնագետները ղեկավարում են Հայագետ նոր կազմերի պատրաստումը Արևմուտքում, այստեղից բխող հեռագնա բոլոր հետևանքներով հանդերձ:

5. Նույն մարդիկ վերահսկում են նաև գիտական հրատարակման դաշտը. իրենց շրջանակին պատկանող հեղինակների հրատարակած յուրաքանչյուր գործ, անգամ Սյունի գրածի որակի, գրախոսում են ամենադրական կերպով, հաճախ՝ հովվերգական մոտիվներով: Մյուս կողմից, անցանկալի նյութերը, որ ստեղծագործում են այդ շրջանակից դուրս գործող մասնագետները, գրախոսվում են քամահարանքով և բացասաբար, իսկ իրենցից կախված լինելու դեպքում՝ չեն հրատարակվում. ամենավառ օրինակներից է 1986 թ. Երևանում անցկացված՝ Մովսես Խորենացու 1500-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի նախապես համաձայնեցված անգլերենով հրատարակման տապալումը: Այս նպատակով կիրառվում են նաև կանխարգելիչ նախահարձակ միջոցներ, ինչպես, օրինակ, այն, որ հայերի բնիկությունը Հայկական լեռնաշխարհում հաստատելու փորձ անողները նախապես հռչակվել են ոչ գիտական՝ «ազգայնական» մոտիվներով առաջնորդվող մասնագետներ, ղիլեստաններ, հայ «բունիաթովականներ» և այլն:

5. Վերջապես, ամենակարևորն այն է, որ, եթե ԱՄՆ-ում որևէ երիտասարդ գիտնական փորձի ամուսնացումը և պաշտպանել նշված կեղծ դրույթներին հակառակ տեսակետներ, նա անմիջապես զրկվելու է խոշոր համալսարաններում աշխատելու, ինչպես նաև՝ Հայագիտական գծով ուսանելու հնարավորություններից, ընդամենն արժանանալով «ղիլեստանի» և «նեղճակատ ազգայնականի» պիտակին:

Ամփոփիչ մի դիտարկում ևս. մեր շարադրանքի գրեթե բոլոր հերոսները գրեթե առանց բացառությունների արևմտյան համալսարանական ամբիոնավար «պրոֆեսորներ» են, որոնք որպես կանոն նաև հայկական հին ու նոր գրական մշակույթը պահպանող, խնամող և ուսումնասիրող կենտրոններից հեռու են «տեղադրված». հին կամ նոր հայերենի նրանց իմացությունը բավական մակերեսային է՝ որևէ մեկը հայերենի որևէ տարբերակով բանավոր կամ գրավոր վարժ արտահայտվել չի կարողանում. վկա՝ արտասահմանում կայացող «Հայագիտական» բոլոր գիտաժողովների աշխատանքային լեզուն կարող է լինել ցանկացած մի բան, բայց ո՛չ երբե՛ք՝ հայերենը, իսկ Հայաստանում կայացող ժողովներին մեր հերոսները որևէ մեկը հայերեն զեկուցելու փորձ դեռևս չի արել: Նրանցից որևէ մեկը տասնյակ հազարավոր հայերեն ձեռագրերի հարյուրավոր տպագիր ցուցակների, առավել ևս՝ բուն ձեռագրերի ուսումնասիրմամբ որևէ աշխատություն չի հեղինակել եւ չի էլ կարող⁴²⁷: Նրանց գիտական արտադրանքն էլ շատ մեծ չափով Հայաստանում կամ սփյուռքում ստեղծված՝ Հայագիտական հայերեն գրականության արդյունքների անգլերենացումն է, սակայն՝ մի կարևոր նորարարություններ. լեզվափոխումից հետո, հերթը գալիս է մեր «կարկառուն հայագետների» «բուն աշխատանքի»՝ ամերիկյան սոցիալական գիտությունների օրվա ճաշակին համապատասխանող մի ինչպիսի ինքնանպատակ մոդայիկ բան ստեղծում: Այս ամենի ընդհանուր արդյունքն է՝ հայկական քաղաքակրթության ու մշակույթի և նրանց հին ու նոր կրողների (ներառյալ՝ իրենց բանաքաղությունների աղբյուրների հեղինակների) նսեմացնելը, «զավառական» ո՞րակելը և այդ ամենին իրենց «վերևներից» նայելը:

427 Այս իմաստով միակ բացառությունը թերևս Պիլըր Քառիմ է (հայերեն անվանակարգը խոսել և գեկուցել էլ է կարողանում), որ, սակայն, միակտի ունենալով Դափիլի մարգարետության հայերեն բնագրի իր հրատարակության բնագրագիտական «նոթակը» (հմտ. ՊատմաՄթաճասիրական հանդես, 1993, հմր. 102 (137-138), էջ 199-206), երեւի այսուհետև իրեն այսպիսի փորձություններից հեռու է պահելու:

Շա՛տ գեղեցիկ ու բարոյական է:

Մի վերջին պարզաբանում. մեզ ամենևին չպետք է շփոթեցնի այն հանգամանքը, որ արծարծված կեղծարարներից շատերն ծագումով հայ են. ավելին՝ այս երևույթը չպետք է վերագրենք մեր չունեցած չհեղած ինչ՞որ ազգային հատկանիշի: Պարզապես՝ օտար ամբողջական ծնված մտածող այդ մարդկանց ու ծագումն ավարտվել է (ընդ որում՝ հայերենի նրանց իմացությունն չափն այլևս դեր չունի): Սակայն, պետք է արձանագրենք, որ հայոց պատմության խեղաթյուրման ծրագրավորված գործողություններն առավել արդյունավետորեն իրականացնում են հենց այդ անձինք: Իսկ սա արդեն ունի իր հանրահայտ՝ դարավոր ճշմարտություն մեկնությունը. ցանկացած ժամանակ, ցանկացած իրականություն և գաղափարախոսություն մեջ նորագարձ հավատափոխները (neophytes կամ new converts) միշտ ավելի հետևողական, անձնավեր ու անողոք են լինում, որովհետև նրանք պարտավոր են միշտ շրջապատին ապացուցել լուր, որ իրենք այդ շրջապատի մյուս անհատներից պակաս ուղղափառ չեն. այսինքն՝ սրանք են, որ միշտ հարկադրված են «պապից ավելի կաթուղիկ» լինելու: Սա նաև այն դեպքերից է, երբ Հայաստանի և հայ ազգի շահերի դեմ ձեռնարկվող քայքայիչ գործողություններում սփյուռքի ու ծագած ներկայացուցիչներն օգտագործվում են իբրև օտար ուժերի կամակատար կատարածուներ: Չմոռանանք նաև, որ այստեղ սակ «սփյուռքահայերը» հաջողությամբ մոլորեցնում են սփյուռքի հայրենասեր ուժերին ևս, մասնավորապես՝ նրանք փայլուն են իրականացրել բոլոր առումներով բավական բարդ մի գործողություն. ԱՄՆ-ում կեղծ հայագիտական ամբիոններ են հիմնել և նրանցում հայավնաս աշխատանք կատարել... Հայկական համայնքից հայթայթած խոշոր գումարներով, հայություն իսկ տրամադրած դրամական միջոցներով: Մինչդեռ այդ գումարների մեկ տասներորդն էլ բավական կլիներ Հայաստանյան հայագիտությունը ներկա ծանր պայմաններից դուրս բերելու համար: Մի թարմ օրինակ. 1998 թ. սկզբին ԱՄՆ-ի Թաֆթսի համալսարանում իր անունով Հայոց պատմության ամբիոն բացելու համար սփյուռքահայ էթնոլոգիա Ջանաքյան-Ջաֆարյան Դաֆեթը նույն համալսարանին հատկացրել է 1 միլիոն 250 հազար դոլար⁴²⁸: Համեմատության համար նշենք, որ նույն 1998 թ. 126 աշխատակից ունեցող Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանին Հայաստանի բյուջեից հատկացվել է 30 միլիոն 200 հազար դրամ (60400 դոլար), որի մեջ աշխատավարձի ֆոնդը կազմել է ընդամենը 988020 դրամը (1976 դոլար):

Ամերիկյան «հայագիտության» մեթոդաբանության գլխավոր սկզբունքը և հիմնական խոչընդոտը

Ամերիկյան «հայագիտության» մեթոդաբանության մեջ կիրառվող գլխավոր սկզբունքն արդի հայագիտության նվաճումների անտեսումն է: Այսպես, գրելով Մովսես Խորենացու կամ Եղիշեի երկերի մասին, որպես կանոն բացարձակ լռության են մատնում վերջիններիս հաղորդումների հավաստիությունը հաստատող բազմաթիվ փաստերը, ինչպես նաև ընդարձակ փաստարկումները: Նույն մոտեցմամբ էլ քննում են պատմագիտական շատ այլ խնդիրներ. մի կողմից, հենվում են միայն իրենց իսկ «դպրոցի» վերջին տասնամյակներում հրատարակած թերի և կողմնակալ նյութերի վրա, կամ՝ ընտրովի եղանակով, օգտագործում են իրենց եզրակացություններին համահունչ 19-րդ դարի վերջի-20-րդ դարի սկզբին գրված հայագիտական գրականության մի մասը⁴²⁹: Մյուս կողմից՝ գիտակցված ձևով չնկատելու են տալիս արդի հայաստանյան հայագիտության ծավալուն գրականությունը կամ՝ այն օգտագործում են կրկին իրենց միտումին համապատասխան՝ խիստ ընտրովի եղանակով:

Արևմտյան «հայագետների» հիմնական խոչընդոտը մնում է հայաստանյան հայագիտությունը (որ, ի դեպ, հաճախ է արժանանում նրանց հարձակումներին կամ արհամարհանքամահաբանական արտասահայտություններին): Ուստի մայր հայագիտության չեզոքացումը, լիակատար մեկուսացումը և Արև

428 Alin K. Gregorian, "New Tufts University Armenian Studies Professor Predicts Rosy Future," *Azg/Mirror-Spectator On-Line* October 28, 1998.

429 Մի լրացուցիչ ֆետաբքրական օրինակ: Իր «*Studies in Christian Caucasian History*» վերոհիշյալ երկում Կ. Թումանյանը գրվում է Ադոնցի՝ Խորենացու 5-րդ դարի հեղինակ չընդունելու համար (էջ 108): Սակայն քննադատում է այն բանի համար, որ Ադոնցը հին հայերի զարգացածության մակարդակն իրավամբ ավելի բարձր էր համարում, քան հին իբերական գիտնականավորացիներին (էջ 90, ծմթ. 127): Միևնույն ժամանակ, Թումանյանը ընդունում է Հայաստանի իբրև նախահայկական պետական կազմավորում (նրան հաջորդած Գարստյանն ու Ռասսելն այս փաստն էլ ժխտեցին), սակայն... միայն այն նպատակով, որպեսզի քննադատի Ադոնցին՝ հայերի և իրանցիների սոցիալական զարգացածության մակարդակը հավասար համարելու համար և ասի, թե՛ «ուրարտացիների և այլ նախակազմակերպիչների սոցիոլոգիական մակարդակն անհրաժեշտաբար եղել է ավելի զարգացած, քան նախահայերին» (The sociological level of these [the Urartians and other proto-Caucasians] must of necessity have been more advanced than that of the proto-Armenians, p. 70, note 76):

մուտքի գիտական աշխարհից դուրսմղումը նրանց առաջնահերթ խնդիրն է: Այս խնդրի վերջնական լուծումը հնարավոր կդարձնի մի կողմից՝ թաքցնելու իրենց դպրոցի հարաբերականորեն թույլ հայագիտական պատրաստվածությունը (երբեմն էլ՝ բացահայտ տգիտությունը), մյուս կողմից՝ այն լիակատար ազատություն կշնորհի լուրջ հակազդեցությունը հանդիպելու մտավախությունից ազատ շարունակելու ոչ գիտական շրջանակներից ստացված պատվերի հաջող կատարումը: Հենց այս, և ո՛չ թե նոր հետազոտություններին զարկ տալու դիտավորությամբ են հաջորդաբար հրատարակվում հակադիտական առաջաբաններով ու ծանոթագրություններով օժտված՝ Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու, Անանիա Շիրակացու, հայ մյուս դասական հեղինակների անգլերեն թարգմանությունները: Ընդ որում, այդ թարգմանությունները խիստ թերի են, երբեմն էլ՝ աղճատված, հետևաբար՝ դրանց օգտագործումը պետք է լինի միշտ շատ զգուշավոր՝ միայն սկզբնաղբյուրներին հետ համեմատելով: Թերևս, միայն այսպիսի քննական մոտեցում ցուցաբերելու դեպքում հնարավոր կլինի թոմսոնական գարսոյանական թարգմանությունները ծառայեցնել հայագիտության իրական զարգացման ու նոր՝ առավել ճշգրիտ թարգմանություններ պատրաստելու համար: Այլ հարց է, որ ԱՄՆում աշխատող որոշ հայագետներ, ներառյալ վերոհիշյալ դեմքերից մի քանիսը, երբեմն գրում և հրատարակում են նաև զանազան մանր օգտակար ուսումնասիրություններ, անում են հետաքրքիր դիտողություններ: Այդ կարգի ուսումնասիրությունները, սակայն, մատուցված են այնպես, որ որևէ կերպ չվտանգեն հայագիտության մեջ իրենց զավթած «իշխող բարձունքները»:

Դրամական սղություն չունեցող ամերիկյան «Հայագիտական» դպրոցի հաջորդ տրամաբանական քայլը լինելու է Հայաստանում արմատներ ձգելու և այստեղ իր ներկայացուցիչներն ունենալու փորձը: Ի դեպ, հայաստանյան հայագիտության մեկուսացման և ջախջախման խնդիրը կարծես իր լուծումն ստանում է մեկ այլ՝ առավել արմատական եղանակով, որ դեռևս մեկ տասնամյակ առաջ որևէ մեկը չէր էլ կարող պատկերացնել: Այն է՝ այժմ արդեն կարելի է խոսել հայաստանյան հայագիտության արագ գրնթաց կազմալուծման կամ ինքնակազմալուծման մասին: Արդեն շուրջ 8 տարի է, ինչ սոցիալտնտեսական հայտնի պատճառների բերումով, ինչպես նաև պետության խիստ անբավարար ուղադրության պատճառով, մայր հայագիտությունը գրեթե կաթվածահար վիճակում է: Այն, ինչ արվել է այս տարիներին ընթացքում՝ եղել է սպառնալից ենթակա ինտեգրացիոն արդյունք: Վերջին 70 տարվա ընթացքում ավազացած վտանգավոր երևույթներից նշենք հատկապես այն, որ միջնադարագիտության բնագավառում նոր կադրերի պատրաստումը կանգ է առել: Մեկ միջնադարագետ հայագետ պատրաստելու համար անհրաժեշտ է առնվազն ետբուհական տասը տարվա լարված ուսումնառություն և աշխատանք: Այսպիսով, հերթափոխի եկող գիտնականների մի ամբողջ սերունդ արդեն իսկ կորսված է: Շատ շուտով այս բաց իրեն զգացնել է տալու ամենայն լրջությամբ: Հայագիտության խորը նահանջը Հայաստանում սպառնում է Հայաստանի ազգային անվտանգությունը՝ ամենաբազմազան տխուր հետևանքներով:

Անդրօվկիանոսյան կեղծ հայագիտական դպրոցն արդեն իսկ ունի ինքնաբավ զարգացման ավելի քան երեսնամյա հաջող փորձ, կուռ կառուցվածք և ենթակառուցվածք: Ուստի նրա ընթացքի կասեցումը շատ ավելի բարդ խնդիր է, քան թուրքադարբեջանական կեղծարարության դեմ պայքարելը: Միջազգային գիտական ու հասարակական ասպարեզներում (ինչպես նաև Հայաստանում) մայր հայագիտության լուծելիք խնդիրները շատ են ու չափազանց բարդ: Երկու կենսական հարց անհրաժեշտ է լուծել անհապաղ. նախ՝ ստեղծել հայաստանյան հայագիտության զարգացման խոշոր՝ առնվազն 1 միլիոն դոլար կապիտալ ունեցող, հիմնադրամ, որը նպատակային շնորհներ ու կրթաթոշակներ կտրամադրի փաստացի աշխատավարձից զուրկ անհատ գիտնականներին, գիտական առանձին խմբերին, ինչպես նաև՝ հայագիտության ասպարեզ մուտք գործող երիտասարդներին: Երկրորդ՝ պետք է ձեռնարկել հայաստանյան հայագիտության կարևոր ուսումնասիրությունների անգլերեն թարգմանությունն ու հրատարակությունը: Առանց Հայաստանի նորանկախ պետականության դրամական, բարոյաքաղաքական և անհրաժեշտ այլ կարգի, մինչև այժմ չհղած, աջակցության՝ այս խնդիրներում հաջողություն ակնկալելն անհույս բան է: Հայաստանի պետությունն ու կառավարությունը սերունդների առջև այս առումով մեծ պատասխանատվություն ունեն:

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ

1. R. P. Adalian, "The Ramifications in the United States of the 1995 French Court Decision on the Denial of the Armenian Genocide and Princeton University," *Revue du monde arménien moderne et contemporain* 3 (1997).
2. Rouben Adalian's review of "Ronald Grigor Suny, *Armenia in the Twentieth Century*. Chico, Calif.: Scholars Press, 1983," *Journal of the Society for Armenian Studies* Volume 2 1985-1986.
3. Aivazian, Armen M., *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal* (Center for Policy Analysis, American University of Armenia, 1997).
- 4.[Avdoyan, Levon], Ps. Yovhannes Mamikonean. *The History of Taron [Patmutiwn Taronoy]*:. Historical Investigation, Critical Translation and Historical and Textual Commentaries by Levon Avdoyan. [Columbia University Armenian Studies Program: Suren D. Fesjian Academic Publications; 6]. Atlanta, GA: Schoalrs Press, 1993.
5. Avdoyan, Levon, "Nagorno Karabakh: An historical perspective," *International Journal on Group Rights* 3 1995.
6. L. Avdoyan, "Afro-Centrism, Armeno-Centrism and the Uses of History," in Jean-Pierre Mahé and Robert W. Thomson, eds., *From Byzantium to Iran: Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoian* (Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1997).
7. Avdoyan, Levon, *Armenian Studies and the Armenian American Community: An Old Curmudgeon's Viewpoint*. The Krikor and Clara Zohrab Information Center: Occasional Papers Series: ZCOP-001 (New York: Diocese of the Armenian Church of America, 1995).
8. Baghdiantz, Ina, *The Armenian Merchants of New Julfa: Some Aspects of Their International Trade in the Late Seventeenth century*. Ph. D. dissertation. Columbia University, 1993.
9. Bedrosian, Robert, "The Sparapetutiwn in Armenia in the Fourth and Fifth Centuries," *Armenian Review*, 1983, Vol. 36, #2.
10. Blanchard, Monica J. & Robin Darling Young, transl., Eznik of Kolb, *On God*, Eastern Christian Texts in Translation, No. 2 (The Catholic University of America, Peeters, 1998).
11. Bläsing, Uwe, *Armenische lehngut im Türkeitürkischen am Beispiel von Hemsin* (Amsterdam-Atlanta: GA, 1992).
12. Boumoutian, George A., *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule, 1795-1828*. Costa Mesa, CA and New York: Mazda Publishers, 1992.
13. Bournoutian, George, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule: 1807-1828* (Malibu, CA: Undena Publications, 1982).
14. M. Brosset, *Collection d'historiens arméniens. Livre d'histoire, composé par le vartabied Arakel de Tauriz*, t. 1, St. Pétersbourg, 1874.
15. *The Chronicle of Petros di Sarkis Gilanentz*. Translated from the original Armenian and annotated by Caro Owen Minasian. With an Introduction and additional Notes by Laurence Lockhart. Lisbon, 1959.
16. *The Cambridge History of Iran*. Vols. 6, 7 (Cambridge: Cambridge University Press, 1986, 1991).
17. [Chick H. (the compiler)] *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries*. Vol I-II (London: Eyre & Spottiswoode, 1939).
18. Conybeare, F. C., "The Date of Moses of Khoren," *Byzantinische Zeitschrift* (Munich) 1901, #s 3-4.
19. Cowe, Peter S., "Elise's Armenian War as a Metaphor for the Spiritual Life," in Jean-Pierre Mahé and Robert W. Thomson, eds., *From Byzantium to Iran: Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoian, op. cit.*
20. Cowe-ի գրախոսությունը Գոհար Մուրադյանի «Գիրք պիտոյից» (Երևան. ԳԱ հրատ., 1993) աշխատության մասին տե՛ս Le Muséon No. 108, 1995.
21. Cross, Samuel Hazzard and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, transs., *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*. 1953.
22. Dankoff, R., *Armenian Loanwords in Turkish* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1995).
23. Dadrian, Vahakn N., *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. (Providence & Oxford: Berghahn Books, 1995).
24. Dadrian, Vahakn N., "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians," *Journal of Political and Military Sociology*, Vol. 22 No. 1, Summer 1994.
25. *Definitions and Divisions of Philosophy by David the Invincible Philosopher*. Transl. by Kendall B. and Thomson R. (Atlanta: Scholars Press, 1983).
26. Diakonoff, Igor M., *The Pre-history of the Armenian People*. The English translation by Lori Jennings (Delmar: Caravan Books, 1985; 2nd edition 1995).
27. Dolgopolski, A. B., "The Indo-European homeland and lexical contacts of Proto-Indo-European with other languages," *Mediterr. Lang. Rev.* (Harassowitz) 3:7-31.
28. Dudwick, Nora, "Armenia: the nation awakens," in Bremmer, I. and Taras, R., eds., *Nations & Politics in the Soviet Successor States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).
29. Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*. Transl. and commentary by Robert W. Thomson (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982).

30. [Emin, Joseph], *The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian, written in English by himself*. 2nd ed. (first published in London in 1792), (Calcutta: Baptist Mission Press, 1918).
31. *Encyclopédie de l'Islam*. Nouvelle Edition. Tome I. (Leyde-Paris: E. J. Brill, 1960).
32. *Encyclopedia Britannica*, Vol. 2 (Chicago-London-Toronto, 1961).
33. Fairchild, Henry Pratt ed., *Dictionary of Sociology* (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1970).
34. Fisk, Robert, "US academics join rush to deny Turkish massacres of Armenians: Slaughter viewed as accident of First World War," *The Independent* (London), Monday, 2 June 1997.
35. Foss, Clive, "The Turkish View of Armenian History: A Vanishing Nation," in *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, ed. by Richard G. Hovannisian (New York: St. Martins Press, 1992).
36. *From Byzantium to Iran: Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoian* (Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1997).
37. Garsoian, Nina G., *The Epic Histories Attributed to Pawstos Buzand (Buzandaran Patmutiwnk)*. Translation and Commentary by Nina G. Garsoian (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989).
38. Garsoian, Nina G., *Armenia in the Period of Justinian* (Lisbon: Galouste Gulbekian Foundation, 1970).
39. Garsoian, Nina, "Iran and Caucasia," in *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*. Essays in the history of Armenia, Azerbaijan, and Georgia. Ed. Ronald Grigor Suny (The Univ. of Michigan, Ann Arbor, 1983).
40. [Garsoian, Nina]: *Ps. Pawstos, Buzandaran Patmutiwnk [The Epic Histories]*. Classical Armenian Text Reprint Series, gen. ed. John A. C. Greppin (Delmar, N. Y., 1984), with an introduction by N. G. Garsoian, a reprint of the 1883 St. Petersburg edition.
41. Gregorian, Alin K., "New Tufts University Armenian Studies Professor Predicts Rosy Future," *Azg/Mirror-Spectator On-Line* October 28, 1998.
42. Greppin, John A. C., "Comments on Early Armenian Knowledge of Botany as Revealed in the Geography of Ananias of Shirak," *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 115, No 4 October-December 1995.
43. Gulbekian, Edward, "Why did Herodotus Think the Armenians Were Phrygian Colonists?" *Armenian Review* 44 (3-175) (Autum 19-91).
44. Gulbenkian, Roberto et H. Berberian, "La Legende de David de Sassoun d'apres deux voyageurs Portugais du XVIe siècle," *Revue des Études Arméniennes* Tome VIII (Paris, 1971).
45. Gurun, Kamuran, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed* (London-Nicosia-Istanbul: Published jointly by K. Rustem & Bro. and Weidenfeld & Nicolson Ltd., 1985).
46. Haratunian, Michael, "Suny Predicts Trouble for Armenia," *Columbia University Armenian Center, Press Release - Event Report*, September 25, 1998.
47. Henze, Paul B., Review of Ronald Grigor Suny's *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*, " *Russian Review* Vol. 54, April 1995.
48. Hewsens, Robert H., *Russian-Armenian Relations, 1700-1828* (Cambridge, Mass.: Society for Armenian Studies, 1984).
49. [Hewsens, Robert H.], *The Geography of Ananias of Sirak (ASXARHACOYC)*. *The Long and the Short Recensions*. Introduction, Translation and Commentary by Robert H. Hewsens (Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1992).
50. Hewsens, Robert H., "Review of Ronald Grigor Suny's *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington: Indiana University Press, 1993," *American Historical Review* October, 1994.
51. Hovannisian, Richard, *Armenia on the Road to Independence* (Berkeley, Calif.: 1967).
52. Hovannisian, Richard, ed., *The Armenian People from Ancient to Modern times*, Vols. 1-2, (New York, St. Martin's Press, 1997).
53. Hunter, Shireen T., "The Muslim Republics of the Former Soviet Union: Policy Challenges for the United States," *The Washington Quarterly*, Summer 1992.
54. Hunter, Shireen T., *The Transcaucasus in Transition: Nation-Building and Conflict* (Washington, D. C.: The Center for Strategic & International Studies, 1994).
55. Kettenhofen, Erich, Մկսզզգ ՎԳ գկբ Կլվչնսկեմ գըլ Թջկուհկ. Kritik der Quellen zur Geschichte Armeniens im späten 3. und frühen 4. Jh. n. Chr., (Wiesbaden, Reichert Verlag, 1995). Այս գրքի մասին Ջուսթո Թրախնայի, Բաբկեն Հարությունյանի և Ժ.ՊՊ. Մահեի գրախոսությունները տե՛ս համապատասխանաբար՝ *Mesopotamia: Rivista di archeologia, epigrafia e storia orientae antica* (Casa editrice le lettere, Firenze) 1996, XXXI, Պատմամթնահայրական հանդես, 1996, No. 102 (1430144) և Սրբւբ գրվ Ոմւգրվ Ջս՝Ոկրլլբվ , 1994-1995, Tome 25:
56. Krusinski, [Judasz Tadeusz], *The History of the Late Revolutions of Persia*. Vols. II. (New York: ARNO Press, 1973; reprint of the 1740 London ed).
57. [Lazar Parpeci], *The History of Lazar Parpeci*. Translated by Robert Thomson (Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1991).
58. Le Strange, G., *The Lands of the Eastern Caliphate* (London, 1905).
59. Malkasian, Mark, 'Gha-ra-bagh!': *The Emergence of the National Movement in Armenia* (Wayne State University Press, 1996).
60. Marashlian, Levon, *Politics and Demography: Armenians, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire* (Cambridge, Mass.: Zorian Institute, 1991).
61. Maresca, John J., *The End of the Cold War is Also Over* (Stanford University: Center for International Security and Arms Control,

April 1995).

62. Mathews, Thomas F. and Roger S. Wieck, eds., *Treasures in Heaven: Armenian Illuminated Manuscripts* (The Pierpont Morgan Library, New York: Princeton University Press, 1994).
63. Mary Kilbourne Matossian, *The Impact of Soviet Policies in Armenia* (Leiden, Netherlands: E. J. Brill, 1962).
64. Matossian, Mary Kilbourne's review of Ronald Grigor Suny, *Armenia in the Twentieth Century* (Chico, CA: Scholars Press, 1983) *Armenian Review* 1984, Vol. 37.
65. *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* (Tenth ed., 1993).
66. Moïse de Khorène, *Histoire de l'Arménie*. Nouvell Traduction de l'arménien classique par Annie et J.-P. Mahé. Paris: Gallimard, 1993.
67. Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*. Berkeley: University of California Press, 1963.
68. The New Encyclopedia Britannica in 30 Volumes. Fifteenth ed., Vol. 2. Chicago: William Benton, Publisher, 1984, Macropedia.
69. The New Encyclopædia Britannica in 30 Volumes. Macropædia. Fifteenth ed., Vol. 12. Chicago: William Benton, Publisher, 1984.
70. Renfrew, Colin, *Archeology and Language: the Puzzle of Indo-European Origins*. London: Jonathan Cape, 1987.
71. Renfrew, Colin, "The Origins of Indo-European Languages," *Sci. Am.* 261(4), 1989.
72. Ruhlen, Merrit, *The Origin of Language: Tracing the Evolution of the Mother Tongue* (Toronto: John Wiley & Sons, Inc., 1994).
73. Russel, J. R., "A Parthian Bhagavad Gita and its Echoes," in *From Byzantium to Iran: Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoian*, op. cit.
74. Cavalli-Sforza, L. Luca, Paolo Menozzi, Alberto Piazza, *The History and Geography of Human Genes* (Princeton Univ. Press, 1996).
75. Smith, Roger W., Eric Markusen, and Robert Jay Lifton, "Professional Ethics and the Denial of the Armenian Genocide," *Holocaust and Genocide Studies* 9 (1995, 1).
76. Strabo, *Geography*. Compiled and transl. by F. Lasserre (Paris, 1975), book XI, Chapters 14, 5 (Coll. G. Bude, vol. VIII).
77. Suny, Ronald Grigor, "Images of the Armenians in the Russian Empire," in Richard G. Hovannisian, ed., *The Armenian Image in History and Literature*, (Malibu, CA: Udena Publications, 1981).
78. Suny, Ronald Grigor, *Armenia in the Twentieth Century* (Chico, CA: Scholars Press, 1983).
79. Suny, Ronald Grigor, "Some Notes on the National Character, Religion, and Way of Life of the Armenians," unpublished paper presented at the Lelio Basso Foundation conference, Venice, October 18-20, 1985.
80. Suny, Ronald Grigor, "Quelques remarques sur le caractere national, la religion et la maniere de vivre des Armeniens," in *Les Armeniens: Le visage d'un peuple*, ed. by Roupen Boghossian (Venise, Octobre, 1985).
81. Suny, Ronald Grigor, "The Karabagh Problem: A Historical Perspective," *The Armenian Mirror-Spectator*, November 14, 1987.
82. Suny, Ronald Grigor, "The Karabagh Problem: A Historical Perspective," *The Armenian Mirror-Spectator*, November 14, 1987.
83. Suny, Ronald Grigor, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1993).
84. Suny, Ronald Grigor, *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington: Indiana University Press, 1993.
85. Suny, Ronald Grigor, *Nation-making, Nation-breaking: The End of the Ottoman Empire and the Armenian Community*, a paper prepared for presentation at the colloquium on "The Historian, Nationalism, and the End of Empire," at Princeton University, May 3, 1996.
86. Suny, Ronald Grigor, "Living with the other: Conflict and Cooperation among the Transcaucasian peoples," *AGBU*, September, 1997.
87. Sarkissian, Gaguik, "*The History of Armenia*" by *Movses Khorenatzi* (Yerevan: State University Press, 1991). Այս ֆինադատականը նախապես լույս էր տեսել ուսեբինով նույն հրատարակչությունում 1986 թ. և վերահրատարակվել 1991 թ.:
88. Sergio La Porta, "Christoph Burchard, ed., *Armenia and the Bible: Papers presented to the Interantional Symposium Held at Heidelberg, July 16-19, 1990*. University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies 12. Atlanta: Scholars Press, 1993. Pp. X+2-51," *Journal of the Society for Armenian Studies* (Volume 7, 1994).
89. Shaw, Stanford J. and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1977).
90. Shirley, Edward G., "Can't Anybody Here Play This Game?" *The Atlantic Monthly* February 1998.
91. Swietochowski, Tadeusz, "Azerbaijan: Between Ethnic Conflict and Irredentism," *Armenian Review* (Summer/Autumn 1990, Vol. 43, #2-3).
92. [Tavernier, Jean Baptiste], *Les six Vouages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris, 1682, T. I; Paris, 1-713, T. 1.
93. Thomson, Robert, Review of Krikor H. Maksoudian's translation of Yovhannes Drasxanakertsi's *History of Armenia* in *Journal of the Society for Armenian Studies*, Vol. 3 (1987).
94. [Thomson, Robert], *Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*. Translated with introduction and commentary by Robert W. Thomson (Oxford: Clarendon Press, 1996).

95. [Thomson, Robert], Moses Khorenats'i, *Patmutiwn Hayots*. A facsimile reproduction of the 1913 Tiflis edition with an introduction by Robert W. Thomson (Delmar, New York: Caravan Books, 1981).
96. [Thomson, Robert], Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*. Translation and commentary on the literary sources by Robert W. Thomson (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978).
97. Toumanoff, Cyril, *Studies in Christian Caucasian History* (Georgetown University Press, 1963).
98. Traina, Giusto, *Il complesso di Trimalcione: Movses Xorenaci e le origini del pensiero storico armeno* (Venezia: Euraistica, 1990).
99. *The Transcaucasus Today: Prospects for Regional Integration, June 23-25, 1997*. Edited Conference Report (American University of Armenia, Extension Program).
100. URAS, ESAT, *The Armenians In History And The Armenian Question*. An English translation of the revised and expanded second edition. pp. XIV, 1048. Ankara. documentary Publications, 1988.
101. Ուրասի վերը նշված գրքի գրախոսությունը տե՛ս Christopher J. Walker, "THE ARMENIANS IN HISTORY AND THE ARMENIAN QUESTION. BY ESAT URAS. An English translation of the revised and expanded second edition. pp. XIV, 1048. Ankara. documentary Publications, 1988," *Journal of the Royal Asiatic Society* (1990) #1. Այս գրախոսության հայերեն թարգմանությունն տե՛ս «Փյունիկ» պարբերականի 1991 թ. մարտի 31-ի համարում:
102. Vardanian, Stella A., *Histoire de la Medecine en Armenie: De l'Antiquite a nos jours* (Paris: Union Medicale Armenienne de France, 1998)
103. Vryonis, Speros, Jr., *A Critical Analysis of "Stanford Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume I. Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808, Cambridge University Press (Cambridge, London, New York, Melbourne, 1976)." Offprint from Balkan Studies* 24, 1 (1983).
104. Speros Vryonis, Jr., *The Turkish State and History: Clio Meets the Grey Wolf*. 2nd ed. Institute for Balkan Studies, Thessalonike: Aristide D. Caratzas, Publisher, New Rochelle, New York, 1993.
105. Walker, Christopher J., "Greenmantle's Absent Armenians: A Study of Anglo-Ottoman Attitudes," *Armenian Review*, Winter 1992, Vol. 45, #4/180.
106. Walker, Christopher J., ed., *Armenia and Karabakh: The Struggle for Unity*. Foreword by Gerard Chaliand (London: Minority Rights Publications, 1991).
107. Walker, Christopher J., *Armenia: The Survival of a Nation*. Revised Second edition (New York: St. Martin's Press, 1990).
108. Watson, David L., Gail deBortali-Tregerthan and Joyce Frank, *Social Psychology: Science and Application* (Scott, Foresman, and - Company, 1984).
109. Wilkinson, R. D., *Introduction to the History of Pre-Christian Armenia* (Cambridge, Mass.: Society for Armenian Studies, 1983).
110. Zekian, Levon, Review of Justo Traina's «*Il complesso di Trimalcione*» *Journal of the Society for Armenian Studies* Vol. 7 (1994 թթ սակայն լույս է տեսել ուշացումով՝ 1996-ին).

111. Մանուկ Աբեղյան. Երկեր, հտ. Ա, Երևան, ԳԱ, 1966:
112. Մանուկ Աբեղյան. Երկեր, հտ. Գ (Հայոց հին գրականության պատմություն. Գիրք առաջին), Երևան, ԳԱ, 1968:
113. Ն. Ադունց. «Դավիթ Բեկ» վեպի պատմական հիմքը և գաղափարախոսական արժեքը. Ը «Բաֆֆի (Հակոբ Մելիքի շակոբյան)». Կյանքը, գրականությունը, հիշողություններ», Փարիզ, 1937:
114. Ներսես Աղիբաբյան. *Բաղեջի դպրոցը, 1500-1704*: Վիեննա, 1952:
115. Արմեն Այվազյան, «Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ուղղակի պայմանագրային անվտանգությունը»: Երևան, "Հայաստան", "Արմինֆո", 1998:
116. Ա. Մ. Այվազյան, Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թ. և արցախահայերի առաջին օգնական ուղևորները Սյունիքի. Ը *Պատմա-ճարտասիրական հանդես* 1990, No. 4 (131):
117. Ա. Մ. Այվազյան, Երկու փաստաթուղթ Հայ եկեղեցու պատմության դիմանկ (1665 և 1693 թթ.). Ը «Շողակաթ», Ստամբուլ, 1996, (տպագրության մեջ է): Նույն ուսումնասիրության համառոտ տարբերակը լույս է տեսել *Հայաստանի Հանրապետության օրաթերթում* (26 մարտի 1995 թ., էջ 6)՝ «Կաթողիկոսական ընտրություններին վերաբերող երկու կարևոր փաստաթուղթ (1665 և 1693 թթ.)» վերնագրով:
118. Առաքել Դավթիսեցի, *Գիրք պատմության*. Աշխատասիրությամբ՝ Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, 1990:
119. Խաչիկ Ամիրջան. Հայերենից փոխառյալ բառերը արդի բուրժուականում. Ը *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*. XII. Թուրքիա: Երևան, ԳԱ, 1985:
120. Խաչիկ Ամիրջան, *Հայերենից փոխառյալ բառեր բուրժուականում*: Երևան, 1996.
121. Պողոս Անանյան. Ոսկան վարդապետի նամակներ. Ը «Բազմալեզու», 1967, թիվ 608:
122. Հակոբ Անասյան, «Հայկական մատենագիտություն. ԵՄԺԸ դդ.» երկու հրատարակված հատորները (Երևան, 1959, 1978):
123. Հ. Ս. Անասյան, 1700-րդ դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (Պատմական հետազոտություն), Երևան, ԳԱ հրատ., 1961:
124. Յ. Ս. Անասյան, Մանր երկեր, Լուս Անջելես, 1987:
125. Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Բ. Ջահուկյան, Գ. Խ. Սարգսյան. Ուրարտու-Հայաստան: Երևան, ԳԱ, 1988:
126. «Ժամանակագրություն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանեցի». «Կոունկ Հայոց աշխարհին», 1863, No. ԲԳԳ:
127. Հ. Խ. Բարսեղյան. Գրիգոր Ղափանցյանը լեզվաբան-ժողովրդագետ (ծննդյան 110-ամյակի առթիվ). Ը *Պատմա-ճարտասիրական հանդես* 1997, 2 (146):
128. Հ. Հ. Գալստյան. Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը ըստ Վիտալ Քինեի վիճակագրության. Ը *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*. XII: Թուրքիա: Երևան, ԳԱ, 1985:
129. Արդուկ Ռազգալ Գուրբունի. *Մուսաբեկ Սուլթանի (պարսկերեն) Թագավորական գործեր* Գիրքը վերատպվել է Թեհրանում 1973 թ.:
130. Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունցյան, Փ. Անթաթյան. *Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրային Մաշտոցի անվան Մատենադարանի*: Համար Ա, Երևան, ԳԱ, 1984:
131. Նիկոլայ Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին: Թարգմ. և ծանոթագրությունները Ե. ՏերՄինասյանի. Երևանի Համալսարանի հրատ., 1989:
132. «Նիկոլայ Վարդանանց պատմությունը»: Թարգմանությամբ, ներածական ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով ռուս լեզվով. Ը *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*. XII: Թուրքիա: Երևան, Հայպետհրատ, 1946
133. Պողոս Լևոն Զեֆիլյան, Նիկոլայի երկը որպես վաղ հայկական եկեղեցու եկեղեցաբանության վկայություն. Ը *Էջմիածին*, 1990, Ա:
134. Մանվել Զուլալյան, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի բուրժուական պատմագրության մեջ (հին և միջին դարեր). Երևան, 1995:
135. Մանվել Զուլալյան. Էնվեր Կոնուկչու. Էրզրումը սելջուկներից մինչև Հանրապետությունը. Անկարա, 1992, 974 էջ (թուրք.). Ը *Պատմա-ճարտասիրական հանդես*, 1997, No. 1.
136. Մանվել Զուլալյան. *Հայ ժողովրդի 13018-րդ դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների*: Գիրք Ա Ը *Քաղաքական պատմություն*. Երևան, ԳԱ, 1990:
137. *Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արվածները*: Անգլերեն բնագրին թարգմանեց Հ. Խաչմանյան. (Պետրոս. Տպարան Մշակ, 1958)
138. Բ. Մ. Թուրքալանյան, Հայկական տպագրությունը Օսմանյան կայսրությունում և հայերու նպաստը բուրժուական տպագրական արվեստին. Ը *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*. XII: Թուրքիա: Երևան, ԳԱ, 1985:
139. Գ. Թուրքիանյան, Եփրատեան Հայաստան կամ Քրիի եւ շրջ. գաւառները. Հտ. Ա, Փարիզ, 1947:
140. Ռաֆայել Իշխանյան, Հայ գրքի պատմություն. Հ. 1, Երևան, 1977
141. Լեւոն, Հայոց պատմություն. *Երրորդ հատոր, Գիրք առաջին, Երևան, 1969*:
142. Լեւոն, Հայոց պատմություն: Զորորդ հատոր: (Երկերի ժողովածու: Հտ. 4) Երևան, «Հայաստան», 1984:
143. Խ. Ա. Մուշեղյան. Հայաստանի դրամական գանձերը. Երևան, 1973:
144. Լ. Խաչիկյան, Գլաճորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները. Երևանի պետամալսաբանի Գիտական աշխատություններ, ԴԴԿԿԿ, 1946:

145. Լևոն Խաչիկյան, Հայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա. *Թանրեր Մատենադարանի*, 1980, Թ No. 13:
146. «Կանոնագիրք Հայոց», Հատոր Ա: Աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի. Երևան, ԳԱ հրատ., 1964:
147. Յովհաննէս Կարապետեան, Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում և Հարակից նահանգներում): Երևան, «Մազազաթ», 1998
148. «ՀԱՀ ուսանողությունն՝ ի պատասխան Անդրանիկ Բուռնազյանի և այլոց». *Թ «Ազգ»*, օրաթերթ, 15 հուլիսի, 1997:
149. «Հայերեն ձեռագրերի ժեղ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.)»: Հտ. Գ: Կազմեց Վազգեն Հակոբյան. Երևան, 1984, հտ. Գ:
150. «Հայ ժողովրդի պատմություն». Հ. Ա., Երևան, 1971:
151. «Հայ ժողովրդի պատմություն». Հտ. Գ, Երևան, 1972:
152. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հտ. Գ, Երևան, ԳԱ հրատ., 1976:
153. «Հայ ժողովրդի պատմություն». Հտ. Բ, Երևան, 1984:
154. Ղազար Փարպեցի. Պատմութիւն Հայոց: Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան: Երևան, Համալսարանի հրատ., 1982:
155. Ռուբեն Հարությունյան և Նվարդ Քոչար. *Ի՞նչ են պատմում մեր գեները*. Երևան, 1989:
156. Բ. Հ. Հարությունյան. «Աշխարհացոյց»*ըը և չորս Հայքերի խնդիրը*. Երևան. ՀԲՀ հրատարակչություն, 1997:
157. Ս. Համայկյան, Վանի բազավորության պետական կրոնը. Երևան, 1990:
158. Աշ. Յովհաննիսյան. *Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնց*. Ս. Էջմիածին, 1916
159. Աշոտ Հովհաննիսյան. *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության*. Հտ. Ա, Բ, Երևան. ԳԱ հրատարակչություն, 1957-1959:
160. Աշ. Հովհաննիսյան. Դավիթ բեկի գլխավորած Ղափանի ապստամբությունը. *Թ Բանրեր Երևանի համալսարանի*, 1970, Թ No. 1:
161. Պ. Հովհաննիսյան. Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոցի» անգլերեն թարգմանության մասին. *Թ Բանրեր Երևանի Համալսարանի* 1981, No. 3 (45):
162. Ռիչարդ Հովհաննիսյան. Հայ դասական աղբյուրներու թարգմանությունը Միացյալ Նահանգներու մեջ. *Թ ՊատմաԹբանոնական հանդես*, 1987, No. 1:
163. Ա. Գ. Մադոյան. Դիտողություններ Դավիթ Բեկի ապստամբության պատմության շուրջը. *Թ ՊատմաԹբանոնական հանդես*, 1973, No. 3 (62):
164. Ա. Մ. Մաթևոսյան. Մովսես Խորենացին և Աթանաս Տարոնացու ժամանակագրությունը. *Թ ՊատմաԹբանոնական հանոնդես*, 1989, No. 1:
165. Ա. Ս. Մաթևոսյան. Մովսես Խորենացու պատմագրի խորագիրը և ավարտման թվականը. *Թ Էջմիածին*, 1991, ԹԹԺ:
166. Արտաշես Մաթևոսյան. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ գիրքը. Երևան, Մատենադարան, 1995:
167. Հակոբ Մանանդյան, Երկեր: Հտ. Բ, Երևան, 1978:
168. Հակոբ Մանանդյան, Երկեր: Հտ. Գ. Երևան, ԳԱ, 1981:
169. «Մատենան գիտութեան եւ հաւատոյ Դավթի փահանայի»: Նմանահանությունը տպագրության պատրաստեց և աշխատաԹ սիրեց Արտաշես Մաթևոսյանը. Երևան, «Նաիրի» հրատ., 1995:
170. Կ. ՄելիքԹՕհանջանյան. ՏիրանԹՏրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի. *Թ «Տեղեկագիր հաս. գիտ.»*, 1947, No. 6Թ7.
171. Լևոն Մինասյան, Նոր Ջուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը. Նոր Ջուղա, 1972:
172. Հ. Ղ. Միրզոյան. XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի ֆննական վերլուծություն. Երևան, 1983:
173. Մխիթար Գոշ. Գիրք դատաստանի: Աշխատասիրությամբ՝ Խոսրով Թորոսյանի. Երևան, ԳԱ հրատ., 1975:
174. Ներսես Մկրտչյան, Հայերենից թուրքերեն անցած նորահայտ փոխառություններ. *Թ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրԹներ և ժողովուրդներ*. Հտ. XVI, 1996:
175. Մովսես Խորենացի. Պատմություն հայոց: Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները ակադ. Ստ. ՄալԹխասյանցի: Երևան, «Հայաստան», 1968:
176. Մովսէս Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց: Քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի: Լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի. Երևան, ԳԱ, 1991 (Նմանահանություն Տփղիսի 1913 թ. հրատարակությունից):
177. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ստեղծման 1500Թամյակը՝ միջազգային գիտաԹղովի դրույթները: Երևան, ԳԱ, 1991:
178. Ա. Մովսիսյան. Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, ԹԹԺ դարեր. Երևան, 1958:
179. Արմեն Մուրաֆյան. Գանձեր՝ երկնքի արքայության մեջ. *Թ «Յոռաջ»*, օրաթերթ (Փարիզ), հունիս 18Թ19, 1994:
180. Գոհար Մուրադյան. Ուշ միջնադարի շվեդ հեղինակը Կովկասի և Ռուսաստանի ժողովուրդների մասին. *Թ ԻրանԹՆամե* No. 16Թ17 (1995Թ1996):
181. Պարույր Մուրադյան. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» բնագրական հետքերը 6Թ7 դարերի երկերում. *Թ «ԷջԹմիածին»*, 1992, No. ԶԹԷ:
- յճՆ> &> P> K=9Թ&vslghfghv> Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան. հտ. Բ, Նոր Ջուղա, 1881:

183. **Մ. Գ. Նեքսիսյան.** Արևմտահայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանության պատմության մի ֆանի հարցերի շուրջը. *Պատմա-Րանասիրական հանդես* 1995 No. 2 (142):
184. **Ն. Ա. Ոսկանյան, Ք. Ա. Կորկոտյան, Ա. Մ. Սավալան.** Հայ գիրքը 1512-1800 թթ.: Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտություն: Առաջաբանը՝ Ն. Ոսկանյանի, խմբագրությամբ՝ Ռ. Ա. Իշխանյանի, Երևան, 1988
185. **Գ. Զահուկյան.** Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում. Երևան, 1954:
186. **Գ. Բ. Զահուկյան,** Հայոց լեզվի զարգացումն ու կառուցվածքը. Երևան, 1969.
187. **Գ. Բ. Զահուկյան,** Հայ բարբառագիտության ներածություն. Երևան, 1972.
188. **Գ. Բ. Զահուկյան,** Հայոց պատմություն. նախագրային շրջան. Երևան, 1987:
189. **Գ. Բ. Զահուկյան,** (Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում/, Պատմա-Րանասիրական հանդես, 1996, No. 1:
190. **Գ. Բ. Զահուկյան,** Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաբխստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին *Պատմա-Րանասիրական հանդես*, 1992, No. 1:
191. **Զարեհ Պտուկյան.** Արտաշեսյան հարստության դրամները: Վիեննա, 1969.
192. **Լուսինե Սահակյան,** Բարբոթ գավառի տեղանուններն ու էթնիկ կազմը 16 դ. օսմանյան Թահրիր դավթարներում. *Իրան* *Նամե* 6 (1996) 1 (1997), No. 22-23:
193. **Գագիկ Սարգսյան,** Ինֆորմաշնում և կոլմոնոշնում. Մեծ Հայքի վերելիի շրջան. *Ինֆորմաշնում [Identitas]*, Ա, Երևան, «Կամար», 1995:
194. **Գ. Խ. Սարգսյան,** Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը. Երևան, ԳԱ, 1965:
195. **Գ. Խ. Սարգսյան,** Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին. Երևան, ԳԱ, 1966:
196. **Գ. Խ. Սարգսյան.** Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությանը» նվիրված առաջին միջազգային գիտաժողովը (Փարիզ, 1991 թ. հունվարի 25-26). *Պատմա-Րանասիրական հանդես*, 1991, No. 1 (132):
197. «Գագիկ Խորենի Սարգսյան: Նյութեր Հայաստանի գիտնականների կենսամատենագիտության:» No. 47, Երևան (ՀՀ ԳԱԱ Ֆունդամենտալ գիտական գրադարան), 1998:
198. **Ե. Ղ. Սարգսյան.** Թուրքիան և նրա նվաճողական ֆաղափականությունը Անդրկովկասում (1914-1918): Երևան, «Հայաստան», 1964:
199. **Ռոնալդ Գրիգոր Սյունի.** Հայաստանը սառը պատերազմի մեջ. *Պ* «Միտ» («Ազատամարտ» շաբաթաթերթի գիտատեսական հավելված), թիվ 6, մայիս, 1993:
200. «Սոփերֆ հայկականի»: ԺԱ. Վենետիկ, 1853:
201. **Ս. Ա. Վարդանյան,** «Գագիկ Հեթումյան բժշկարանը» և նրա խմբագրական տարբերակները. *Պատմա-Րանասիրական հանդես* 1985, No. 2 (109):
202. Լևոն Տեր-Պետրոսյանի՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Թումսոնի բարգմանության գրախոսությունը *Պատմա-Րանասիրական հանդեսում* (1980, No. 1):
203. **Գ. Տեր-Վարդանյան.** «Դանիելի [մարգարեության] հայերեն տարբերակը. աշխատասիրությամբ Պիտեր Ս. Քաուլի». *Պատմա-Րանասիրական հանդես*, 1993, No. 102 (137-138).
204. **Գ. Տեր-Վարդանյան,** «Մատենագիտություն հայ մատենագրության՝ մինչև մ. թ. 1500 թ., կազմեց Ռ. Վ. Թումսոն». *Պատմա-Րանասիրական հանդես*, 1997, No. 1 (145):
205. Զուստո Տրախիմա, *Ժամանակագրություն* եզրի ըմբռնումը Մովսես Խորենացու "Հայոց պատմության" մեջ (Բ, 82). *ԻՐան* *Նամե*, 203, 1997 (թիվ 24-25):
206. Բագրատ Ուլուրաբյան, Գանձասար: Երևան, «Հայաստան», 1981:
207. **Փավստոս Բուզանդ.** Պատմություն հայոց: Թարգմ., ներած. և բարգմանություններն Ստ. Մալխասյանցի. Երևան, «Հայաստան», 1968:
208. **Ա. Հ. Փափագյան.** Քյաթիր-Չելեբիի «Զիհան-Սյունման»-ն որպես աղբյուր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության. *Պատմա-Րանասիրական հանդես* 1966, No. 4 (35):
209. **Ս. Տ. Երեմյան.** Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի (Փորձ VII-րդ դարի հայկական ֆարսեզի վերակազմության ժամանակակից ֆարսեզագրական հիմքի վրա). Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963:
210. Էնայր Օլլա-Ռեբգա, Ազարբայջան և Առոան. Թեհրան, 1982 (պարսկ.) (նուսերեն բարգմանությունը լույս է տեսել Երևանում 1993 թ.):
211. **Մ. Ս. Օհանյան.** Մար Աբասյան աղբյուրի ծագումը և Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը». *Պատմա-Րանասիրական հանդես*, 1996, No. 102 (143-144):
212. Григор Авакян, Нагорный Карабах: Ответ фальсификаторам. Ереван: Айастан, 1991.
213. Н. Адонц. Фауст Византийский как историк. - Христианский Восток, 1922, VI, вып. 3.
214. К. В. Айвазян. История отношений русской и армянской церквей в средние века. Ереван, АН Арм.ССР, 1989.
215. **Ա. Ա. Ակոպյան,** Ալբանիա-Ալուանկ և քրեկո-լատինական և ճրեւնարմանական աղբյուրներում. *Պատմա-Րանասիրական հանդես* 1966, No. 4 (35):
216. **Արակել Դավրիճեցի.** Книга историй. Перевод с армянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян. *Պ*

- Москва, 1973.
217. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов. Том II, часть I. Под ред. Аш. Иоаннисяна. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1964.
218. Армянское Войско в XVIII веке. Документы. Подготовил к изд. А. Хачатрян. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1968.
219. П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в., Москва: Изд. АН СССР, 1953.
220. И. Х. Баграмян, Мои воспоминания. Изд. "Айастан", Ереван, 1979.
221. Н. Бердзенишвили, И. Джавахишвили, С. Джанашиа. История Грузии. Часть I, Тбилиси, 1946.
222. Ю. В. Бромлей, Очерки теории этноса. Москва, 1983.
223. С. И. Брук, Н. Н. Чебоксаров, "Метаэтнические общности", -- Расы и народы, Т. 6, Москва, 1976.
224. Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Предисл. Р. О. Якобсона, в 2-ух томах. Тбилиси, 1984.
225. Н. Г. Гарсоян. Армения в IV веке к вопросу уточнения терминов "Армения" и "верность" и. - Вестник общественных наук АН Арм. ССР 1971 No. 3.
226. Фридрих Геббель. Избранное. Том 2. Москва, "Искусство", 1978.
227. К. Н. Григорян, Из истории русско-армянских культурных связей 10-17 вв. Ереван: АН Арм. ССР, 1953.
228. К. Н. Григорян, Из истории русско-армянских литературных и культурных отношений XIX-начало XX вв. и. Ереван: АН Арм. ССР, 1974.
229. К. Н. Григорян, Армения в русской литературе и живописи. XVIII-первая половина XIX в.. Ереван: АН Арм. ССР, 1962 и.
230. Г. Джаукян, "О соотношении хайасского и армянского языков", *ՊատմաՍրահասիրական հանդես*, 1988, No. 1-2.
231. "Джихан-ньюма" и "Фезлеке" Кятиба Челеби как источник по истории Армении XIX в. и. Предисловие, перевод и комментарии А. А. Папазяна. Ереван: АН Арм. ССР, 1973.
232. И. Р. Дрампян, "К проблемам изучения искусства Тороса Рослина," -- *ՊատմաՍրահասիրական հանդես* 1997, No. 1 (145):
233. Н. Ф. Дробленкова, "Царица Александрия, родом арменина..." в древнерусском легендарно-политическом сказании. -- в Русская и армянская средневековые литературы. Под ред. Д. С. Лихачева. Ленинград: Наука, 1982.
234. Игорь М. Дьяконов, Предистория армянского народа. Ереван: АН, 1968.
- Закавказье сегодня: перспективы региональной интеграции, 23-25 июня, 1997. 235. Отредактированные тексты выступлений. Ереван: Американский Университет Армении, Отделение Специальных курсов.
236. А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин. Ереван, Изд-во Госуниверситета, 1945. 2-ое изд. АН Арм. ССР, 1989.
237. История Армении ~Фавстоса Бузанда. Перевод с древнеармянского и комментарии М. А. Геворгяна. Под редакцией С. Т. Еремяна. Вступительная статья Л. С. Хачикяна. Ереван, АН, 1953.
238. Г. А. Капанцян, Хайаса -- колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1947.
239. Киево-Печерский Патерик по древним рукописям. В переложении на современный русский язык Марии Викторовой. Киев, 1870.
240. Р. Дж. Коллингвуд, Идея истории. Автобиография. Москва, "Наука", 1980.
241. К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении. Сборник статей. Ереван, 1991.
242. Ф. Дж. Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании VIII в. до н. э. - VIII в. нашей эры и. Баку, 1986, под редакцией З. М. Бунятова. Անլի գրի հինադասուրյունը տե՛ս Бабкен Арутюнян, "Когда отсутствует научная добросовестность", *Вестник общественных наук Арм. ССР*, 1987, No. 7.
243. Г. Г. Микаелян, История Киликийского Армянского государства. Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1952.
244. Мовсес Хоренаци. История Армении. Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. Ереван, "Айастан", 1990.
245. Паруйр Мурадян. История - память поколений: Проблемы истории Нагорного Карабаха. Ереван, Айастан, 1990.
246. В. М. Нерсисян, Р. З. Деланян, И. Б. Данелян, Н. Я. Бадунц, "Особенности распределения фенотипов и генов систем АБО и Ржесус у населения Нагорного Карабаха", Генетика и Российская академия наук и Том 30, 2, 1994 февраль.
247. Л. А. Оганесян, История медицины в Армении, т. 1, Ереван, 1946.
248. Петрос ди Саргис Гиланенц. Дневник осады Испагани афганами и 1722-1723 и. Перевод и объяснения К. Патканова. Санкт-Петербург, 1870,
249. Ю. А. Петросян, Османская Империя: Могущество и гибель. Москва: Наука, 1990.

250. Повесть временных лет. Часть 1. Ред. Д. С. Лихачев. Москва-Ленинград: АН СССР, 1950.
251. Б. Ф. Поршнев. Социальная психология и история. Москва, 1966
252. Правда о Нагорном Карабахе. Материалы и документы. Ереван: ГУ, 1989.
253. Е. К. Саркисян, Административная и демографическая политика Османского правительства в Западной Армении," в Страны и Народы Ближнего и Среднего Востока, Т. V. Турция. Ереван: АН Арм. ССР, 1970.
254. Г. Х. Саркисян, "Моисей Хоренский и Давид Непобедимый ꞑопыт установления источниковедческой связиꞑ Кавказ и Византия ꞑАН АрмССР, Ин-т востоковеденияꞑ. - 1979. - Вып. 1
255. Советская историческая энциклопедия ꞑМосква, 1962ꞑ.
256. Турция в годы первой мировой войны. Москва, 1966.
257. В. Н. Хачатрян. Вопросы военного искусства в книге Егише "О Вардане и войне армянской". ꞑꞑ Вестник общественных наук АН Армении 1992 No. ꞑ>
258. Р. Г. Хачатрян, Русская историческая мысль и Армения. Ереван: АН Арм. ССР, 1987.
259. Л. С. Хачикян, "Гости-сурожане" в русских летописях и сказании о Мамаевом побоище. ꞑꞑ Русская и армянская средневековые литературы, ук. соч..
260. Владимир Ходжабекян, Баграт Асатрян, "Из истории армянского населения Нахичевана", Вестник общественных наук АН Арм. ССР, 1988, No. 6.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Շնորհակալիք

Երկու խոսք

1. Ներածություն

Հայոց պատմությունը իբրև ուզմամբարական պաշար
Թուրքամետությունը արևմտյան ակադեմիական շրջանակներում
Արևմտյան « հայագիտության» սխալ գնահատման պատճառները

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Ամերիկյան « հայագիտության» գլոբալործոցը կամ կեղծ գիտական դպրոցի օրինաչափ զարգացումները
(Ռ. Գ. Սյունիի « Հայացք դեպի Արարատ: Հայաստանը նոր պատմության մեջ» գիրքը)

1. Նախաբան

- 2. Սյունիի բուն նպատակը
- 3. Հայոց հին և միջնադարյան պատմության հարցեր
- 4. Հայոց գեներտիկան
- 5. Ադրբեջանցիների և դարաբաղցի հայերի ծագումնաբանության «խնդիրներ»
- 6. Հայոց թագավորության միջազգային վարկը և սահմանները
- 7. Հայաստանի նենգափոխումը Անատոլիայով
- 8. Հոլմեփ Էմինի ճանապարհորդությունը Հայաստան և Սյունիի եզրակացությունները

8.1. Հայոց մշակույթն ու մատենագրությունը 16018 դարերում և հայոց պատմության մասին հայերի գիժ տելիքները

- 8.1.1. Հայոց տպագրությունը
- 8.1.2. Հայոց կրթությունը

- 8.2. Հայոց լեզվին վերաբերող հարցեր
- 8.3. Էմինի տեղեկությունները գիտական քննության լույսով
- 9. Հայոց ցեղասպանության սյունիական մեկնությունը
- 10. Նախիջևանի և Օուշիի հայաթափության մեկնաբանությունները
- 11. Ղարաբաղյան շարժման վարկաբեկություն
- 12. «Մանր հայտնագործություններ»
- 13. Ամփոփում առաջին մասի

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ամերիկյան « հայագիտության» ընդհանուր միտումները, զարգացումները և հետևանքները

- 1. Հայագիտական դաշտի «իշխող բարձունքների» գրավումը
- 2. Հայերի՝ Հայկական լեռնաշխարհում եկվոր լինելու թեզը
- 3. Մոլվեսն Խորենացու, Եղիշեի և Փավստոս Բուզանդի երկերի ասպապատմականացման նկրտումները
  - 3.1. Մոլվեսն Խորենացու « Հայոց պատմության» «քննություն»-ը
  - 3.2. Եղիշեի թարգմանության և թվագրության պարագաները
  - 3.3. Փավստոս Բուզանդի թարգմանության և քննության պարագաները
    - 3.3.1. Փավստոսագիտության արդի վիճակը

3.3.2. Փավստոս Բուզանդը՝ Ն. Գարսույանի «քննության» լույսով

3.3.3. Գրքի աղբյուրագիտական հիմքի մի հատկանիշ

3.3.4. Թարգմանչական մի քանի թերությունների մասին

4. Հարձակումներ հայերի ազգային բնավորության և արժանապատվության վրա
5. Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության կեղծում
6. Հայկական քաղաքակրթության ու մշակույթի նվաճումների նսեմացման փորձեր
7. Մի լրացում

8. Ամփոփում

Ամերիկյան «հայագիտության» քաղաքական միտումները

Հայագիտության կեղծված դաշտի վերահսկողությունն ԱՄՆ-ում

Ամերիկյան «հայագիտության» մեթոդաբանության գլխավոր սկզբունքը և հիմնական խոչընդոտը

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության
ցանկ

Հեղինակի մասին

Հեղինակի մասին

Արմեն Այվազյանը ծնվել է 1964 թ., Երևանում: Պատմագիտության թեկնածու է (1992 թթից), մեկ կուրսն ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի Վերականգնողական հեղինակ: Նրա՝ 1720-ական թթ. հայոց ազատամարտին նվիրված ուսումնասիրությունը հրատարակվել է վեց մասից բաղկացած հոդվածաշարով «Պատմափաստաիմաստական հանդես»ում (1990-1992, համարներ 129-134): 1997 թ. լույս է տեսել Այվազյանի՝ «1720-ական թթ. հայոց ազատամարտը և ցեղասպանական ճնշմիջոցների ենթարկվելու վտանգը» մենագրությունը (անգլերեն): 1998 թ. մարտին հրատարակվել է «Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը» գիրքը (հայերեն):

1992-1994 թթ. աշխատել է որպես ՀՀ նախագահի օգնական, ՀՀ արտգործնախարարի խորհրդական և Եվրոպայի Անվտանգության և Համագործակցության Խորհրդակցությունում (այժմ՝ Կազմակերպությունում) ՀՀ Պատվիրակության գործող ղեկավար (Վիեննա): Մասնակցել է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի բանակցություններին Երևանում, Հռոմում, Պրահայում, Վիեննայում: 1994-1998 թթ. աշխատել է Մաշտոցյան Մատենադարանում որպես ավագ գիտաշխատող, Հայաստանի Ամերիկյան Համայնաբանում (ՀԱՄ)՝ որպես Քաղաքագիտության դասախոս և ՀԱՄԻ Քաղաքական Ուսումնասիրությունների Կենտրոնում՝ որպես ավագ գիտաշխատող:

Արմեն Այվազյան

Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ
(ֆննական տեսություն)

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ АРМЕНИИ В АМЕРИКАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

и КРИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР

The History of Armenia as Presented in American Historiography

(A Critical Survey)

Շարվածքը և ձևավորումը՝

«Մագաղաթ» հրատարակչություն

Հանձնված է շարվածքի 17.10.98: Ստորագրված է տպագրության 17.11.98: Գրաչափը: Թուղթ օֆսեթ

1: Տառատեսակը «ՊՊՊՊՊՊՊՊ»: ՊՊՊՊՊ տպագրական մամուլ:

«Հայինֆո» գործակալության «Արտագերս» հրատարակչություն: Երևան Իսահակյան 28, հեռ. 526416,
528530: